

HOLMI

III. évfolyam 10. szám

1991. október

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat), Várady Szabolcs (vers)

Szerkesztőbizottság: Fodor Géza, Göncz Árpád, Kocsis Zoltán,
Lakatos András, Ludassy Mária, Mándy Iván, Megyesi Gusztáv, Petri György,
Szalai Júlia, Tar Sándor, Vásárhelyi Júlia, Závada Pál.

Borítóterv és tipográfia: Környei Anikó. Tordelőszerkesztő: Keller Klára.

A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Petri György*: Őszi nagytakarítás • 1251
Fogadd őszinte • 1252
„Ha nem vagy itthon üres a lakás” • 1253
- Baka István*: Sztjepan Pehotnij verseshüzetéből
A tengerhez • 1253
A szigetekre szánom • 1254
- Parti Nagy Lajos*: A hullámozó Balaton • 1255
- Békés Pál*: Bor • 1259
- Balla Zsófia*: Nappali álmatlanság • 1266
- Egyed Emese*: Változatok • 1270
- Pierre Boulez*: A Vesztaaszúz és a Tűzlopó
(*Réz Pál fordítása*) • 1271
- Kemény István*: A leltáréjszaka • 1274
- Darvasi László*: A pusztulásról • 1275
Szapphóhoz • 1275
- Eörsi István*: Időm Gombrowiczsal (V) (*Részlet*) • 1276
- Tandori Dezső*: Hommage à weänerisch nep • 1284
- Jászay Antal*: A lusta önkényuralom dicsérete
(*Léderer Pál fordítása*) • 1289
- Závada Pál*: Nyár, délután • 1302
- Károlyi Amy*: Oroszlánul • 1305
Hangzás • 1305
Zarándok • 1306
- Anthony Cavendish*: Bizalmas hírforrásból (*Részlet*)
(*Félix Pál fordítása*) • 1306
- Békés Csaba*: Brit követségi jelentések
a világ különböző országaiból
az 1956-os magyar forradalommal
kapcsolatos helyi reakciókról • 1312
- Jelentések, táviratok (*Félix Pál fordítása*) • 1313

- Bill Lomax: A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságáról (Máté Katalin fordítása)* • 1332
A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságának dokumentumaiból • 1334
 Az íróper dokumentumaiból (*Szinka Erzsébet* bevezetőjével) • 1346
Pacskouszki Zsolt: A golyó • 1352
Órkény István: Noteszlapok 1956-ból • 1354

FIGYELŐ

- Lator László: Baka István égtájai (Baka István: Égtájak célkeresztjén)* • 1365
Radnóti Sándor: A nagy sikoly (Erdős Renée: A nagy sikoly; Polcz Alaine: Asszony a fronton) • 1369
András Sándor: Amerikai költők magyarul (Amerikai költők antológiája. Szerkesztette Ferencz Győző; A létezés hálói. Amerikai költők versei Kodolányi Gyula műfordításában) • 1372
Dalos György: Önéletírás és fikció (Elias Canetti: A hallás iskolája) • 1376
Kocziszky Éva: Canetti „emberevő” antropológiája (A Tomeg és hatalom megjelenése alkalmából) • 1386
Éles Csaba: A művészet bölcséletétől az élet esztétikájáig – s vissza (Georg Simmel: Velence, Firenze, Róma; A kacérság lélektana) • 1392
Dolinszky Miklós: Hányféle nagyság van? (Alfred Einstein: A zenei nagyság) • 1397
Török Ádám: Válságok és koalíciók (Mancur Olson: Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagnáció és társadalmi korlátok) • 1400
Laki Mihály: Szalai Erzsébet: Gazdaság és hatalom • 1405
A Holmi postájából (Véres Zita levele) • 1406

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
 Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
 Terjesztő a Magyar Posta és a Művelt Nép Könyvterjesztő Vállalat
 Előfizethető Pécsi Júlia címen: 1136 Budapest, Pannónia u. 30. V. 2.
 Előfizetési díj fél évre 250, egy évre 500 forint, külföldön \$25.00, illetve \$50.00
 A fényszedést az ARGOS Kft. végezte
 Nyomtatta a 4-Team Kft.
 Vezető: Semmel Gyula

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Petri György

ŐSZI NAGYTAKARÍTÁS

Mindinkább egyfajta
esztétikai miszticizmusra hajlok
(ha ez a két szó egyáltalán
kijön egymással). Bárcsak igen!
Ha ez így megy tovább,
újra tele lesz a kalucsnikovunk
miszticizmussal,
mint minden sötét korokban.
Közel az idő, amikor
felpezsduél az általános elernyedés,
hinni kezdjük, hogy itt a Világvége
és várni a Messiást.

Amde
minden teológiai
megalapozottság híján
mire támaszkodik ez az egész
Schwarmgeisterei?
Egyesek afro-, mások
eurodiziákumok után néznek,
megint mások garantáltan antik
darabokkal bútorozzák be lelküket
egyenesen a HitBizományiból.
Vagy művészettel. (Az egy nagyon szép dolog!)

Szörnyű vendégszöveg reng
araszos vállamon,
a kezemet pedig lehúzza
két nejlonzacskónyi *Lencsefőzelék kolbásszal,*
Pork Luncheon Meat, vulgo: *Uzsonnahús,*
Sardines en huile, Erőleves Kocka,
Tordai Kelpástétom.
„Ez mind konzerv” – mondom halkán, udvariasan
a paralegális hulladéklerakóhelyen
a két ott szorgoskodó
másként-nejlonzacskósnak.

Így nagytakarítás után, festés előtt,
ennyi rumli közt,
jólesik egy sör. Lehetne hidegebb
(s a tévé halkabb), de megjárja.
Az emberélet útjának
kétharmadán – minimum – túl
mind nehezebben tulajdonítok túl nagy
jelentőséget annak, hogy úgy vannak-e
a dolgok, ahogy lenniük kellene.

FOGADD ÓSZINTE

Gratulálok. Fogadd
őszinte csodálatomat.
Ha engem nem is
– túl nagy falat –
sikerült, őt igen.
És mi maradt?
Se én, se ő, se a fiad.
Falak, falak, falak
vesznek körül, tapogatsz,
alagútban a vak
(hülye vicc! remélem, észrevetted:
de akartam, hogy legyen
egy fakó kis poén
meghajlás, odahajlás,
mert egykor – tény, ami tény –
nagyon szerettelek én).

Megbocsátani még-
sem tudok semmit.
Bár nem is szégyenlem magam.
A legfontosabb
dolgokról nem tehetünk.

„HA NEM VAGY ITTHON ÜRES A LAKÁS”

Csak ismételni tudom önmagam,
habár elég belőlem ez az egy is,
terjedni sem tudok, mint pl. a pestis
(a fenti „pl.” pl. kimondhatatlan,

mert a szótagszám terebélyesednék,
messze túl-túl a megengedhetőn),
de már hagytam is abba, amidőn
megérkeztlél, mert nincsen szonettetheték-

em nekem, csak az időm
töltöm, mint karalábét vagy tököt,
amíg te másutt töltöd,

drága Nőm,
e hév nyarat, és én mint kilökött
kutya, csak lihegek és *nyelvet* öltök.

Baka István

SZTYEPAN PEHOTNIJ VERSESFÜZETÉBŐL

A tengerhez

К морю

Tenger, te szüntelen idegroham
Önmagad kényszerzubbonyában,
Örökké habzó száj – meglátalak,
S mindjárt pofádba köpni vágytam.

Te, rángógörcsök végtelenje, tenger,
Hazámat körbe-körbe rázod –
Te őrzited meg sós gyűlöleteddel,
Hogy eleméssze a világot?

Nyál tengere, amit összetröcsögtek
Kongresszusok küldöttei,
Sirályok órkódnak fölötted:
Iljics dús szemöldökei.

Partodon állva nézem én:
Hullám vonul hullám után dörögve,
Mint november hetedikén
Menetelők a dísztribünt köszöntve.

Ó, szovjet népek tengere, belőled
Vízcseppként párolognék el, de menten
Határőr jön kutyával, s visszazökkent
Álmomból, elkérve a dokumentem.

A szigetekre szánon

На острова, на санях

A szigetekre szánon – jössz, ha hívlak?
Tudod, nem ülhetsz cifra szánra, s én sem,
Hát zötykölödsz a trolibuszülésen,
Ahol körülleg romlottan a scsí-szag.

De vodka vár és halkonzerv, ha végül
Megérkezel hozzám a kis lakásba,
Kezdhetnél máris söprésbe, mosásba,
De jobb, ha most a testünk összebékül,

Kirángva minden vágyát és dühét.
Hisz anyyi csüng a létünk szennyesétől
Nehéz felhő a leningrádi égről,

Nincs gőz, amely kitisztázhatja még...
Múzsám, ne sírj, ne is ne vess, ha kérdem:
A szigetekre szánon – jössz-e vélem?

NOVELLAPÁLYÁZAT

Parti Nagy Lajos

A HULLÁMZÓ BALATON

A képesség az a mélyből jön, és sokáig jobban nő, mint a test, nagyobbra és nagyobbra, úgy mondják, adomány. Nő a test is, hogy is ne? gyarapszik a szövetállomány, folytonosan tágul a bőr, nincs helye ráncosodni, legföljebb márványosodik. Meglátszik a szakadatlan munka, kamatozik magától. Mostanában sokat gondolok erre, van időm, rápihenek kedvem szerint, bámulok ki az ablakon, már csak ami jólesik, szépen fölírom magamnak, meg se igen mutatom senkinek, igaz, nincs is aki érdeklődne. A Balaton az valamilyen formában végigkíséri az életemet, ezüstösen csillog, vagy éppen meztelen, hallgatom, ahogy tempósan ropog a nád a fogam alatt, zizeg a tükre. Meg kéne nézni, ígért egyszer tréler a szövetség, aztán elmaradt, rendelet van, hogy Európa-bajnokságtól fölfelé jár csak, le vagytok ejtve, gondoltam, hülye *body*sok.

Kifőzden volt kizilány az anyukám, így egész korántól tudtam gyakorolni, üres tésztával, kenyérrrel. Majd jól elhízol, és megesznek a macskák, mondta mindig, de egyszer megmutatott a szakácsnak.

– Ez a Kálmánka, nézze. Elsős, és egy kiló zsírt meg tud enni.

– Na, mutasd, gyerekl!

Egy ilyen buldogarcú ember volt, kipurciózta, megpróbálom-e stopperrel? Lehet, mondom. Anyám állt egyik lábáról a másikra, nevetgélt, rösteltette. Két perc nullanyolcat csináltam abból a tapadós, bolti zsírból, nem szólt semmit ez az ember, adott egy üveg almuskát ajándékba, meg két forintot fagyira. Addig én csak ötvenfilléreset ettem. Azt mondta, jöhetek máskor is gyakorolni a maradékra, és rágjak sok gumit, radírt, bármit, fejlődjön az állkapcsom. És hogy akarok-e lejárni edzésre. Hát! A felnőtteknek heti két edzés volt, és vasárnap mindig a verseny a Vágóhídon. Másodikos voltam, de már bevett a serdülőbe. Egy ilyen krumádli kis senkit a nagy kamaszok közé. Ugye, a súlyom megvolt, de semmi több. Ezek akkoriban fejhúsba' versenyeztek, ipari szalonnába', vérsajtba', kimondottan zsírba' sose. A töltelékárut eléggé rágni kellett, persze hogy a gyorsaságin a kicsike állkapcsommal lemaradtam. De a mennyiségiben volt pár jó helyezésem.

Az édességet eleinte nem kultiváltam, azt olyan lányoknak való iskolázásnak tartottuk, bundás kis prolik, ugye. Közepes tanuló voltam, kettes, hármas, számolásból viszont ötös. Az iskolában csak azt látták, gyarapszok, erősödök, de másképp nem érdeklődtek. Egy őszön elvontunk ilyen tanulmányi sétán az Édesárugyárba. Mondta az a gyári férfi, hogy annyit ehetünk, ami belénk fér, de a zsebbe meg a táskába semmit. Tényleg? Tényleg. Ott ácsorogtunk az Inota csokoládé előtt, vagyis a masszájánál, se formázva, se darabolva. És még melegen. Gondoltam, megpróbálom. Volt egy Ibolya nevű leány, annak akartam imponálni. Ad egy kanalat meg szódát? Adok, azt mondja. Óráim nem volt, számoltam csak magamba, elsőre csinálhattam olyan két kiló húszat.

A tanítónőnk már egy tíznél elájult. Kettő nyolcvannál kértem időt, hánytam egyet, akkoriban még nem voltak ezek a szerek, se spray, se semmi, hát csak úgy ujjal, zseb-kendőcsücsökkel. „Kiscsibe”, gondoltam magamban; erre aztán ment is. Az az ember egész fehér volt, ott ökredezett velem, azt mondta, elég lesz, ő nem hív mentőt. Akkor kapott el először ez a mámor. Egy remegős érzés, hogy nagyobb helyed van, mint amekkora vagy, minden egyre tágabb belül, ismeretlen mély kamrák nyílnak, és kitolod a halált. Ilyen kis gyerek, aztán mégis ráérez. Akartam fogadni kétszáz rumos-meggybe, az ritkaság volt, karácsonykor se láttunk olyat. De azt mondta, slussz, menni kell. A hazudós kurva anyád, azt mondtam neki. Nem mert megütni, hiába értem a hasáig, hívta a rendészt.

Na, az akkor egy-két szóból elrendezte a dolgot, aztán félrehívott, kérdezte, járok-e valahova rendszeresen. Hát, a Húsosokhoz. Hogy hagyjam őket, azok csak híznak, semmi technika, ő leigazol, minden edzés után villamospénz, verseny után kis uzsonna, szalámis zsömlé, üdítő, ami telik, ők se nagy egyesület. Akkor aztán le is igazolt az Édesipar. Ott már rendes foglalkozás volt, elmélet, iskolázás, perisztaltika, minden. El is kezdtem komolyan fejlődni. Pár év alatt Balaton szeletben Budapest-bajnokságot nyertem. De aztán ebben is elkezdődtek a korszerűsítések, összevonták a szövetségeket, megszűntek az egytál-versenyek, amatőrök csak menübe indulhattak.

Ebben meg sose lettem túl jó, más világ, többfele koncentrálni, mint az öttusában, hát más lelki berendezkedés kell hozzá. Nem beszélve, hogy ennek hagyománya se igen volt nálunk, a bolgárok meg a szovjetek vittek mindent. Főleg a leves volt problémás. Már a felnőttbe tíz köbdeci volt az alapszint, abalé vagy enyhén zselés kocsonya melegen, nekem meg piszok kötött volt a vesém, ugye, nem tudott eléggé áttereszteni, és ez, persze, hátrány volt. Megmondta az orvos, sose leszek nagymenő. De hát melyik tízennyolc éves hiszi ezt el? Elkezdtem vízhajózni, tiltották, de csak erőltettem, akkor meg a szívem nem bírta. Lipidben, ugye a húsrészt hívtuk így, a második fogásnemet, abban nem voltam éppen rossz, császárhúsból tudtam négy hetvenet is. Édesben meg kifejezetten szekcióelső voltam; nápolyiban. Ez az úgynevezett mártott ostya vagy piszinger. Ez ment egyedül négyzetméterre, kettő kilenc volt az egyéni csúcsom, csak viszonyításképpen, az Igor Voksztozonov 3,2-vel lett Európa-bajnok Szófiában, 69-ben. Amikor megint lehetett gyorsaságizni, elkezdtem újra azt, hátha több a keresni-valóm. Úgy is hívtak be katonának, hogy leigazolt a Honvéd. Ebben meg az volt a problémás, hogy nagyon kötött volt az állizomzat, meg volt baj a nyelőkkel is, persze, keresztmetszettel nálunk akkor még nem operáltak, csak Halléban meg Leningrádban.

Kecskeméten a Baráti Hadseregek Spartakiádján majdnem meghaltam. Szovjet kérésre löveronai volt, attól meg nagyon féltünk, ugye, tudtuk, mi az. Hát meg is akadt egy vatta a nyelőben. Egy olyan géz vagy mi. Rögtön gégemetszés, ki kellett hagynom fél évet, honvédkórház, miegymás, nagy tortúra. De akkor még hittem magamban, bármit is mondtak az orvosok. Jobban lettem, elkezdtem a második héten infúzióval gyakorolni, ami nagyon tilos volt, de hát feküdtem, mit csináljak? Kitudódott, jött az órnagy, ordított, hát meg akar halni? Nem én, intek a fejemmel, de muszáj gyakorolnom. Na, akkor ezt aztán külön miniszteri parancsra megengedték. Így is nagyon legyöngültem, főleg idegileg. Nem sokra rá volt egy minősített asztmás szájjáráram Katowicében, az betett. Megíjodtem, és akkor valahogy megcsúszott bennem minden. Nem írtak le, de megérzi azt az ember, hogy hát mire tartják. Politikailag sem álltak mellém, belépek a pártba, gondoltam, fanyalogtak, én meg nem erőltettem.

Voltam néhányszor B-válogatott, de semmi több. Hát, mondom, abba hagyom. Kitapult műszerész voltam, gondoltam, megélek.

Pár hónapra rá megnősültem, amolyan sportszerelem volt, az asszony a Konzervnál volt első osztályú, úgy hozták föl Nagyatádról, jókötésű vidéki lány. A mozgalomba se feküdt rosszul, így még a havannai VIT-re is kijutott, na, ott tartottak egy ilyen kis bemutatót, külön katonai röpcsi vitte az anyagot, hát ott első lett Babfőzelék kolbásszal-ból. A Népszabadság is megírta, úgy tapsolt nekik a Fidel Castro, majd lecsett az emelvényről. Csak a Gizi alacsony volt, nála folyton úrtartalombajok voltak, meg később már én se nagyon akartam, hogy annyit eljárjon, azért nagy kötöttség az, a háztartás meg szalad, se főzni, se mosni, ugye. De ő se nagyon kapacitálta már, a műtétől félt, a folytonos tágitózást meg nem bírta a gipsz miatt. Úgyhogy az első, vagy hát az egyetlen gyerek után abba hagyta. A Lajoska egy nyolcvannal született, koraszülötten, vitaminhiány, így mondták, hát tényleg az lehetett, de a Zöldért csak másodosztályú volt, így még a terhes nők se szívesen igazoltak át, pedig volt erre egy belső rendelet, hát érthető, alig fizettek kalóriapénzt, családos asszonyoknál ez azért számított. Hát szóval, lassan kikoptunk, még az asszony révén kaptunk egy lakást, berendezést, és élünk, mint más. Az Észak-pesti Vendéglátónál voltam demonstrátor. Lejártam néha a Kinizsi-Húsosba, de csak úgy, ahogy ilyen öregfiúk összejönnek, pascalozni, bírni, minden nélkül, elvontunk, lenulláztunk, marhászkodás a zuhany alatt és jól van. Beültünk valahova kajálni utána, hát úgynevezett sörmeccsek voltak.

A Gizi forszírozta, meg hát kellett is valami, elkezdtünk ilyen felajánlásokat csinálni az asszonnyal, hogy például pártkongresszus, novemberhét meg a Magyarország felszabadulása, ilyesmi. Egyszer még a Biszku elvtárs is megtekintett minket, hozta a tévé is, ugye, harmincadik évforduló volt, szóltak az asszonynak a kerületnél, hogy nem-e illene valamivel előrukkolni. Akkor vállalati segítséggel, meg a pártbizottság is megnyomta, kaptunk egy mázsa vörös kaviárt, feketét nem lehetett, de ennek is örülünk. Április harmadika volt, jól emlékszek, ugye, az előeste napja, szép napos idő, ballonkabátos, földszívtve a Szakasits, a nagyterem, KISZ-esek, munkásórség, minden. Az volt a megállapodás, hogy kenyér nélkül, félt is az asszony, te, ezt nem fogjuk bírni, emlékezzél csak a Fibinger Ilire, aztán ott maradunk a szegyenbe. Ne félj, mondom, négy ürüléssel ennek mennie kell, hát ezt először nem akarta a kerület, de aztán külön egyeztetették, és belementek, azzal, hogy lenulláznunk hátramegyünk, azalatt szavaltat, és úgy folytatjuk. Szóval, négy szünet, bikarbóna tetszés szerint, és csak a tiszta idő számít, a szünet nem.

Belépünk, nagy taps fogad, a bemozdó közli, hogy hát mi ezt és ezt vállaltuk, a színpad egyik felén a díszelnökség, Biszku elvtárs, szovjet tábornok, veteránok. Lemegy a két himnusz, beszaladnak az úttörők virággal, nekünk is adnak, kidobáljuk a közönség közé, ahogy meg lett beszélve, aztán leülünk. Srégen, a színpad másik oldalán szépen elkerítve zsinórral a pingpongasztal, megdöntve kicsit, hogy rendesen lehessen látni. És a közepén a nagy 30-as, kora reggel raktuk föl, két dekorátor meg egy szakács, mutatott is szépen. Ötven kiló piros kaviár, a másik ötvenet muszáj voltunk elgyakorolni. Ötkilónként tettünk ilyen vékony szalonnacsíkot, egy ilyen csalsz szalonnából, hogy menet közben tudjuk, hányadán állunk. Pontban fél tízkor, a tábornok után kezdünk, kürtszóra. Megmondták, hogy amikor időt kérünk, az asszony lobogtassa meg a zsebkendőjét, vagyis hát intsen vele, akkor mehetünk hátra, közben lemennek a Piros fejfák, az énekkar, vagyis a műsor. A második szünetben voltunk huszonhat kilón. Na, ülünk kinn, fújtatunk, én ipari munkásnak voltam öltöztetve, a

Gizi matyó népviseletbe, ugye, parasztnak. Egyszer csak súgja az asszony, hogy ő nem tudja, de neki rossz a gyomra. Hát milyen legyen hányás után, mondom. Épp túl voltunk a perisztaltikán. De hogy túlságosan izzad. Jól van, akkor most te gyere a nulla aljáról, úgy néztem, az levesesebb, kicsit talán lazább. És minél később bikarbónázz. Böfögnünk, persze, szabad volt. Az utolsó szünetben émelygett, sírt, sápadt volt, mint az ingem. Ahogy kiment az orvos, átölelem, ugyan, hát *te* sírsz? A konzervos? Hát a Fidel előtt hogy volt az a babbal? Emlékszol? Na, kicsit fölragyog a szeme, de csak kókad szegény. Hát akkor nincs mese, az egészség csak előbb van, tudod, mi a szabály, megyek, szólok az orvosnak. Jaj, hogy azt nem lehet, elmondja a döntnököknek, leállítják az egészet, és ugrik a szocsi út, mert az lett feltételelesen beigérve. Na jó, szedd össze magad, ezt a nyolc kilót már guggolva is megcsináljuk. Fogom a derekát, úgy megyünk be átölelve, de hát az a vége már csak maszatolás volt, két kilót se teljesített szegény, úgyhogy négy egész kilentüzedet csináltunk, pedig 4,5-öt akartunk, ugye a negyvenöt miatt és a hősök tiszteletére. De így is jó volt. Meghajolunk ottan, nagy taps, bravózás, úgy volt a megállapodás, hogy a végén még körbeszaladunk a színpadon, de aztán csak lépegettünk az asszony miatt. Be se érünk az öltözőbe, jön a művész-tálya-vezető-helyettesnő, kezet szorít, arcon csókol kétszer mindegyikünket, egész meg van hatódva. Invitál, maradjunk a díszebédre, a Szvigadurin elvtárs személyesen akar gratulálni. Nézek az asszonyra, nagyon lóg a feje, de hát int, persze, nem vonhatjuk ki magunkat. Lenullázunk, rendbe hozzuk magunkat, mondom az orvosnak, adjon be neki egy injekciót. Nem használ. Még épp odaültünk a díszasztalhoz. Igyál egy kis konyakot, Gizi, súgom oda. Beleiszik, de csak rosszabb. Épp kihozták a másodikat, mikor elájul. De úgy rá a rántott szeletre, el se bírom kapni. Ifikorom óta ilyen nem volt, mondja, és borul előre, mint a zsák. Jött a mentő, akkor már kinn voltunk a portán, hogy ne legyen feltűnés. Mít evett? kérdezi az orvos, egy ilyen kövér szíves asszony, hát biztos túlette magát. Pont annyit, mint én, doktor úr. De mégis, mit? Mondom, kaviárt. Na, hogy az biztos romlott volt. Nem vitatkoztam. Meg se mondtam, mi volt a felajánlásunk. Elég az hozzá, akkor majdnem meghalt az asszony.

Két évre rá elváltunk, összeállt egy ismerős sütőipari edzővel, kidisszidáltak *nev-jorkba*, ilyen mindenféle lokálokban lépnek föl. Van egy állítólag sikeres számuk, a Gizi dagasztja a tészta, ilyen kis csúllákokat formáz, aztán dobja az embernek a szájába, az meg eszi nyersen. De ez valahogy gusztustalan. Így viccelni a kenyérral. Egyszer írt, hogy bocsássak meg neki, ő sem haragszik rám, de egy élete van, azt szerelmesen szeretné letölteni. Nekik jól megy, sokat furdenek a tengerben, milliószor csókoltatja a Lajoskát, szeretné majd kivitetni tanulni. Nem is feleltem semmit.

Így aztán lassan minden elmaradt, nem is bánom, elég vagyok magamnak, bezárkózom ide, lebontok és építkezem. Azt mondja a fiam, megcsináltatja a bejáratot, elég lenne a konyharészt kicsit kibontani, de hát úgyse liftes a ház. Meg főleg az, hogy nem kíváncszom. Befelé élek, hullámozik bennem a végtelen. És már csak magammal versenyzek, vagy hogy nevezem, nem is verseny ez; bemutató. Békesség van bennem, lassú várakozás. És még mindig tágul a bőröm, ha szakad, ha észreveszem, hogy szakad, csak kinyitom a Gizinek az ajtót. Az az öreg rendész, az az edző az Édesipartól, az amikor jön az anyaggal, egy hétre előre megfőz, elviszi a szerelést mosatni, hozza az újat. Néha segít perisztaltikázni, főleg mióta göngyöleggel együtt próbálok. Senki nem hiszi el nekem, hogy a sztaniol is beépül. Kitaláltam ezt a Balaton-bajnokságot, különféle neveket adok magamnak, Siófoki Gordon, Buffaló Joe, Ratata, az olasz, ilyesmiket, és minden vasárnap délután összemérjük a tudásomat. Végeredményben

mindegy, de megvan a pontos könyvelésem, négyszáz darabot tudok óránként, így meg, hogy nem veszem le az ezüstpapírt, négyszázhetvenet. Állnak sorban, mint a dominó, rájuk irányítom az állólámpát, Tihanyból lehet ilyen a kilátás napos időben, legalább az öreg Jenő úgy mondja. Porzik a fény a vízen, mint a halpikkely. Csak meglököm az elsőt, és hullámszik az egész.

És etetem a macskáimat. Van egy, Gizella, százhet kiló, ötvenhárom magas. Cirmos. Abból lesz valami. Megezik tíz kiló margarint, ezt az olcsóbbat. Napi két órán át rágatok vele, van ilyen csehszlovák gumitégla, főleg azt. De a Balaton-szeletre csak fúj. Néha elgondolkodom, lesz-e még, aki ezeket az újakat elviszi tanulmányi sétára az Édesárugyárba? A Lajoska, pedig már kitanult vadász, rá se bír nézni a macskákra. Összeszorítja a fogát, szót se szól, szellőztet, hoz vadbelsőséget, csipkebogyót. Nem nagyon szeretem, ha jön, félünk tőle. A Gizella meg engem nem szeret, ahogy gyarapszik, úgy nem. Muszáj voltam rácsot csináltatni közénk, harap. Én meg nem akarom a húsrá kapadni, ráér pár év múlva, ifjkorában. Hiszen én is a zsiradékkal kezdtem, annó. Ne sietess, Gizike, mondom neki, előbb meg kell érni szorgosan, te erre, én arra, de hát hiába. Nagy csacsi a kicsike.

NOVELLAPÁLYÁZAT

Békés Pál

BOR

Kardos G. Györgynek

– Hova mentek el a tíz kicsi zsidók?

Kalog kis híján félrenyelt. De azért nem vette el szájától az otromba, vastag falú poharat, itta tovább a savanykás kövidinkaféleséget rendületlenül, s úgy látszott, semmi meg nem gátolhatja abban, hogy fenékgig ürítse. Végül megállt mégis – legalább három kortyval azután, hogy a suta kérdés föllebbent az ócska szálloda halljának poros levegőjébe –, és a pohár az asztalka repedt üveglapjára koccant. Fölé hajolt, s bandzsítva lesett a mélyére – még egyharmadáig telve volt. Tekintetét nem emelte az előtte állóra, a kocsmai ivóalkalmatosság szinte átlátszatlan, vastag, bordázott falát nézte még mindig, s kissé odébb tolt a asztalon, mintha valami okból igen fontosnak tartaná, hogy éppen a széles repedésen álljon, melyben fölgyülemlt a városkára folyamatosan szitáló cementpor. Múltak a másodpercek, rövidesen élet vették a kérdésnek, és tompították a meglepetést, amit a magyar szó keltett benne. – A világvégi szerb határvároskában három világnyelv bizonyult hiábavalónak, a németet és az orosz enyhe roszszallás fogadta, az angolt barátságos vállvonogatás; szerencsére Kalog emlékezett néhány szerb szóra, s a lényeg tisztázásához elég volt ennyi is.

A hibás magyar mondat meghökkentette és megmagyarázhatatlan, rossz közérzettel töltötte el. Szerette volna, ha téved, rosszul hall, ha az izzó július keltette hallucinációnak, eltévedt délibábnak hihetné az asztala előtt görbedő szikár férfit, aki még mindig kérdőn nézett rá. Képtelen látványt nyújtott kék kockás zakójában, kitérdelt, buggyos kordnadrágójában és a foszló bőrsaruban. A szedett-vedett ruhadarabok olyan benyomást keltettek, mintha viselőjüket is csak véletlenszerűen hajították volna az alkalmi vásáron beszerzett kusza holmihalmaz tetejére: na, itt van még ez, ráadásnak.

Kalog újra megfogta a poharat: leghelyesebb, ha befejezi, és más kiüssza a helyi kövidinkamutáció maradékát, talán eltűnik a hallból ez a határ menti fata morgana. Amúgy is késő már; végzett ezzel a várossal, végzett az egésszel, mindjárt indul a buszhoz; istenem, milyen fölösleges volt idejönni.

Az ital félúton járt az asztal és a szája közt, amikor a sípoló hang újra megszólalt:

– Hova mentek el a tíz kicsi zsidók?

Kalog ezúttal nyomban a repedésre állította a poharat.

– Honnan tudja, hogy magyar vagyok?

– Mondta Milan. Recepció.

Kalog ültében hátrafordult a porta felé, a kövér, tányérsapkás férfit kereste, akivel háromnapos itt-tartózkodása alatt tiszteletteljesen bólingattak egymásnak; egyszóval Milannak hívják. De a pult mögött nem ült senki, csak a zsiros tapintású alumíniumkulcsok izzadtak a fatáblán, meg néhány légy döngöcsélt egy zsírpapír göngyöleg – nyilván Milan uzsonnája – fölött. Van esze, hogy nem a szállodának tútulált vasbeton és üvegbódé lehangoló konyháján eszik.

– Tehát Milan – mondta Kalog, mintha fontos ismeret birtokába jutott volna, amit helyénvaló elismételni és az emlékezetbe vésni. Amúgy hálával tartozott a tányérsapkásnak: ő javasolta a helyi természetű filléres kövidinkaalfajt, melynek csípősen savanykás íze tűrhetővé tette egész tűrhetetlen itt-tartózkodását. Kalog orvosi rendelőnyre ivott – legalábbis ezzel áltatta magát. Körülbelül tíz évvel ezelőtt azt a tanácsot kapta, hogy kínzó savhiányát étkezések előtt egy-egy fehér fröccsel enyhítse, s a gyógykezelés hatásosnak bizonyult. Talán túlságosan is. Kalog mostanában napi másfél, két liternél tartott, de szigorúan fröccs formájában vette magához a gyógyírt, és a kövidinkát csak nagy néha váltotta ezerjóra és még ritkábban vörös kadarkára.

– Én itt taxis. Kiviszlek magát állomásra. Ahonnan més busz.

– Ezt is Milan mondta?

– Milan. Recepció. Mond mindent.

Kalog úgy döntött, most már néh hagyja zavartatni magát. Szinte fenyegetően ragadta meg a poharat, és kiitta fenéig. A taxis türelmesen várakozva, szolgálatkésző görbedéssel állt mellette. Kalog szusszanva eresztette a repedésre a poharat, és elégedetten gondolt arra, hogy még három üveget rejt a lábánál heverő sporttáska; a tengerparton ilyen olcsó lórét nem talál.

– Kimegyek gyalog – mondta. – Közel az állomás. Nincs is pénzem taxira.

– Azért jöttem, viszlek magát. Nem pénzért. Csak te mondja meg, hova mentek el a tíz kicsi zsidók!

– Miért kicsi? – csattant fel Kalog. Maga is meglepődött hirtelen indulatán. – Mi az, hogy kicsi?

A taxis tiszteletteljesen görbedő testtartása nem változott.

– Kicsik volt. Nálam laktak három napok, beszéltek magyar, szöktek láger. Már a végén. Mind kicsi.

– Biztosan volt köztük magas is.

– Nem – kötötte az ebet a karóhoz a taxis. – Mind kicsi. Hova mentek el?

Kalog szinte ráförmedt.

– Honnan tudjam?

– Te is láger.

– Milan mondta, mi? – Szinte vicsorgott.

– Milan – bólintott a taxis. – Hova mentek? Te biztos tudja. Te ismer egyik a másikat.

– Ötvezren voltunk.

Zörömbölés támadt a portáspultnál. Milan a zsírpapírt bontogatta. Kalog nehézkesen fölállt a kényelmetlen, túlságosan mély fotelból, hasa előbuggyant az ingből. Nagy testű ember volt, fiatalkorában szálas, és valaha legendásnak mondott erejéből még a hatvanon jócskán túl is maradt annyi, hogy nem kellett fitogtatnia, pusztán megjelenése tiszteletet parancsolt. Korán kopaszodó alkat volt, de hajának java része még azt a rövid időt sem várta ki, amit a gének parancsa szerint a fején kellett volna töltenie, a vitaminhiány itt marasztalta a környező hegyekben, kis híján ötven évvel ezelőtt, tucatnyi fogával együtt – azóta bajmóldott különféle protézisekkel. A zsebébe nyúlt, és előkotorta a számozott falapkával fölszerszámozott szobakulcsot – nem esett nehezére megválni tőle. A pulthoz lépett, és a zsírpapír mellé tette. Milan sietősen igyekezett legyűrni a falatot, hogy ne tele szájjal kelljen megszólalnia, s míg küzdött, Kalognak volt ideje végiggondolni, tegyen-e valami csípős megjegyzést – persze hogyan is tehetné, amikor a portás pusztán a tüzszavas idegenforgalmi minimumot nyögdeli idegen nyelveken, és szerbül is csak makog, mivel albán.

Milan verejtékezve gyűrte le az ételt, s szinte fölsóhajtott: – Auf Wiedersehen.

– Auf Wiedersehen.

Hátat fordított, és visszament az asztalhoz. A taxis moccanatlanul, görnyedten várakozott a képtelen kék kockás zakóban, a buggyos nadrágban és a foszló saruban.

– Én partizán – mondta várakozatlanul. Fölemelte a kezét, mutatóját pisztolycsőformán meresztette: – Puff-puff.

Kalog szája kajánra ferdült, az arcán gúny.

– Partizán az egész világ, és partizán benne minden férfi és nő.

– Mit? – a taxis leeresztette a kezét.

– Vicc.

A taxis bólintott: – Vicc.

Kalog a táskát nézte – nehéz lesz a három üveggel meg a többi holmival. Elég messze a buszállomás. Tizenegy óra út, míg visszajut a tengerpartra, a bungalóba, ahol Ilona várja. Nem kellett volna eljönni. Vagy legalább Ilonával együtt – ajánlkozott, bár nem túl meggyőzően.

A taxis megragadta a táska fülét.

– Viszem.

Nyögve emelte, és a kijárat felé fordult.

Kalog erőlen ültakozásba fogott, azután elhallgatott. Miért is ne.

A főbejárathoz vezető széles lépcsősoron kegyetlenül tűzött a nap. Tombolt a július, kétoldalt a beton virágtartókban elsárgult gatz zörgetett a forró szél. A lépcsősor tövében autó állt, méregzöld, ómódi, de láthatóan nagy gonddal rendben tartott Zastava. A taxis a hátsó ülésre szuszakolta a táskát, azután bizonytalanul megállt, mint akinek hirtelen eszébe jutott még valami sürgős elintézendő.

– Kimegyek toalett – mondta. – Azután busz. – Nem indult, összeráncolta a szemöldökét, majd földerült, hogy meglelte a keresett szót, és bizalmasan, szinte súgva tette

hozzá: – Vese. – És bólogatva visszament a szállodába, fel a lépcsősoron; a foszló saru surrogott a betonon.

Kalog a méregzöld taxi mellett ácsorgott, és nézte a főutcát. Micsoda vidék. A semmilyen bányászházak sorát itt-ott semmilyen házgyári kockák szakították meg; valami elvetélt, félúton legyintve abbahagyott modernizálási próbálkozás nyomta rá bélyegét az egész városkára. Az égből szürke por szitált, a közeli cementgyár kéményei okádták, szürkésfehér volt minden, a száraz fű és a ritkásan ültetett fák levele. Az az érzése támadt: már csak egy gyors zápor hiányzik, az esőcseppek nem lemosnák, megüszítanák a vidéket, hanem a víz és cement találkozásából beton születne, s egységes betonpáncél fődne mindent.

Nem emlékezett semmire.

Amikor hirtelen elhatározással félbeszakította a tengerparti nyaralást, nem tudta pontosan, mit keres. Az olcsó üdülőhely turistahivatalában a vörös körmű, melirozott hajú belgrádi egyetemista fölhúzta gondosan kiszedett szemöldökét. – Rusovac? – Kikereste a térképen. – Rusovac. – Telefonon jegyet rendelt, s míg a kapcsolásra várt, azt kérdezte: – Mi van ott?

Már semmi. Valaha egy kisebb kényszermunkatábor állt a környékén. Az egész Anyaszerbiát – akkortájt hallotta így emlegetni a vidéket – behálózó lágerrendszer egyik jellegtelen fióktézménye. Épp, mint a többi; hevenyészett, mellékes barakkok egy mellékes településen, a bolgár határon. De Kalog nem találta a dombhajlatot, amire emlékezni vél. Annak idején a rusovaci viskók lakóinak többsége a szomszédos rézbányában dolgozott. Lényegtelen volt az is, a távolabbi nagy kitermelőhelyek egyik esetleges nyúlványa. De a dombot sem találta, amelynek oldalában napra nap robbantak a töltetek, és a szabad bányászok meg a kereulegények őrizte munkaszolgálatosok ugyanolyan rabszolgaörnyedéssel cipelték a szilánkokra hasadt kékes köveket. A domb megszűnt. Elfogyott. Ha volt egyáltalán. És Kalog senkit sem talált, akitől akár csak megkérdezhetne volna: tud-e valamit a táborról. Néhány idősebb embert megszólított az utcán, de hiába. Nem értették, a vállukat vonogatták. Egy öreg férfi a láger szó hallatán hosszan nézte, azután szó nélkül otthagya. Milan, a portás csak széttárta a karját. Alig tíz éve érkezett egy koszovói albán kisvárosból. Azt azért elmakogta: úgy hallotta, a régi lakosok többsége átment a határon, mert sok volt köztük a bolgár, és oda húztak, a mostaniak java része meg a háború után jött, amikor a cementgyárat építették.

Kalog egyébként gyakran fordult meg Jugoszláviában. De errefelé soha. Néhány hivatalos út, még üzletkötő korából, amikor magyar textilt próbált eladni, többnyire hiába, egy filatéliai kongresszus még abból az időből, amikor a szövetség elnökhelyetese volt, és feltucatnyi nyaralás a tengerparton, mindig ugyanott, a Kotori-öbölben. Soha nem kísértette meg, hogy visszatérjen Rusovacba. De nem is borzadt a gondolattól, mint mások, akik hasonlóan mentek keresztül, és messzire elkerülték még az országot is, ahová annak idején elhurcolták őket.

A barakkélet rettenetes volt, mégsem látszott sokkal elviselhetetlenebbnek, mint a rusovaci bányászok mindennapjai. És tizennyolc évesen sok mindent elvisel az ember. A végjátékot így is csak pengeélen élte túl – mint mindazok, akik mesélhetnek róla. A Balkán-szerte kóborló, lesoványodott, szabadult rabok és hadifoglyok, szökött katonák, titóista osztagok, menekülő usztasák és csetnikiek, átvonuló albán és bolgár partizánegységek kavalkádja, az utolsó pillanatban életben maradtak és az utolsó utáni pillanatban agyonlőttek karneválja mint egyetlen összemosódó haláltánc maradt meg

benne. Csak egy-egy apró részlet emelkedett ki a körvonalazatlan káoszából. De a lényegből – ha volt egyáltalán lényeg – nem maradt meg semmi. Csak anekdoták. Kezre csiszolt történetek. Líraiak vagy borzongatók – és feltétlenül jól előadhatók. Könnyedén fölmutathatók: ím, ezen mentem keresztül. Társaságban, eszpresszóban vagy kocsmában a hely szellemének és a beszélgetőpartner alkatának megfelelően találhatók, mint az élmény egészét hitelesen tükröző morzsák, melyek mögött tengernyi megszenvedett emlék áll. De nem állt mögöttük semmi. Nem azért, mert Kalog nem szenvedett. Hanem mert nem emlékezett. Lassanként kikopott a történetek háttéréből, hogy mi volt az *egész*, mi volt a *dolog maga*. Anekdotasorrá csiszolódtól Rusovac, a bánya, a láger, a haláltánc, csattanós történetek látványos füzérévé. Az öt évtized ki-munkálta sztorik mögül elpárologtak a vitaminhiánytól lelassult agyvelőben kerengő gondolatok, szertefoszlottak az ólmos lődörgés és várakozás semmitmondó hónapjai, elszívárgott a két évre való hétköznap, melyekre csak futtában akasztja oda az elbeszélő a semmitmondó jelzőt: rettenetes.

Kalog nem tudta, miért ébredt föl benne hirtelen a vágy, hogy megnézzé Rusovacot. Jól megvolt a történeteivel. Akadtak köztük szépek, fölemelők is. Meg groteszk akasztófahumorról előadhatók. Mindenféle. Néhány hónapja sor került az egyikre, mely a végjátékról szólt.

Vérhassal tántorgott a hegyekben, egy isten tudja hogyan verbuválódott csoporttal, melyben szicíliai parasztok alkották a többséget – német fogságból szabadult olasz hadifoglyok –, meg bolgár halászok Várna mellől, és horvátországi szombatosok. De volt köztük tucatnyi magyar is, javarészt zsidók – a környező légerek felszabadított rabjai –, kisebbrészt katonaszökevények; lehet, hogy fegyverét elhajított keretlegény is botladozott köztük. Tetves volt mindenki, a többség vérhastól görnyedt. Az egyik magyar éppen meghalt. Egyedül feküdt a földön, valami erdei tisztáson. Valaki száraz ágakat kotort a feje alá párnának, de azután otthagya. Kalog mellé rogyott, ülni is alig bírt, de azért odafordult hozzá, hátha tud még segíteni. A haldokló az eget nézte, a szeme szürke volt, mint a felhők odafönt. A szája mozgott. Ő azt hitte, kérni akar valamit, vagy üzenne valakinek, és közelhajolt. A fülét egészen a szájához kellett vinnie, hogy megértse a töredezett szavakat. A haldokló pedig azt mondta: – Azért voltak szép dolgok is. – És azután már semmit.

Így mesélte Kalog. Százszor mondta el; hatott mindig. De most, az utolsó alkalommal egyszerre földeregett benne, és többé nem hagyta nyugodni az, amit tudott mindig is: a haldokló nem mondott semmit. Nem volt már ereje. Remegett az ajka, és keszekusza hangok sísoltak elő tüdejéből. És ő nem hajolt közel, mert nem volt miért, és addigra már takarékoskodnia kellett minden mozdulattal. És nem azért rogyott mellé, mert segíteni akart, hanem mert amikor betámolygott a tisztásra, ott volt a legközelebbi üres hely. És a haldokló utolsó mondatát ő gondolta, és nem is akkor, hanem korábban, és nem egyszer, hanem gyakran: bátorítani igyekezett magát. Persze lehetséges, hogy éppen akkor is ezt gondolta. De az az ember már nem tudott megszólalni. Persze semmi jelentősége: mondhatta is akár. De nem mondta. Hörgött és meghalt. De úgy nincs történet.

Képtelen volt számot adni arról, miért éppen ekkor merült föl benne: újra el kell mennie Rusovacra. Ésszerű magyarázatot nem talált. Mind gyakrabban gondolt a lágerre. Igyekezett felidézni. És hiába. Minduntalan a saját anekdotái ötlöttek föl benne. S a kétely: igazak-e. Vagy éppoly megfoghatatlanul hamisak, mint a haldoklóról szóló történet. O maga gyúrta-formálta kerekre valamennyit, de már nem tudta föl-

idézni: miből dolgozott. Már nem emlékezett, miféle valóságból emelte ki csattanós történeteinek elemeit, s hogyan csúsztotta össze őket. Az idő múlásával az alkotórészek oly tökéletesen összeforrtak, hogy maga sem tudta fölfejtetni a varratokat. A haldoklóról szóló történet kivételnek számított. A láger eltűnt a maga faragta anekdoták mögött.

És nem bukkant elő most sem. Rossz közérzetnél egyebet nem fog hagyni benne a három nap. Egyetlen kapaszkodóra, egyetlen ismerős szögletre sem lelt, csak saját túlcsiszolt történetei zörömböltek benne tovább szakadatlanul, mondatról mondatra úgy, ahogyan elő szokta adni; az egyik véget ért, s már kezdődött a másik.

– Viszlek magát.

Kalog nem is hallotta a sarusurrogást. A taxis megkerülte, és kitérte a kocsiját. Bebecmergett az első ülésre, és elakadt a lélegzete: odabent izzott a levegő.

– Mikor megyünk, jobb – lihegte a taxis, és indított.

A Zastava a járdáról az úttestre zötytyent, a kerekek nyomán cementpor lebbent a levegőbe. Az ablakokat letekerték, rövidesen elviselhetőbb lett a hőmérséklet. Némán haladtak végig a városban, mely lakatlannak tűnt a júliusi délelőttben. Remegett a levegő a betonkockák és a romladozó régi épületek fölött, sivár és taszító volt a hársor; nem állt össze utcává.

Néhány percig tartott az egész, már a bekötőn jártak, mely a főútba torkollt: a keresztelődésben volt a buszmegálló. A taxi egy fa árnyékába gördült, mindketten kiszálltak. Kalog a táskájáért nyúlt, de a taxis nem engedte, kinyitotta a Zastava ajtaját, és maga emelte ki; a motorházra állította. Odabent megcsörrent a három üveg.

– Hát köszönöm. És persze ki is fizetem...

– Nem pénz – emelte kezét a taxis tiltakozón.

– Akkor még egyszer köszönöm.

Csönd lett.

– Megvárom busz én is.

– Fölösleges... – tiltakozott Kalog. – Biztosan dolga van.

– Nincs.

A csönd még hosszabbra nyúlt.

Kalog körülnézett, hátha éppen itt, hátha az utolsó pillanatban, hátha valamilyen részlet, ami eddig elkerülte a figyelmét... De semmi.

– Hova mentek el a tíz kicsi zsidók?

Kalog dühösen bámult az idélen kék kockás zakó gombjaira, hogy ne kelljen a szikár arcba néznie, és ne sértse meg ezt az embert; végül is segítségére volt.

– Mondtam már, fogalmam sincs. – Most kezdett verejtékezni. – Honnan tud magyarul?

– Születtem Novi Sad. Sok magyar. Aztán háború, én partizán. Háború végén itt, Rusovac. Rokonok háza. Jött tíz kicsi zsidók. Bújtak három napok, elmentek. Hova?

– Nem tudom.

A buszt leste, jön-e már.

A taxis meg le nem vette róla a szemét, úgy kapaszkodott belé a tekintetével, mintha az élete függne a választól.

Kalog felsóhajtott.

– Biztosan tud valamit a lágerről. Hogy hol állt.

A taxis sajnálkozva tárta szét a karját.

– Itt lakott akkor is!

– Csak rokonok háza miatt háború végén. Aztán visszamentem Novi Sad. És csak nemrég ide. Mert örököltem rokonok háza. Én tíz kicsi zsidókat tudom. Csak azt. Holvá elmentek?

– Honnan tudnám!? – ordított rá hirtelen elvörösödve Kalog. – Honnan a jóistenből!?

A taxis rendületlenül bámult rá, éppolyan bután kérdő tekintettel, mint az imént, akárha nem hallotta volna a dühkitörést.

– Ki tudja akkor? – kérdezte.

Kalog fújtatva nyelte dühét. Az inge kezdett átnedvesedni. Elfordult, és újra az útkanyart leste: hol van már az a busz.

– Csak jönnek, és elmennek, és senki se tudja? Azt gondoltam, te biztosan. Azért mentem hotel.

A busz még mindig sehol, Kalog a tájat nézte, a cementportól szürke növényzetet, az elhordott domb helyét, a semmilyen országutat, az ostobán közönyös vidéket, és kiszáradt a szája. A kövidinkára gondolt, a három üvegre. Föl kéne bontani az egyiket, jó savanykás, ez itt az egyetlen jó dolog.

Csend volt, hosszú, feszengető.

– No mi van – szólalt meg egy idő múltán Kalog. – Miért nem mond valamit?

A taxis vállat vont, hangjában ha nem is sértettség, de valami keménység csengett.

– Én téged nem zavarja.

– Nézze, én nem azért... – kezdte Kalog, azután elakadt.

Némán álltak a fa árnyékában; elnéztek egymás mellett. Leheletnyi szél támadt, cementpor kavargott köröttük, majd leülepedett ismét, és nem változott semmi.

Megváltás volt, amikor a néptelen országút kanyarulatában föltűnt a busz. Kalog megragadta a táska fülét, és leemelte a Zastava motorházáról.

– Még egyszer nagyon köszönöm, hogy kihozott.

A taxis nem felelt.

– Igazán köszönöm – próbálkozott újra, azután hallotta, ahogy a háta mögött fékez a busz, és nyílik az ajtó.

Föllélegezve lépett a hágsóóra, a sofőr kezelte a jegyét, és ő botladozva indult a tömött kocsii belsejébe. A táska minduntalan az ülésekhez ütődött, és a három üveg meg-megcsörrent. Egyetlen szabad hely maradt, egy tetőtől talpig feketébe bagyulált, pókhálóránccos öregasszony mellett. Lezöttyent. Az öregasszony hagymaszagot árasztott. Kinézett az ablakon: a taxis a méregzöld Zastava mellett állt az elhagyott keresztződésben – ha lehet, még idélenebbül festett a kék kockás zakóban, a buggyos nadrágban és a foszló saruban –, és rendületlenül bámulta az ablaküvegen keresztül. A szája mozdult; csak egy valamit kérdezhetett.

– Nem tudom – mondta fennhangon Kalog.

Izzadó arcok fordultak felé.

– Nem tudom!!

Az utasok még nézték néhány pillanatig, azután, hogy elhallgatott, elfordultak tőle.

A busz nekivágott a cementtájnak. Kalog igyekezett uralkodni magán. De a szemén bizonyára látszott valami, mert a feketébe bagyulált öregasszony hagymaszag hullámot küldve felé azt mondta: – No, drága, no. – És megveregette a karját.

Akkor előrebukott, s az előtte lévő ülés hátának támasztotta homlokát. Halkan és gyorsan sírt.

Balla Zsófia

NAPPALI ÁLMATLANSÁG

Mint volt rabtársak,
eltéphetetlenül
(légy híve, ó?)
mint akik megmentették
egymás életét, mint akik
együtt érték meg
a kilépdelés óráját.

Élettől s büntudattól engedelmesen;
rívó (river?) belseb (belsebűb),
folyondár erek, lilák;
térkép combon, lábszáron,
mészindák a mellkasban;
autóutak, pályáiv. Carrière.
Gyérülő fenyves, rőt hajbozót.
Csontok, ritkulóban, rosszként a jóban,
akik együtt, ók, közös rabszíjon,
tört kenyéren.
Élve, élve.

Ne hagyj el, rabmadaracsám.

Mint a citátum, kopár.
Boldogan feslik szét.
Lábak, karfák, párna, öl.
Ülnek benned. Öblödben másik öl.
Kornyadt kornétás, testes úr.
Fénylő, kedves szemét rám emeli.
Tíz év a szakadék fölött.

A lélek gipsze.
A béke és biztonság ügynökei.
A pillangók lángolnak.
Sok-sok ügyes belügyes.

Egy viszony jár-kei itt nagyanyó képiben.
Szakad az ing, elválnak a pártállások.
Love? lóvá, lóvé.

Felkattintom szívem.

Felcsattanok, mint a maszlag.
Zsenge és olvadékony ártatlanság.

Kerülöm tekintetét. Kerültem!
 Mindent kiolvasott volna a szememből.
 Felébredtek a porcikáim. Bujdokol
 Júdea párdúca. Felemás korlát.
 Kicsiny kezdősebesség.
 Repülök az éjszakában. Segíts
 Uram, hogy újra.

Nem olyan szerencsés.
 Tele van földdarabokkal, kölöncökkel.
 Vörös, tengeri föld. Nehéz történelem.
 Főpapok, osztályharcos páriák.
 Két oldalról pecsételt lap vagyok.

Ó, hogyan is találkozhatna ez a két sors?

Szólnak a hajnali fecskék.
 Szeretlek – kerül az álom.
 Mindenkit szeretek benned.
 Lehet, nem kéne szólnom
 hozzád. Tele van véled
 minden porcikám. Segíts
 Istenem minket.
 Segíts meg, Uram, ebben
 ne legyen rossz út, botorság.
 „Ne kívánd azt, mi a másé.”
 Kívánni kívánom.
 Ne kívánd, hogy ne kívánjam.
 Ne kérd az angyalságot.
 Kívánom. Nem veszem el!
 A kívánság enyém, az vagyok én,
 ez a lobogó, betöltő, boldog kívánság.
 Áhitozás. Himnusz, rólad.
 Köszönöm, akkor is, ha csak ennyi.

A nagybátyák szinte egymást súrolták,
 elsuhantak a pult előtt
 hullámosított hajjal, pirosan, gömbölyűn
 a református lelkész bácsikád,
 s a hórihorgas sofőr, vidám
 munkaszolgálatos bácsikád, most
 ittas szentföldi polgár.
 Hotell Te összetartod rokonságaink;
 az ifjú fecske nálunk nem suhan

ilyen keccsel, kanyargón, cikázva,
ahogy a bácsiink, egymásnak ismeretlenül.

•

Tizenegy év: hűtlenségem nyara.
Szived összerándul, mint a békaláb.

Mi a folyó más-más partján álltunk
gyermekkorunkban! Szétoldódik
ez a kénes szappan, ez a purgáló idő.

Mi már ebbe nem. Mi már nem lövünk
a víz fölött a túlsó part fáiba.

Ne gondoldj órá – mond' anyám.
Nem kell reá gondolnod.
Messzi világok találkoznak így.
Átfúj a szél két szemüveg mögött.
Alleluja.

A szerelem kétnapos. Egy rigópár
füttyögései tarkítják, rikoztások.
Ó, hol van önbizalmad, kicsikém?
Nagy pofád?
Egyedül vagy, tudod, mint a bőr.
Orrodra vert az Isten, hát aludj.

Ó kicsikém, kicsikém.
Állj már le, kapsold le
a berregőd, kapsold ki
a hőbörgődet.

•

Már nem tudom, merről van
világfűségem és a nemzetem.
Mell? Far? Így? ↑ Így? ↔
Talán a szemem kozmopolita,
a szám nemzeti.
A többi keletajrópa; futás.

•

A függöny ráng, hasad, dagad,
az éji magzatvíz szakad.
A kattogó villamost
vihár cibálja, mégse dől
az oldalára. Biztatón csörömpöl

keresztül országon, szobán,
a kedves tehén,
drága édesanya.

•

Ó lobogóm lobogóm
pici gyászlobogóm
nyelvelő zászlóm Csapdosod
kabátom gallérját Fölvonom
kettős íved veled megyek
Az első lövéskor kivont
rettegéstől sötétlő
fekete láng lobogtatom
minden hónapért gyászolunk
félelem lesz az otthonunk?
égre nyelvel a gyász
lobogóm kicsi lobogóm

•

Szegény erdélyi népet
régől fogva tépi a balsors, bizony
falatokban eszi,
itt rág a balsors, csemcseg.

•

Csillag tüzel, kancsukaszagú a város.
Telített ájer, sötét gőzzel teli,
lifegázzal, treiberóvel, ó, hazám.
Karmok, cipőpaták kopognak a cementen
szendén, cemendén. Lő pá! – mondom:
Élj itt magadnak, nyakig,
virág az árbocon.

Almareszelék ez a hely,
csupa lörmelék, dizóz.
Büdös lett ez a város,
nékem velőig tejfel.
Fokhagyma simaságú dél.

Komprimált legkisebbség.
A rúgás jugendfrisch, mit Vergnügen, avec.

•

Koronás csend. Fermáta.
A test
nem én vagyok.

Egyed Emese

VÁLTOZATOK

mementó

no lám kiteptük falvak gyér haját
szombat délelőttönként emléktáblát
avatunk szent agyagba ragadunk
eladjuk skeletonunk a diáknak
könyveinket egéri anyanyelvű
egérfogú utókor eleméssze
bennünket óvjon mindent megbocsátó
boldogságos kozmikus feledés
drága jövőendő unokasereglet
vesse Dunába rozsdás kulcsaink
haló poraink táncra kerekednek
a forgószelemben én is ott leszek
míg édeserdélyen homály dereng
s névtáblát cserél az emlékezet

utóirat és előfeltevés

időközben a fenyves lekopott
telivér hegyek nyakszirtjéről és
minden újszülött más anyát kapott
ledobta nyomasztó fűtakaród
római út végtelen kőgerince
indulhatsz Főbusz eltakarodunk
hamuvá omlik szívek ládák kincse
mert nem rendezhet archív karnevált
Csaba királyfi veszi a kalapját
fjordok éleszük kókadó hadunk
kacatjainkat múzeumba adják
időközben fölöslegessé vált
sok bűbájosság ósdi tudomány
anyajegyét lefaragja a gyermek
már csontra száradt ósanyák fityegnek
édeserdély életfás kapuján

Pierre Boulez

A VESZTASZŰZ ÉS A TŰZLOPÓ

Réz Pál fordítása

Megint a felejtés dicséretét zengeném? Úgy látszik, egy olyan korban, amelyre egyre súlyosabban nehezedik az emlékezés, a legfontosabb és legsürgősebb feladat a felejtés... Ám az emberek nemhogy nem felejtene, de hangosan kérkednek minden Alexandriák minden lehetséges könyvtárával: a hivatkozás, mondják, okvetlenül része kell legyen az invenciónak, forrása annak a megújulásnak, amely egyáltalán lehetséges még. Véggépp lejárt az avantgárd, a felfedezések kora, most a folytonos visszatérés ideje következik, az elegyítés, az idézés ideje. Gazdagon burjánzó példákkal szolgál az eszményi vagy a képzeletbeli könyvtár, nincs más dolgunk, mint hogy válasszunk közülük, és megkeressük kiaknázásuk módját. Persze ma is vannak még rettenthetetlenül konzervatív áramlatok, amelyek azt állítják, hogy a kutatás, a próbálkozás, a kísérletezés minduntalan kudarcot vall, s ezért újra és újra a kipróbált, kimeríthetetlen, örök és egyetemes értékekre hivatkoznak: az ember, a humanizmus csakis olyan kifejezési módokon nyilatkozhat meg, amelyek a széles közönség megértésére számíthatnak.

Mi tagadás, fáradtság rejlik ebben, a műveltség könyvtárának állandó bűvárlásában csakúgy, mint a szent és sérthetetlen múlthoz való menekülésben, fáradtság és képzelethiány. Mert bizonyos, hogy nemcsak a mintaképek súlya alatt roskadozunk, hanem azoknak a másodlagos dokumentumoknak terhe is ránk nehezedik, amelyek előbb-utóbb ugyancsak mintaképpé válnak; bizonyos, hogy immár nem elégszünk meg a mintaképekkel, úgy, ahogyan ránk örökölték őket a közönyös avagy mindent magába szívó hagyomány, hanem tökéletes hitelességet követelünk, legalábbis azt, amit annak hiszünk. A régi festményeket és a régi zeneműveket feltétlenül eredeti állapotukban kívánjuk érzékelni. Biztonsággal megtisztítani egy művet attól, ami rá-rakódott, már a festészetben is bajos, dúlnak is a viták, vajon nem helyrehozhatatlan pusztítás történik-e a rekonstruálás orvén. A zenében pedig merő ábránd a hitelesség, hiszen a rekonstrukció itt csak feltevéseken alapul, hozzávetőleges, s szempontjai a múltó évekkel és az enciklopédikus felfedezésekkel együtt változnak; másfelől a közlebbi korok esetében korántsem bizonyos, hogy a zeneszerző, ha visszatérhetne az árnyak birodalmából, örömeit lenné a mű előadásának olyan körülményeit megteremtő rekonstrukciókban, amelyek aligha volnának inyére. Megőrzésre és rekonstruálásra való hajlamunkat egy olyan korra és olyan emberekre húzzák rá, amelynek és akiknek legfőbb erénye éppen a mozgás volt; jóllehet haladásra, új felfedezésekre törekedtek, mindennek fonákjaként született bénaságra kárhoztatjuk őket, s ezzel művük és minden cselekedetük legmélyebb értelmét hamisítjuk meg. Hitelességre törünk, s az eredmény: meddő emlékezés.

Egyébként is: mi a hitelesség? Egyáltalán: létezhet-e hitelesség a valóságban? Minél ádázabbul hajszojzuk, annál messzebbre szokik előlünk. Teljességgel lehetetlen ténylegesen megismerni és valóságosan rekonstruálni azoknak az embereknek gondolko-

dásmódját, akik nem ismerhették azt a kort, amelyben a rekonstrukciót végző emberek élnek. A hitelességre való törekvés szükségképpen azt eredményezi, hogy olyan múltat rekonstruálunk, amilyennek ma képzeljük azt, többé-kevésbé idilli, az aranykor színeiben játszó kort, olyan kort, amely nem létezett soha. Minél jobban hajszoljuk ezt a híres-nevezetes hitelességet, annál messzebbre taszítjuk megértésünkötől a művet, olyan keretbe kényszerítve, mely kirekeszti a mi valóságunkból, és a tiszta utópia birodalmába úzi: ez az utópia odáig megy, hogy olyan érdemekkel ékesíti fel a zeneművek egykori előadását, amelyekkel nem is rendelkeztek. Csakhogy a régiség pecsét, mely szentesít ugyan, de abszolút értéket nem kölcsönöz. A mintakép értékéről áttérnek a dokumentum értékére. Az előadóművészek, sőt a zeneszerzők játéka eddig csak az emlékezetben, többé-kevésbé legendás beszámolókból élt tovább. Ma már tanúságtételekre támaszkodhatunk: szándékos tanúvallomásokra azoknak a felvételeknek esetében, amelyeket gondosan előkészítettek, megmunkáltak, majd jóváhagytak, félig-meddig esetleges tanúvallomásokra a ki nem javított előadásokkal szükségképpen együtt járó kockázatot vállaló hangversenyfelvételek esetében. Az efféle – önmagukban értékes – dokumentumok szakralizálása üres fetisizmus. Vajon az a szándék munkál ilyenkor, hogy ezen a módon biztos, mert dokumentált talajba gyökerezessük be a hagyományt? Aki így gondolkodik, elfelejti, hogy hagyomány nincs, csak azoknak az egyéneknek láncolatáról beszélhetünk, akik valamennyien mintaképeket vagy ellenpéldákat használtak fel... Az előadó, ha ahhoz való viszonyában létezik, ahogyan előtte adták elő a művet, vagy igazodik a példához, vagy elveti; ha erős egyéniség, mindkét esetben többé-kevésbé tudatosan átgúrja a példát, miközben a pusztá másolás elleni lázadása vagy rejtve marad, vagy nyíltan megmutatkozik. Olyan ez, mint amikor a rendelkezésünkre álló ábrázolások, fényképek sorozatából nyomon követhetjük, hogyan változik nemzedékről nemzedékre egy műről vagy egy zeneszerzőről alkotott képzetünk. Ami történik, semmivel sem több, mint a színházi jelmezeken keresztül látott Hellász: családi fényképek albuma, amelyeken már nem észleljük az alakok foglalkozását vagy társadalmi osztályát, ahol a legfőbb adottság a kor. Egy dokumentum efféle emlékeztető jellege hasznunkra válhat, ha nem tekintjük többnek, mint amennyi: egy kép a többi kép között, az átmenet képe. Tudom, voltak zeneszerzők, nem is kis zeneszerzők, akik jogot követeltek maguknak ahhoz, hogy megteremtsek tulajdon hagyományukat: például Wagner, Sztravinszkij. Természetesen mind egyikük más és más szavakkal követelte ezt, minthogy más és más erőforrásokkal rendelkező korokban éltek. Wagner egy iskolát akart alapítani, hogy így teremtsen meg művei előadásának hiteles hagyományát, de pénz híján szándéka nem járt sikerrel; jogos kívánsága, hogy fogódzót adjon előadónak életműve megértéséhez, halála után megmerevedett szabálygyűjteménnyé sorvadt, melynek elmeszesedését és káros hatását számos tanú észre is vette. Sztravinszkij megkövetelte, hogy az előadók tanulmányozzák az ő felvételeit, avégett, hogy figyelembe vegyék egyedülálló dokumentumértéküket, és kötelezően visszautaljanak rájuk; sajnos a zeneszerző bizonytalan előadói képességei, valamint a felvételek körülményei, tehát a rövid idő és a többi tényező minősége következtében ezeket a tanúságtételeket nem tekinthetjük abszolút mintaképnek. Egyébként is: van-e ilyen mintakép, lehet-e? Minden interpretáció egy természete szerint mulandó igazság hordozója: a színészek ezt jobban tudják, mélyebben átérzik, mint a muzsikások, akik, ha szabad így mondanom, azt hiszik, hogy szavaikat mindig az örökkévalóság szótárából kell meríteniük.

A dokumentumokban rejlő emlékek könnyűnek kell lennie, sőt – igen, mint né-

mely új ipari terméknek – használat után eldobandónak. De mi a helyzet magunknak a mintaképeknek emlékével? Vajon mit kell ismernünk? Vajon szükséges-e bármit is ismernünk? Korunk, akárcsak a többi kor, az égvilágon mindent felkap, és mindennek az ellenkezőjét is: ebben semmiképp sem kivétel. Azokkal, akik a múlt minden műalkotását hasznosítani igyekeznek, kézzelfogható indokot találva a rajongásra a levéltárak tékozló gazdagságában, bizvást szembeállíthatjuk a *tabula rasa* híveit: ők azt gondolják, hogy a jelen nem ered semmiből sem. Hamletet parodizálva azt kérdezhetnénk: „Ismerni vagy nem ismerni? Felejtani?” Igen, de hogyan felejtani és mit felejtani? Minden bizonnyal a hangzás iránti hajlammal születünk – ám ezen a jogon máris muzsikusok volnánk? Muzsikusok attól leszünk, hogy véletlenül vagy szándékosan, esetlegesen vagy akarattal találkozunk, szembesülünk mindazzal, amit a mindennapi élet vagy a kultúra szervezetei kínálnak: a kiszámoló versikétől a remekműig nyitva vagyunk minden előtt, az egyéni vagy a kollektív emlékezet előtt. Akár akarjuk, akár nem, ez a lassan növekvő és gazdagodó emlékezet felszítja reakcióinkat, megszabja választásainkat, megteremti nézőpontunkat, létrehozza *helyzetünket*. Vajon van-e bármi része is akaratumknak ebben a formálódásban? Vagy eleve teljességgel kondicionálja az embert környezete és kultúrája, s ebből a körből nem törhet ki másképp, mint erőszakosan, előre eltökélt támadás útján, határozott tagadással? Kell-e ismernünk valamit ahhoz, hogy elveszük, vagy vessük el anélkül, hogy ismernénk? Ha attól tartunk, hogy foglyul ejt bennünket a megismerés kincseit szakadatlanul halmozó történelem, nyilvánvalóan ez a dilemma.

Tanulni? Igen, de vajon csakugyan szükséges-e az egész történelmet tanulmányoznunk, szükséges-e ismernünk teljes rőppályáját? Meglehet, hogy ez sem nem előnyös, sem nem hasznos. Jellemünk, egyéniségünk a rezonanciáinknak megfelelő választások felé hajt bennünket; a választás iránya változik, ha évszakonként nem is, de szükségleteink szerint igen: egy kalandot, mely zsarnokian eluralkodott rajtunk, egy idő múlva már nem érzünk oly lényegesnek, felcseréljük egy új, abban a pillanatban többet ígérő kalanddal. Ezek a „vonzások és választások” csöppet sem rendszerezsek, sok mindentől függenek, az ösztönzéstől, kedélyállapotunktól, a szükségtől is, sőt a körülmények összejátszásától. Kétségkívül megnyugtató, ha az ember elődöket talál magának, de szükséges-e, hogy állandóan az önigazolás, az egyenes mozgópálya, az örökös megalapozottság vágya zaklassa? Létezem: meg kellene elégednünk ezzel a ténnyel, a racionális magyarázatok hamarosan megjönnek majd hozzá. Annyi bizonyos, hogy a pontos elemzés, ésszerű magyarázat csak arra jó, hogy elpalástoljuk, milyen keveset is tudunk a valóságos leágazásokról, amelyeket egyre nehezebb kihüvelyezni, amelyek egyre illékonyabbak, s amelyek együtt változnak az őket átvizsgáló idővel. Mit tanuljunk, és hogyan? A munkaeszköz nem lehet véletlenszerű instrumentum; mint ahogy a tárgyakkal, zenei eseményekkel való kapcsolatunk során mutatkozott meg, hogy zenészek vagyunk, mások technikája és nyelve tárja fel előttünk tulajdon nyelvünket – ha van ilyen. A találkozás egyfajta gyűjtőszerkezet; nem jön létre semmi, amíg nem találkozik egyfelől az igényünk, a vágyunk, másfelől a zeneszerzők és műveik gazdag és meghatározatlan ajánlata. Az összeillesztés és meghatározás fokozatosan történik, vagy megfontolt irányzottsággal, vagy hirtelen, váratlan összhang által. Hasonlóképpen van emlékezet is, vannak könyvtárak is, de testet csak akkor öltenek, amikor szükségessé válnak, ha nincs szükségünk rájuk, csak eltorlaszolják előttünk az utat. Nem tudom, hogyan lehet elkerülni a történelmet, hacsak nem vállaljuk azt az elmaradhatatlan következményt, hogy a történelem nem vesz tudomást

rólunk. Tehát az, hogy elvetjük avagy teljességgel felszívjuk-e magunkba, nem az érdemi vizsgálatot megelőzően eldöntendő kérdés, nem alapkérdés. Mit követel tőlünk a mintakép, még ha védekezünk is jelenléte ellen: azt, hogy kövessük, azt, hogy eltorzítsuk, hogy elfelejtsük, hogy felkutassuk, felértékeljük? Emlékezés vagy felejtés? Sem az egyik, sem a másik, hanem a körül nem határolható emlékezés, a deformáló, hűtlen emlékezés, mely csak annyit merít a forrásból, amennyi közvetlenül hasznos, csak azt, ami veszendő.

Könyvtár? Igen! De csak akkor, amikor igényt tartok rá. És még akkor is! „Lángban álló könyvtár”-ra van szükségünk, amely előre nem látható, megfoghatatlan alakban folytonosan újjászületik hamvaiból. Vajon szítani kell-e a könyvtár mélyén égő lángot, őrizni, szakralizálni a túlalmak által óvott templom szentélyében? Vagy, épp ellenkezőleg, újra és újra el kell rabolnunk a lángot, s vállalva a tűzvész kockázatát is, terjesztenünk kell? A Vesztaszűz és a Tűzlopó örök viadala ez; mindkettőjüket büntetéssel sújtja a társadalom, avagy az istenek büntetik őket, mert letértek a járt útról. Őrző és tolvaj pedig folytatja az emlékezet és az alkotás által szakadatlanul szított harcot.

Kemény István

A LETÁRÉJSZAKA

Erkély, éjszaka, szélcsend. A felhők mélyek és buták.
Háromszáz méterről meghallanám a füstöt vagy egy ruhát

A szobám. Mind alusznak, összevissza, ágyakon és a padlón
A szemük nyitva félig, mosolyognak, ahogy a villanyt oltom

Az egyik gurul. És így fog gurulni az egész szelíd éjen
A másik csak nyúlik, nyúlik, hogy mindent jól körülérjen

Van egy, aki oly mozdulatlan, hogy hozzá kellene igazodni
de egy szűnyog miatt elkezd kiábrándítóan mozogni

Van aki itt sincs, és mégis erővel, nekem alszik
Ez meghalt érettem azonnal, miután élve itt volt

Alusznak mind. A kezem is, ami meg-megsimogatja őket
de az a rongy is, amivel letisztítom a kezemről is őket

a szívem is, mert nyolcévesen szerettem utoljára
az életem is – halálom egyetlen akadályá.

Darvasi László

A PUSZTULÁSRÓL

És nincs, habár nem is kell
mentség, engem csábít min-
den összeomlás. Főképp
saját halálom izgat,
az én, ahogy kilobban,
út még a szív, és semmi
több... semmi dobszó aztán.
S a pusztulás, ha gazdag
akár a föld – rögökkel
vagy burjánzó zöldekkel
telt – úgy szép! Így is, még pon-
tosabban. Mert értem jö-
het bármi változat, csak
megismételhetetlen,
épp az legyen! Lobogni?!
Hideg láng, fénytelen, mind
örökre Isten egysze-
mében?! Majd azt is, persze,
utóbb. De még előbb ki-
múlok. Mindegy, hogyan, mi-
ért és mikor. Mert rám vall
a végzet is. S ha rút? Nos,
igérem, jó halott le-
szek. Nem, nem támadok fel.
Azért se kezdem újra.

SZAPPHÓHOZ

Akármi mondható. Hogy
ragyás, sötét volt bőröd
és két kövér combod dús
közét bolyholta lányka
törékeny ujja éppúgy,
miként a férfi farka.
„Szapphó a félvilági.”

„Szapphó az egy, s a kettő.”
„Szapphó a férfilelkű.”
„Szapphó az öngyilkos nő.”
De még a strófa sem ti-
éd, állították, merthogy
azt Alkaiosz találta
föl... Drága hölgy, ki voltál
egykor: test, dal, az élet,
téged már nem kérdezlek.
De kérdem azt a kósza
kis árnyékot halála
éjéből: Hát megérte?!
Megérte ily dallamtan?!
A pengő lant megérte?!
Megérte, mondd, ezeknek
szép ének által lenni?!

Eörsi István

IDÓM GOMBROWICZCSAL (V)

Részlet

1991. JÚLIUS
Első bejegyzés

Valamikor 1944-ben – tehát negyvenéves korában Gombrowicz a tükrebe nézett, és megrettent: felfedezte ugyanis, hogy homlokán, a szeme alatt és a szájugában ráncocskák finom hálója rajzolódik ki, és elátkozta az arcát. „Elárult az arcom, árulás, árulás, árulás!”

Akkoriban éppen a córdobai hegyek közt élt, vadregényes tájon, egy gazdag barátja költségére – ugyanis hőemelkedése volt Buenos Airesben hónapokon át, és ez még a gyógyhatású magaslati levegőn sem akart elmúlni, míg véletlenül el nem törte hőmérőjét, és újat nem vásárolt, mely őt makkegészségesnek mutatta. Csakhogy közben megjelentek a ráncok. Gombrowicz ezeket az új tüneteket eleinte a száraz levegő és mészben gazdag víz számlájára írta, de aztán be kellett látnia, hogy mindennek vége, helyrehozhatatlanul. Az éretlenség írója, ideológusa, rajongója szembesült a saját helyrehozhatatlan érettségével, és úgy érezte, léte és törekvései leglényegét cáfolja meg az idő. Ráébredt arra, hogy öregszik, „*hogy élő halál már, aki csak megjátssza az életet, még megy, beszél, sőt szórakozik és élvez is, de életerejé tulajdonképpen már csak a halái fokozatos megvalósulása*”.

Az ifjúság elvesztése okozta kétségbeesésből a nemiségbe menekült, pontosabban a kétnemű világ gyönyöreibe. Abban az időben egy barátjáné a szomszédos völgyben egy villát bérelt. Esténként átsétált hozzá a hoteljéből, és ott „*a női elem nem fiatalságot, hanem férfiaságot követelt tőlem, és én teljes férfit vártam, aki hódít, birtokba vesz, idegen biológiát annektál*”. Ily módon a férfiaság, amit Gombrowicz a „*monstruózus*” jelzővel ékesít, átmenetileg enyhítette kétségbeesését, a maga erőszakos célratörésével, csak a saját kielégülését szem előtt tartó, eluralkodó úriasságával, „*az asszony pedig a férfival gyilkolta meg bennem az ifjút*”. De ez a megkönnyebbülés csak addig tartott, míg meg nem indult a hotelje felé a hajnali szürkületben. Útközben már „*csalónak vagy megcsalottnak*” érezte magát, mert a nő csak mint férfit menthette meg, „*És ismét fellámadt bennem a vágyakozás az »én« fiatalságom után, vagyis egy olyan után, amilyen én vagyok, az ifjúság után, amely most másokban, fiatalokban ismétlődik meg*”.

Megdöbbenő eszmefuttatás: a női elemhez nem fiatalsága, hanem épp fiatalságának elvesztése taszítja, de tulajdonképpen és leginkább olyan fiatalsághoz vonzódik, amilyen az övé volt. NAPLÓ-jának tanúsága szerint argentin évtizedeiben többnyire hangsúlyozottan szép, fiatal férfiak társasága vonzotta és fogadta be, a cordobai hegyek közt is, baljós felismerésének színterén egy csoda bájos fiú ikerpárral és társaságával töltötte idejét, velük barangolt a csúcsokon, szélben és esőben, velük piknikezett a fűben (miközben – mert mellékesen, de igen hangsúlyosan ezt is megemlíti – bátyja és unokaöccse koncentrációs táborban időzött, anyja és nővére a lerombolt Varsóból elmenekülve otthontalanul kóborolt Lengyelországban), boldog volt ezekkel az ifjakkal, az idősebb barát szerepkörében, mert érzéke a nevetésgesség iránt megóvta attól, hogy megjátssza a velük egyívását. Ahogy életét, úgy műveit is betöltik a bájos, éretlen, tökéletlen, bűvöletes fiúk, az idősebbek sóvárgásának vagy érdeklődésének vagy figyelmének tárgyai. A fiatalság persze lehet nőnemű, vonzóan éretlen és szép ebben a formájában is, de csak a fiúk iránt érzett szeretet zavartalan, mert nem kuszálja össze a bűrvágy. Gyakran kószált Buenos Aires kikötőjében, ahol csak úgy hemzsegett a katonai- és matrózruhás ifjúság. Nem erotikus kalandokat keresett ott, hanem – mint maga írja – az ifjúságot, mely független a szexustól, mivel „*a nem azonossága, a szexuális vonzás hiánya minden egyesülést és birtokbavételt lehetetlenné tett*”. A fiatalság reménytelen és démonikus formát öltött, mely lefelé vonzott, a legalsó szférák felé, a megaláztatás birodalmába, mert itt, a kikötőben „*a fiatalság, melyet önmagában véve is megaláztak, még egy megaláztatást élt át, mint közönséges, proletár ifjúság...*”.

E fejtegetések közepén Gombrowicz kényszerítette érzi magát annak megvallására, hogy „*sosem voltam homoszexuális, igen fiatalkori és szórványos kalandoktól eltekintve*”. A nők vonzzák, kiváltképp egy meghatározott női típus, habár, ezt elismeri, sohasem tud igazságos lenni velük, mert érzelmi gátlások zavarják, mintha félne az érzésektől. Élete végén megvallja fiatal francia író barátjának, Dominique de Roux-nak egy életrajzbeszélgetés-sorozatban, hogy harmincéves koráig még egyetlen normális szerelme sem volt. „*Számomra ismeretlen okokból nem akartam a szerelmet, sőt mi több, gyűlöltem is; erotikám tragikus volt, testi, mindig valami felbecsülhetelent kerestem vakon, amiről tudtam, hogy csak az élet legalantasabb régióiban lelhető fel; erotikus ösztönöm mindig lefelé húzó erő volt.*” Első regényének, a FERDYDURKÉ-nak az elemzését szakítja meg ezzel a személyes kitéréssel, azt a könyvet, melynek erotikus fantáziája egy bakfis vádlója és egy porlegrényvel való „*test-vériesülés*” körül csapong. A harmincéves Gombrowiczot egy hülye tanár visszaülteti a tizenhét éves fiúk közé az iskolapadba. Az érett ember – aki nem érzi érettségét – visszavágyik az örökké meg-megifjító éretlenségbe, és innen törekszik

az érettség felé, vagy Gombrowicz szavaival „ez a könyv azt mutatja meg, miként harcol valaki, aki szerelmes az érellenségbe, a saját érettségéért. De nyilvánvalóan nem sikerült ezt a szerelmet legyőznom, sem civilizálnom – tovább tombolt bennem – illegálisan, vadul, tükosan –, mint valami be nem vallott és tiltott szenvedély”.

A tisztelt olvasó, remélem, sejti már, miféle következtetés felé terelem. Gombrowicz nem engedte kifejlődni magában a „bírvágyat” a fiatal fiúk iránt, vagy még inkább elfojtotta ezt, szórványos kamaszkori kalandjaitól megjévedve, de megőrizte irántuk erotikával átitatott érdeklődését. A szexualitásától megfosztott erotika zűrzavaros érzések forgatagába vetette, melyet intellektuális és társadalmi felsőbbségének tudata mint alantas, lefelé húzó erőt élt át. De mint olyan ember, aki – a TONIO KROGER és a HALÁL VELENCÉBEN szerzőjéhez hasonlatosan – az alantasságban látta a hön áhított normalitást, zsenialitását és ősnemesi privilégiumait odaadta volna azoknak a srácoknak a boldogságáért, „akik feltűnnek egy batyuval vidéki városok vasútállomásain, útra készen”, akárhová, csak el a szűkké vált szülővárosból, bele a nagyvilágba. Amikor azután ő is felkerekedett, egy másik földrészen ugyanazok a srácok várták, akiket Lengyelországban bámult és csodált, de már nem tartozhatott közéjük, noha befogadták. Befogadták, de ekkor a tükrebe nézett, és összedől a világa. A női elembe menekült, mint korábban is, de most már kétségbeesetten. Az erotikából, mely a fiúkhoz űzte, kikapcsolta a „bírvágyat”, a szexualitást, így hát ezzel a nők felé fordult, a nőket a szexualitásával szerette, de erotika nélkül, vagyis csak a szexuális működéshez elengedhetetlen mennyiségű erotikával. Az ilyesmi teljességgel lehetséges. Egy asszony, akinek viszonya volt Ginsberggel, azt mesélte, hogy Ginsberg kifogástalan férfinak bizonyult az ágyban, csak éppen – így fejezte ki magát az asszony – „nem foglalkoztattam a fantáziáját”. Mivel az erotika és a szexualitás szétvált Gombrowiczban, félt a szerelemtől, sőt gyűlölte is, és nem azért nem sikerültek a szerelmei – mint ő hitte –, mert érzelmi gátlásosságban szenvedett, hanem éppen megfordítva: azért bizonyult érzelmileg impotensnek, mert a szexualitás nem tűr el érzelmeket, ha erotikamentes.

Másrészt olyan erősen kötötte a bírvágy nélküli erősz a serdülő és éppen felserdült fiúk világához, hogy viszolygás töltötte el, ha ebben a körben túlfeljett szexualitással találkozott. NAPLÓ-jában különbséget tesz a „normális” és a szélsőséges, tomboló homoszexualizmus között. Az előbbivel mindig is érintkezésben állt, „a művészek világa minden szélességi fokom gazdag az ilyen szerelmekben”, sőt a nép legegyszerűbb és legnormálisabb fiai is, nő híján, belebocsátkoznak homoerotikus kapcsolatba, anélkül hogy ez később gátolná őket a lehető legszabályosabb családalapításban. Gombrowicz megvallja, hogy erről a témáról nem szívesen értekezik, mert ezen a téren senki sem lehet elfogulatlan, „nincs ennél hazugabb és szenvedélyektől összekuszálabb terep”. Egyik oldalon az „elférfiasított” férfiak, akik egymás férfiaságát kitenyészik és fokozzák, a másik oldalon „az erkölcs anatómái”, egy olyan kultúra dühödt szarkazmusa, mely a női varázs primátusát védelmezi, és a kettő között a serdülő vagy felserdült ifjú, aki titokban nyomozza a saját útját és lehetőségeit. Ez a személytelen tényállásvázlat a legszemélyesebb vallomás, amit erről a kérdéskörrel Gombrowicz műveiben találtam. Az ő személyes megoldását, a bírvágy nélküli vonzódást a fiatal férfiak világa iránt, melyet a női elemmel lebonyolított szexuális kapcsolatok útján kompenzál és egészít ki, főként zavarta az állandóan forrongó és fortyogó homoszexualitás látványa, mert ebben feltehetően saját érzelmeinek civilizálatlan ösképerre ismert. A NAPLÓ-ban ábrázol is egy ilyen társaságot, melynek tagjai egy pillanatig sem nyughattak, folyvást lesen álltak, „az ifjak szétmarcangolták őket, márt a kutyák”. Ez az idézet már a TRANSZ-ATLAN-

TIK-ból való, így jellemzi ennek homoszexuális hősét, Gonzalót, akinek eredetije az említett társaság tagja lehetett. Gonzalót és zabolátlan hímvadászatát éppolyan szarkazmusba hajló iróniával ábrázolja, mint a FERDYDURKE hősét, Menyust, aki mindenáron egy pórfiúval óhajt „*test-vériesülni*”. Sőt Gonzaló ábrázolásába némi viszolygás, tán undor is vegyül, ami csak az említett társaság körében szerzett tapasztalataival magyarázható. Köztük időzve ugyanis fel kellett tennie magának a kérdést, „*hogya mégis és mindenek ellenére nem tartozom-e köztük*”, nem éppolyan tébolyult-e, mint ők. A viszolygás azt jelezte, hogy ő mégis más, ő csak abban tér el a „normális” férfaktól, hogy mindkét nemű fiatalságot piederesztálra állította, sőt a fiúk tökéletességét még a lányokénál is inkább imádta, tehát arra merészkedett, „*hogya az ifjúságot nemétől függetlenül csodáljam, és kiszakítsam az Erősz hatalmából*”. Ámde amit Gombrowicz az Erősz hatalmának vél, az a szexualitás hatalma csupán; az éretlen és művészileg oly gyümölcsöző zűrzavar, mely könyveinek erotikájából árad, az alig feldolgozható tapasztalatok szenvedélyes és tudatos átélésén kívül ennek az önmentő tévedésnek is köszönhető. Az ifjúság nemektől függetlenül csodálatának másik, bámulatra méltóan humánus következménye, hogy felébredt benne „*egy transzszexuális és tisztán emberi pozíció*” igénye, a vágyódás arra, „*hogya elsősorban ne férfi, hanem ember legyek – hogya ne azonosítsam magam a férfissággal, ne törekedjem rá...*”. Meghökkenően magányos, ellenzéki program ez a kitenyészett és üzletszerűen propagált férfiasan férfias férfiak és nőiesen nőies nők korában.

Az erősz egyébként már az ógörög szellemiségben levált a szexusról. Alkibiadész A LAKOMÁ-ban azt mondja Szókratészről, hogy ez „*szerelmes a szép ifjakba, mindig a közlékben van, és odavan értük*” – és mégis ellenállt a legszebbnek, magának Alkibiadésznek, amikor ez melléfeküdt, közös takaró alá. Szókratész ugyanis nem akart „*rezelet aranyra*” cserélni, vagyis Alkibiadész talmi – mert pusztán a testiségben gyökerező – szépségéért nem adta oda a maga igazi, szellemi szépségét. Megvonta tehát tőle a szexualitás gyönyörét – Alkibiadész platóni szavaival: „*érintellenül keltem fel Szókratész mellől, mintha az apámmal vagy a bátyámmal aludtam volna*” –, de átélte a helyzet erotikáját. A klasszikus görög kultúra ugyanis még nem védelmezte a női varázs primátusát, az erősz szellemiségében találta meg a lefelé húzó szexualitással szemben az ellenérőt, és a szellemiség abban a kultúrában néhány különösen bölcs asszony és papnő kivételes kisu-gárgzásától eltekintve a kiváló férfiak privilégiuma volt. Gombrowicz talán ebbe a kultúrába vágyódott vissza, de mert nem volt utópista, sem nosztalgikus lélek, hanem a valóság bolondja, vágyódását és vágyai tárgyát egyaránt az „*éretlenség*” kategóriája alá rendelte, mintegy jelezve, hogy ma már csak boldogtalan, satnya formában vegetálhat tovább a klasszikus eszmény nagyvonalú harmóniája.

De az „*éretlen*” jelző kaput tár más, komplexebb összefüggések felé is. Gombrowicz az írók ama kiveszöfélben lévő fajtájához tartozott, amely nem részekből óhajtja össze-ragasztgatni művét, hanem egy tömbből farag, a teljességet átfogni óhajtó kategóriák égisze alatt. Az éretlen ifjak iránt érzett leküzdhetetlen, éretlen vonzódása nem választható el attól a másik éretlenségtől, amely lengyeliségéből fakadt. „*Mert micsoda is Lengyelország? – kérdi Dominique de Roux-tól. – Ez egy ország Kelet és Nyugat közt, ahol Európa már kezd véget érni, egy átmeneti ország, ahol a Kelet és a Nyugat kölcsönösen gyengíti egymást. Ezért ez egy elgyengült formájú ország... Az európai kultúra egyellen nagy folyamata sem szántotta fel valóban Lengyelországot, sem a reneszánsz, sem a vallásháborúk, sem a francia forradalom, sem az ipari forradalom; csak letompított visszhangok értek el idáig. A kortársi orosz forradalmat sem élték át itt, csupán következményei háruáltak át (kényszer következtében) Len-*

gyelországra, teljesen kész és kikészült állapotban.” Gombrowiczból csak úgy dől a szó, mint mindig, amikor a lengyel éretlenségről beszél, katolicizmusát passzívnak mondja, olyanak, mely kimerül a katekizmus követésében, lapos, falusias, várostalan, erős polgárságot nélkülöző kultúráról beszél, nemesi-paraszti, klerikális kultúráról, a forma nagyszabású kompromittálódásáról és degradációjáról. Végül rátér Mickiewiczre, a lengyel irodalom legnagyobb alakjára – mit kezdetett volna ő Mickiewiczssel, aki pompás költő ugyan, de egy jámbor gyermek koncepcióival és látkörével felruházva tévelygett valamiféle ócska miszticizmusban. „*Nemzedékem lengyel tróni általában két út között választhatnak. Vagy a lengyel területre korlátozódtak, de akkor alacsonyabbrendűsége voltak ítélve; vagy bejelentették igényüket az európaiságra, ez esetben azonban szintén alacsonyabbrendűség jutott nekik osztályrészüll, mert ez másodkézből vett európaiság volt, mely pusztán arra törekedett, hogy behozza és ismétlje Európát.*”

Más összefüggésben már beszéltem erről a lengyelségfelfogásról (mely nemcsak a lengyelségre érvényes, hiszen „*Lengyelország*” helyett – mint ő maga mondja – írható „*Argentína, Kanada, Románia stb. is*”). Most csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az „*elgyengült forma*”, az „*alacsonyabbrendűség*”, melyből sem így, sem úgy nem lehet kitörni, a gyermeteg tévelygés, az élethelyzetből táplálkozó boldogtalan tudat mind-mind megtalálható az erotikus tárgyú fejtegetésekben. Gombrowicz a lengyel ember és Gombrowicz a fiú-fiatalság igézetében élő férfi egyformán kielégítetlen, egyformán éretlennek érzi magát, és mindkét minőségében szakadatlanul éreznie kell a „*Du musst dein Leben ändern*” rilkei categoricus imperativusát. A különbség „*csak*” a felismerések pátozásában rejlik. A transzszexualitás programjának jegyében mindvégig megőrzi nosztalgiáját a zöld ifjak iránt, nem kis részben ebből az öregedésével mind tragikusabb holdudvarú érzelméből táplálkozik antiperfekcionista – vagyis zöld elemeket szívesen befogadó – művészete, de a lengyel éretlenséget megveti, ki akar belőle szabadulni, nem egy idegen érettségbe, mely másodlagosságra ítélné, hanem egy olyan, soha be nem járt terepre, ahol hasznát veheti éretlensége tapasztalatainak, ahol tehát ezt az éretlenséget megőrizve szüntetheti meg.

Második bejegyzés

Miért izgat engem, aki erotikus tekintetben riasztóan, szinte illetlenül „normálisnak” érzem magam, Gombrowicz bonyolult, szinte tudathasadásos erotikája? Az egyszerű ember vágya ez a bonyodalmak iránt? Műveltebb körök közfelfogása szerint szifilisz, homoszexualitás, skizofrénia vagy legalább egy jó kiadós szorongás nélkül nem érdemes erőltetni a művészi buzgólkodást. Igaz: a szexus és az erősz szétválását jól ismerem én is – de kizárólag női közegben tettem szert ilyen tapasztalatokra, a saját nemem erotikus értelemben mindig hidegen hagyott, legalábbis tudomásom szerint, habár...

Habár emlékszem, mennyire elgondolkoztatott Ginsberg, amikor először hallottam tőle New Yorkban, amint hangszerét pengetve énekelte:

„Everybody's just a little
bit homo sexual
whether they like it or not
Everybody feels a little bit
of love for the boys
even if they almost forgot”

(„Mindenkiben él egy kis
 homo szexualitás
 még ha nem is szereti
 Mindenkiben él egy kis
 fiú-szerelem
 még hogyha el is feleli“)

Csakugyan így van ez? – kérdeztem magamtól – talán én sem vagyok kivétel? Amikor az Astoria Szálló halljában 1980-ban először találkoztam Ginsberggel – a PEN Klub vendége volt, és engem is bemutatott neki, mint egyik fordítóját –, a hosszú beszélgetés végén, amikor felálltunk, búcsúzóul – minden bizonnyal rutinszerűen – szájon akart csókolni, én pedig ösztönösen elkaptam a fejem, így hát szája az arcomat találta el. Évekig szégyenkeztem akaratlan reakciónak miatt, úgy éreztem, visszautasítottam, holott nem is ajánlkozott (hiszen mozdulatát nem kihívás, hanem évtizedes megszokás diktálta), sőt mi több, elutasítottam a lényéből valamit, ami nélkül nem lehetne az, aki: a legnagyobb általam ismert élő költő és lázadó, befelé forduló korunkban a világgal perlekedő forradalmiság tradíciójának vállalója. Már akkor elfogott a gyanú, hogy az önbizonyítás vágya rántotta félre a fejemet, napnál világosabban akartam tanúsítani önmagam számára, hogy Ginsberg iránt érzett odaadásom ellenére sincs közöm ama homályos, titokzatos szférához, mely mindenkit kifordít önmagából, aki a bűvkörébe kerül. Mindig is gondosan vigyáztam rá, hogy a homoszexualitás gyanújának még az árnya se hulljon rám. Ezt bizonyítja kedvelt aranyköpésem is, amely szerint: „Az emberiség feléről sajnos eleve le kell mondanom, a másik fele pedig rólam mond le.” Még a „sajnos” szóval is azt jeleztem, hogy mit csináljak, én szívesen lennék olyan, de nem megy.

Tizenhárom éves koromban duzzadó mirigyet tapintottam ki a mellbimbóm alatt, és rettenet fogott el, hogy hátha keblem nő, és végül nővé fejlődöm át. A német invázió már javában dúlt, házunkra és felsőruházatunkra felkerült a sárga csillag, sok éjszakát a pincében töltöttünk a bombázások miatt, házunk légóparancsnokát, Vető urat, aki bejelentést tett a rendőrségen a nyilasok garázdálkodása miatt, egy ilyen banda – a feljelentés megalapozatlanságát bizonyítandó – a fülem hallatára lőtte le (Vető úr egy emelettel alattunk lakott, és én éppen a folyosón játszottam, amikor eldőrdült a lövés), apám megkapta a behívóját, sőt talán már be is vonult a maga fél veséjével munkaszolgálatra, én meg egyre csak a mellbimbómat nyomogattam, úgy véltem nyilván, hogy minden egyéb megoldódik majd, de ha nekem kínó a mellem, akkor vége a világnak. Abban az időben a csillagos házak lakásaiban több család zsúfolódott össze, és én egy ideig egy ágyban aludtam nálam kilenc évvel idősebb bátyámmal. Ahányszor mellém feküdt, ugratásból „kis feleségem”-nek szólított az éjben, és nekem dühösen lüktetett a szívem duzzadt bal mirigyem alatt. Azóta olvastam, hogy pubertáskorban nem ritka tünet ez fiúknál, átmenetileg mindkét nem megkülönböztető hormonjai fejlődésnek indulnak, ami – ha ez csakugyan így van – fiziológiailag támasztja alá Ginsberg idézett dalának igazságát.

A mirigyek előbb vonultak vissza, mint a németek, de ma úgy gondolom, hogy a lelkemből nem tűntek el nyomtalanul. Talán miattuk hangsúlyoztam olyan eltökélten évtizedeken át heteroszexuális érdeklődésem kizárólagosságát. Nem lettem nővé, hurrá, tehát férfiakat nem kívánok! Egyszersmind azonban nagyon korán a homoszexualitáshoz való jog bajnokává váltam. Kultúrtörténeti érveken és példákön kívül

elsősorban az motivált, hogy átéltem a zsidóüldözés korát – noha addig éppoly kevésbé tartottam magam zsidónak, mint később homoszexuálisnak –, és élményeim undort ébresztettek bennem minden kisebbségellenes megnyilvánulás iránt. Az ösztönélet üldözötteivel éppúgy szolidárisnak éreztem magam, mint a nemzeti és faji gyűlölködés áldozataival. De ha elképzeltem, magamra vonatkoztatva, hogy miként okoznak egymásnak örömet, leküzdhetetlen viszolygás fogott el. Hiába mondogattam magamnak, hogy mondjuk a marslakók szemszögéből a heteroszexuális aktus is undorító, vagy legjobb esetben ellenállhatatlanul komikus, és azon a néhány centi különbségen igazán semmi sem múlik, ösztönös reakción ez mit sem változtatott. De furcsa módon viszolygásom is viszolyogtatott, és nagyrészt ennek tulajdonítom, hogy magyarítani kezdtem Ginsberg tabudöntőgető és nálunk különösképpen tilalmas költészetét. Megfigyeltem, hogy a homoszexuális verseket – és ezeken belül azokat is, amelyek a fiúszerelem testi folyamatait részletezik – különös élvezettel fordítom le. Erre azt a magyarázatot találtam, hogy a nyárspolgárok pukkasztása és a tabuk semmibevevése jellememből fakad, és egybevág általános politikai magatartásommal, de most már úgy gondolom, hogy lapul itt még valami – talán így szublimáltam a bennem is rejtőző „just a little bit” homoszexualitást. Lefordítottam például Ginsberg apja halálára írt hosszú versciklusát. Ebben elregejt, hogy huszonnyolc évvel korábban egy hétvégi beszélgetés alkalmából megvallotta apjának, hogy miért van szüksége pszichoanalitikusra.

„Döbbenet ült ki az arcára. »Egyszóval te örömet veszed
szádba a férfiak péniszét?»
»Nem, nem – hazudtam úgyszintén megdöbbenve –, nem
erről van szó.«”

Mulattam a „hazudtam” szó ármányos elhelyezésén, ahogy éppen ezzel a szóval mondja ki a kínos igazságot, de közben magam is megdöbentem. „Ez az én barátom – gondoltam –, és ilyenekben leli az örömet!” Ezt a reakciómat persze kínosan mulatóságosnak találtam, el is hessentettem, de megváltozott formában az efféle gondolatok vissza-visszatérnek, akárcsak az a vágyam, hogy tabudöntőgetés ürügyén új és új buziverseket ültessek át szemérmes irodalmi nyelvünkre.

Ginsberggel az idézett vers magyarázása óta tovább mélyült a barátságom, és vannak más homoszexuális barátaim is. Egyikükkel, egy hazai művésszel – nevét nem írom le, mert még ha közismertek is a hajlamai, a mi katolikus-posztfeudális-filiszteri-kádárprüderiás honunkban ez denunciálásként hatna – együtt kószáltunk Manhattan kevésbé pompázatos negyedeiben. Barátom valósággal kivirult a szabadság levegőjében, már attól is, hogy az egymást szerető fiúk kézen fogva járnak az utcán. Fényes nappal a Hudson partján két fiú szeretkezett egy autó tetején – noha megütközött ezen, mégis elragadtatással töltötte el, akárcsak engem, hogy itt minden lehetséges, és ha az említett aktus nincs is rendjén, semmivel sem elítélendőbb, mint hogyha egy fiú és egy lány csinálná ugyanezt. Sligovicát iszogatva ültünk egy magas ház lapos tetején, alattunk a város, a leggrandiózusabb op-artot lepipáló fényeivel, és a szabadság olyan érzése fogott el, hogy Magyarország puszta gondolata is abszurditásnak tetszett. Ő – még fiatalon – sikerei csúcán, én, ötven-egynéhány évesen, letiltva, de még ez a különbség is elenyészett, ha félszavakkal felidézünk azt a szokás- és szabályrendszert, mely odahaza megszabta lehetőségeink körét. Ebből az összehasonlításból barátom mindmáig nem tudott kigyógyulni, amióta hazatért, nem találja önmagát, és ennek

szerintem az a legfőbb oka, hogy itt – nyíltan vállalt, nagy szerelem híján – nem emancipálódhat ösztönélete. Rendellenesnek, alantásnak, vacaknak kell minduntalan éreznie magát, ezért inkább a magányt választja, melyet azonban csak alkohollal bír elviselni.

Én persze örülök, hogy könnyedén elkerültem az efféle sorsot, de amióta Gombrowiczsal foglalkozom, nem hagy békén a gondolat, hogy ezen a területen is akadnak még tisztáztnivalóim. Említett barátom a manhattani háztetőn azzal magyarázta a homoszexuális szerelmek tragikumát, hogy „*a szervek mégsem illenek annyira össze*”. Szerinte a kapcsolatok ezért mennek hamarabb tönkre, mint a heteroszexuális szférában – az érzelmi és a testi vonzalom harmóniája megzavarodik, és ez előbb-utóbb megoldhatatlan konfliktusokhoz vezet. Ha kicsit erőlködöm, ez az elmélet összhangba hozható azzal a feltételezéssel, amelyet Gombrowiczsal kapcsolatban kockáztattam meg: hogy a homoszexuális vonzódás nála az erotika és a szexualitás szétválásához vezetett.

Nem tartom lehetetlennek, hogy kamaszkori kebelmirigyeim miatt váltam tartósan képtelenné a monogámiára. Talán miattuk – vagy legalább: miattuk is – vettem olyan komolyan a férfiszerepet, hogy bizonyos korszakaiban egyáltalán nem bírtam kitérni a női kihívások elől. Noha eközben sok értékes női barátra tettem szert – az ő esetükben a testi öröm „*ékes ráadás*”⁹ volt –, a rám dermedt szerep folytán nekem is gyakran át kellett élnem az erotika és a szexualitás végletes szétválását. Vagy tizenöt éve, egy olyan szerelem kezdetén, melyet a központi idegrendszer idült megbetegedésének tartottam, mert irracionális volt, átmenetileg megváltoztatta a jellememet, olyanannyira, hogy egy-egy röpké találkozó kedvéért elfogadtam a megaláztatást is, férfi voltom megcsúfoltatását – tehát egy ilyen szerelem kezdetén, egy kivételes reggelen, mely megaláztatás nélküli, hosszú, boldog éjszakára virradt, némelyest reszkető lábbal, ám repeső szívvel vánszorogtam haza. Egyszer csak, tíz méterre a házam kapujától, megszólított egy göndör hajú fiatal tanárnő, akivel egyszer találkoztam, két-három évvel korábban. „Miért nem hívtál fel? – kérdezte. – Megadtam a telefonszámom!” „Minden jóvátehető – válaszoltam –, gyere fel, itt lakom ebben a házban.” – „Most?” – „Most.” – „Most nem tudok, mert öt perc múlva kezdődik az órám, de itt az új számom, hívj fel délután.” Lábam remegését palástolva szapora szavakkal sajnálkoztam, míg el nem búcsúzott, várta az iskola, engem meg négy kimerítő emelet – rossz volt éppen a lift.

⁹ Idézet a hozzám legközelebb álló költő egyik verséből.

Tandori Dezső

HOMMÄGE Ä WEÄNERISCH NEP

*Longchamp löversenytere mellett,
 a vízimalomnál,
 áll egy medve, szobor, a tövében
 borom meghúztam,
 s azt olvastam, a helybeli norvégok
 állították e
 medvét hódolatul Párizsnak, a
 helybelieknek.
 Medvém, medvém, mondtam néhány korty u-
 tán, már ha azt is
 megmond'nád, Balleroy, Star Duke,
 Whistlejacket
 mely eséllyel fut ma, mind barátaim
 emlékhét hozza,
 és Alexane, Analisfiée, Tourte Blanche,
 barátomim mint
 vannak – s lesznek! –, szóval,
 mindezeken túl
 mi van és mi lesz velünk. De csak
 húztam boromból,
 s minden több tudomás nélkül játszottam
 Balleroyt, Star Duke-t,
 Whistlejacketet, Alexanét, Analisfiée-t
 és Tourte Blanche-ot.*

1

A Strudlhof-tó

Fent a Währinger Strassén nem tudtam Doderer emlékszobáiba bejutni, két nap pár órájára korlátozódik az emlékszobák nyitva tartása. Ám mert az ő *A Strudlhof-lépcső* c. regényével foglalkozom két év óta, s valahányszor itt járok, eljövök a Strudlhof-lépcsőhöz, mely nála: mint az élet színpada, a szereplők – na ja, közel laktak, itt jártak külügyi akadémiára, erre ismerték meg a barátinjüket, hivataluk székelt a Liechtenthalban stb. – állandó előforduló-helye, például Melzer, a szinte kibírhatatlanul derék-átlagos ember, oly kvalitás egyébként ez az övé, melyre, a regény „forgatagában”, hallom szinte válaszon egy ily érettségin, mindjobban kitetszik, elemi szükség van, mint Ottliknál, akitől Dodererről először hallottam, a kenyérre, vagy az uborkára a kenyér mellé, ilyesmi, Melzerinc, ahogy linkül becézik, erre jött egy este, fölfelé letről, a Währinger Strasse, közben a Waisen-

hausstrasse felé, és mintha nem leszállt volna a múltak mélyére,
 de föl s mind följebb emelkedett volna, rétegeken át, közben a lépcső egy másik
 valóság is volt, tényleges lépcsőfokokkal, enyhén lejtő rámpákkal
 – a lépcsőfokok hirtelen folytatásai; aztán megint lépcsőfokok –,
 fehér tejüveg burás lámpákkal, csavart zöld vasoszlopokon, gesztenyefákkal,
 fentebb az első világháború külügyminiszterének, gróf B.-nak egykori villá-
 jával, ma a katari nagykövetség, rámpa cikcakkban, középen lépcső-
 fokok megint, és Melzer mintha a Hely Kis Szellemét kérdezte volna, a geni-
 us locit, hogy úgy mégis, és akkor hát, és mi a kérdés, tulajdonképp ily
 révülettel gondolt a hívó-pogány hajdani népek
 „fiaira és lányaira”, ahogy Delphoi jósdájába mentek,
 ám itt a kis szellem hallgatott, persze, hát éjszaka volt, talán aludt egy fában,
 odvában, vagy a kéreg alatt, vagy másutt. A lépcső tövén, a színesre festett vízköpő
 halnál,

ott van a kőbe bevésve Doderer verse, arról, hogyan állnak e terep-
 tárgyak, a mohos váza, a lámpák, merednek a korlátok, nem akarom pontosan idézni,
 míg háborúk veszik közre az egészet, satöbbi. S eltűnik, bánatunkra,
 annyi minden, s a Szép mintha csak futna innen, olvasom újra, arcom
 meglötybölöm a hal vizével, nézem a friss, a legfrissebb hányadéknymot,
 közel az Üdvhadsereg szállója, ide járnak inni, üvegből, öreg nők,
 férfiak, olykor a rámpafordulóokban egy-egy padon elalszik egy, összetottyadva ül ott,
 kényerem, melyet még Pestről vittem, elfelezem a katari követség mellett
 a verebek közt s köztük. Ülök én is egy padon, már szokásos helyem,
 gondolkodom, mit is hoz föl nekem a múltból e lépcső-és-rámpa
 sor, mely az alantü Liechtenthalt a fölsőbb Wahringer Strasséval
 köti egybe. És egy vicc jut eszembe, erről a nyomorékkocsikkal bizarrul
 előzékeny lépcsőről – hisz' gondoljuk csak meg! például a középső részén
 eszményi a terep a kocsizáshoz! de aztán, meg előtte, csak lépcsőfokok! nem furcsa?
 persze,

nem ez volt a szempont, s a környezetbarátság és stb., az sem; akkorl,
 talán a viszonylagos gonoszság hosszabb, rágógumibb korszaka, mely megannyi
 nyúlva tűnik föl most azért egységesnek jó sok évüzed óta,
 még nem

vagy még alig kez-

dődött meg, és nem volt készítve rá senki,
 semmi, hogy rossz legyen érte a lelke nyugalma, hogy néha megdű-
 hődötten vagdalkozza ki magát a katyvasz nyulománnyból, mely, persze,
 éles és mikroztatós technikával csillog és némán pattog, vagy posztó
 paszományosnak képzelhető böhöncök robbanófejeivel meredezik
 az állítólag csupa tárgyalásfelhő égbe. Nem, akkor nem voltunk környe-
 zetbarátok, és nem viseltünk az egész világért felelősséget,
 olyat, amilyet; még pontosabban, olyat, amilyet aztán a kalapunk mellé
 tűzhetünk. Mentem már az enyhén hajló Porzellangassén, mellettem
 a gyakran járó D villamos – nekik itt még ez is túl ritkán jár! nekem túl drágán –
 elcsörömpölt, mint Melzer ablaka alatt, s megpöndítette a huzalt, a sodrott drótot,

két ház közt, és a videobolt előtt a piros műpapagáj rám
szólt, és megkérdezte, akarok-e egy jót nyerni, fakó-színes cukorkagömbök
voltak alatta egy gusztustalan műanyag dobozban, előredudorosban.
Hey, wart' mal, nun, Pipiii... ez jutott most az eszembe, ez, ahogy az a
piros műpapagáj hirtelen, mint a múltak lépcső- és rámpamélyéből
a Vak Pipi Nénit felidéztem, Szpérót, ahogy a végén már fejfelé, fél lábbal lóg a
rúdjáról, éjszaka van, a tollai csaknem kifehérültek, Toute Blanche,
és Eliást láttam magam előtt, ahogy zihál és hörög minden repülés után,
Tönit, aki ma is él még, ellőtték a szárnyát, és remekül megvan nálunk, csak nem
fogad el minket

úgy igazán mégse, de ha a kalitkájába benyúlok, most, hat év ily barátság
után kezdem érezni riadt röptei közben az érintését, puha és artista módra
célszerű, ezért nem zúzza össze magát, ahogy vergődik „tőlünk”, ide-oda, aztán
mintha mi sem történt volna, zitty-zutty, megfeni a csőrét a rúdon,
megy le a tájához, hogy a friss magot, amit beszórtunk,
dirr-durr, veréb-mód üsse-vágja, egyen belőle; és Tutu, nem Winnie és Nelson
Mandela világából a püspök, hanem csak egy zödi madár, félszemű, félszárnyú,
igen, a Tutu, most halt meg pár hete, öreg volt, csaknem teljesen kisárgult
a szárnya, és Samu, ő, aki Balleroy és Whistlejacket, Éliás útján
jár már, hörög hosszú verseket napra nap, sokszor, de füttyög, a csőre
fekete, ahogy az illik egy hím verébhez, és udvarol is derekasan, ők mind
eszembe jutottak, ahogy a Porzellangassén álltam; még a lépcső is, ehhez,
a vicc, melyet nem is oly nehéz jövőkutatóként aktualizálni,
a csodatőről, ahová – én ezt Pipiékkal, bice Alíz szerelmemmel, kit mindenféle Orallis,
La Monallisa és Alezeray nevéekkel fogadok Maisons-Laffitte-ben, Auteuil-ben,
St. Cloud-ban,
végmenedékül, ha összecsapnak fölöttem a vesztő hullámok, és az Alíz, ime, órákat
elhasalgat
a kezemben itthon, egyelőre – de csak semmit se hinnél ilyesmit! – eddig megannyiszor
ki-
húzott a kakaóból, lett másnapra is két söröm, kenyér a bor alá, este elázott, arabnál
vett

sült krumpli, vagy épp ropogós, a Magenta alatti mellékutcákon,
meg a St. Denis-n, a St. Martinen, satöbbi, mentem, haza a Kis Koszvadékba
– szobámba –, félrehúztam a lihtófra nyíló ablak függönyét, utána kezet
mostam, a ragacsától megüsztlandó, beszívtam a másnapi étlap szagvá-
lasztékát, igen, de Orallis, Alezeray, La Monallisa, és néha a Kis Bálkirály is
elégedett tenyérdörzsölgetésre hangolt, függönykatyvasznyom se kellett hozzá,
már a másnapi futamokat nézegettem, hogy Hector Protector, Lycius, Alliteration,
Nil Prince és Naringe, igen, az N. & N. páros, akikkel megnyertem, persze, 10 franc-
os alapon a Köztársasági Elnök díját, na ja, én mondhatom, Alizékkal, de bárki
mondhatja: ugye,

ez a vicc, a vak bemegy a csodatóba, látok, jön ki, a süket be-
megy, kijön: hallok, a tolokocsis bemegy, szegény Strudlhof-lépcső, mire
használlak, vigyorgok, kijön, kocsizva, arca ragyog, na mi van,
azt mondja: új gumi van a kocsimon; hát ezt én jövő-vice alakítottam, a Nagy
Kilátások,

hogy ne is mondjam, és olyan mindegy, a – Nepstádion jeligérel –
 bécsi népet is üdvözlöm vagy sem. Havazik, állok Otto Wagner egy hidján, délután
 kimegyek,
 Ottlik Gyöngyi emlékére, az ügetőre, először érzem, hát igen, hát igen,
 hát igen, ez itt... pedig némely nézetek szerint Bécsnél kezdődött az Ungargassén túl
 – a Balkán.

2

A javaslattevő-kút

Egykor, hogy esti vonattal jöttem haza, kora délelőtt elhagytam
 kolostorom – vagyis egy ilyen vendégház szobáját –, tottyáskám addig
 a porta mögötti raktérben őrizték, vagy hát ott pihent, míg én még egyszer
 nekivágtam, többnyire a hétfői napnak, mert a péntek-szombat-vasárnap,
 ügető-galopp-ügető, netán galopp-ügető-ügető vagy ügető-ügető-galopp,
 ez a naprendszerpont mindig bé vala tartva. Furcsa volt a hétfő: menni
 – így most minden cél nélkül, csak mint amolyan szélről bécsi nép
 magam is – ugyanamaz utcákon, melyek a Kriauba, buszösszeköttetéssel netán aztán
 a Freudenauba vezettek, menni minden cél nélkül, de hát céloom azért csak volt,
 hamarosan az Ungargasséból nyíló Rochusgasse tér-kiszélesedése, a Karl
 Borromäus-Platz,

ahol egy Austria Tabak boltban újságot vettem, a helyi Kuriert, benne
 az előző versenynap eredményeivel, ültem az éjtől még enyhén nedves,
 a kút párjától, vízpermetétől zöldes padokon egy jegenyenyár alatt,
 néztem a Tabakkal szemközti tekintélyesféle portál lépcső- és lengőajtó-forgalmát,
 láttam a táblát, az volt kúrva, itt-vesznek-föl-javaslatokat-Bécs-és-a-kerület,
 a Landstrasse nevű, a 3-as, dolgaival kapcsolatban, és helyi múzeum is volt,
 olyan, mint a Wahringer Strassén az, amelyikben a Doderer-emlékszobák
 árválkodnak, vagy én nem tudom, mit tesznek. Ültem, hallgattam a jókora
 szoborcsoporton

lecsorgó víz egyenletes zaját, majd hogy különféle embercsoportok is
 odatarkállottak, gyerekek szaladgálása kezdődött, mozgás riadt, koránt-
 sem csilingelés, elhagytam e nyugvás-helyét, egész délelőtt, főleg télen,
 úgysem ülhettem volna ott, mentem a most forgalmas utcákon, mint a
 pesti Hernád, Murányi, Nefelejcs, én nem tudom, mi, volt a Rasumofsky-
 gasse, Hörneggasse, a Kundmanngasse, mind emez útjai az előző napnak,
 a Kriaunak, a Freudenaunak, tegnapi, tegnapelőtti nagy csendjükkal,
 néptelenségükkel, a muskátlikon vagy a kirakatokbéli kémcsöveken,
 lombikokon szinte megzizzenő porral, egy-egy sörözővel, ahol ebédhez
 gyürköztek korai-madár polgárok, s én végiglapoztam a folyóiratok
 halmát, olvastam a pácienseiket túlvilágra segítő lainzi ápolónőkről,
 még az életfogytiglan-ítélet előtti fényképeiket láttam, csontos vagy kikent-kifent arcok,
 hájakon szemüveg,

macskaszem és pofacsont, és mindenféle átlagos emberi állag
 részrendszere, egyben és rögtön széthulltan, és az igyekvő beszédek,
 magyarázkodások, kellő fontoskodás és megtörtség, önközpontúság s

alázat, aztán a freudenausai rémesetről volt cikk, igen, ahogy épp az „előttem-volt-buszon” megölték egy utast, aki szájkosár nélkül akarta – ő maga részegen – fölpaternálni a farkaskutyáját, de a buszsófor tiltakozott, ő a kutyát a sóforre uszította, a sófor az önvédelmi fegyverével a kutyát lelőtte – sajnos, az állat még szenvedhetett, míg elaltatták végül szakértőleg –, az utas rugós kést rántott, a sófort hasba szúrta, a sófor, már véréből, a buszpadlóról, szíven lötte a késelőt. Mindez húsvét hétfőjén, az első galopp-napon. De hát hiába mondja nekem valaki, írjam meg, „már Bécsben kezdődik a...”, nem, nem, én az udvariaskodást, ld. Camus idegenje, most világ-méretben játszom, annyira otthon vagyok, hogy semmiféle vélemény kötelezményével nem kell „ott is” lennem, inkább „hon, hun?”, na, hát szóval Evryből hazafelé, az ottani galoppról, valami alak elém állt, ahogy így elhúzódva ültem a helyi vonat peronülőkjén, az ajtó közelében, távol húzódva az utazóközönségtől, elém állt az a fickó, csupa var volt a szeme héja, a homloka, látszott, nem olyan rég verekedhetett, és a kalapomat kérte előbb cselesen, majd kötekedőn, s hamarost le is dobta zakóját, kivette zsebéből a lapos rumosüveget, s hívott, verekedjünk meg; alig úsztam meg az összecsapást, el tudtam pályázni, be a jónép közé; s Freudenauban egy öreg zsoké kutyája meg is harapott, valami sikeres tippünkön lelkendeztünk, s én megveregtettem a kis mazsola pali szakértő vállát, mire a kutya... Most akkor ülök a Borromäus-kútnál, de már nem is, megyek a tegnap még néptelen, kihalt utcákon; a népnek a néptelen utcán tudok a legjobb úsztelettel adózni; még Szép Ernővel is feszengető lenne csatangolni magányosan éjszaka, ráadásul nem lenne az magányos csavargás, szóval, megint nekem van, hahaha, igazam. De hát a nép, a bécsi nép... ott a Borromäus-Platzon is... ahogy járt ki-be azon a kapun... vitte ötleteit, Béccsel és a kerülettel mi legyen... hahaha... és mindenki az igazság birtokában vélte magát leledzeni. Az igazság pillanata! Maisons-Laffitte-ben a 2,2 km-es nagyegyesű pálya, gondoljuk meg, mint a Margit hídtól a Várkert Bazárig, legalább akkora egyenes-végről indult egy 1800 méteres mezőny, és csak egy fekete pont bukdos át meg át, szinte önmagán, jön Kalance, Aula, The Perfect Life – III –, én odaképelem: Expo és Áfa, kedves nevek, mit tudom én, miért ne, aztán hirtelen elszáguld előttem ez az egész, és vége... és ha megvan a Roaming Seagull – Aula befutód, akár csak jumelé placé is, uéd az igazság, a nagy pillanatban élsz. A zöld, nedves fapad kezdett hiányozni, visszatértem; de hát így se ülhettem ott örökké stb., ám a nép áramlott, csak áramlott, lazán, ritkásan, ki-be azon a kapun, ki-ki tette vitt javaslatát, én nem tudom, jó „idegen” vagyok-e, mert ha nem látom is, mi a változás, hogyan változik valami egy városban, azért csak és csak, mert az eredménye látható. Látszani fog-e, így, hogy várnám, valami eredmény, s ott, ahol várnám? Mit érdekel így végeredményben Bécs!

Más érdekelne.

Vagy akkor maradjunk ennyiben, ez volt az elmúlt pár évtizedben is

velem, nekem:

jöttem

haza abból a hajdani szanatóriumból,
 ahol Kafka meghalt, kinéztem ott nem is olyan rég egy ablakon – örök érvény!
 általánosság etc. – valami fákra, melyeket még ő
 látott, „a végén”, az épület most múzeum, irodalmi ház,
 jöttem vissza, és a Freudenaу mellett vitt utunk. Kinéztem
 a jármű ablakán, színes vállakat, fejeket láttam, ringtak, a zsokék, közelebb az éghez,
 ahol Szpéró, mondjuk, van, a Pipi Néni, a többiek, vagy valami képzetes helyhez,
 ahol őket gondolhatom, bár ezt nagy, növekvő önvédelem övezi már,
 ritkán gondolok effélett, inkább... Hát inkább kimentem a Freudenauba
 stb. Ezek lettek a váltott lovak: nem a lovak, hanem ők, de már mégsem
 ők, csak a lovak, ez lett „az Hommage”, és most azon kapom magam, hogy
 – mintegy vénségemre – fel akarom találni: az író csak tessék,
 szóljon hozzá a nagy kérdésekhez, járjon ki-be a Borromäus-Platz
 kapuján, és a kricai kasszáknál és monitoroknál próbáljon
 – legalább hamar választ ígérő – jövőkutatásokat végezni,
 a lehető legcsekélyebb alapon. Amire futja, és hűlő vetés.

Jászay Antal

A LUSTA ÖNKÉNYURALOM DICSÉRETE

Léderer Pál fordítása

Amikor a VI. században a majdani Velence lakosainak ősei a rájuk zúduló lombard áradat elől menekülőben végül letelepedtek Rivo Alto, Torcello és Malamocco szigetén, a bizánci államigazgatás tribunusai s egyéb tisztviselői hamarost utánuk nyúltak, hogy újfent bekebelezzék őket a Birodalomba. Ravenna uralma alatt is maradtak egészen annak 751-ben bekövetkezett elestéig. Első dózséjük, ki 697-ben emelkedett e tisztségre, nem volt sem a nép választottja, sem egy születőfélben lévő oligarchia hatalmának letéteményese. A Keletrómai Birodalom tisztje volt. A jeles családok jobbára a tribunusok leszármazottjai voltak – legalábbis ezt állították magukról, a császári házzal való kötelékből merítve presztízt és legitimitást. Még a csoportokba verődött népességnek szervezeti keretet adó legkorábbi kezdemények, az egyházközségek is egy olyan társadalomszerveződés csírái, melyet a velenceiek sajátjukénak tekinthettek; még azok is a gradói pátriárkának tartoztak engedelmességgel, ezzel is demonstrálva a politikai kötelék mindenhatóságát. A közhatalom szilárdnak mondható struktúrája kétségkívül nem a helyt született, hanem örökségként maradt rájuk, a klasszikus idők műveként, melyet – hála a Pó és az Adige zavaros és veszélyes torkolatvizeinek – megkíméltek a barbár inváziók, s amely csak igen vékony szálakon kötődött az érdekeltek

saját preferenciáihoz, valamiféle „közakarathoz”. Az állam, hogy úgy mondjuk, fontosságban felülmúlta a társadalmat.

Csak két-három évszázaddal később tette fokozatosan lehetővé Konstantinápoly kanyatlása, egyszersmind Velence fejlődésének nagy hajtóereje, hogy ez utóbbi városállamként kibontakozzék, mely cselekedeteiben szuverén, s magamagát autonóm módon kormányozza, jóllehet – mint minden nem teljesen homogén entitás esetében – az (ön)kormányzásban a népességnek csak egy része (esetenként csak egy törpe kisebbsége) vesz részt.

Híres várostörténetében¹ Frederic Lane ironikusan jegyzi meg, hogy államiságának birodalmi folytonossága ellenére a velencei közgondolkodás szükségét érezte, hogy – önnön megnyugtatójára – kitaláljon magának egy társadalmi szerződésen alapuló eredettörténetet. Ezer évvel megelőzve a plymouthi Alapító Atyákat, akik új hazájukat – a történelemben elsőként (sőt valószínűleg egyedülálló módon) – tényleg valamiféle társadalmi szerződés alapjain építették fel, a leendő velenceiek – így szól a fáma – alighogy megérkeztek szigeteikre (mit sem törődve a családok és társadalmi helyzetek közötti különbségekkel), megválasztották első dózséjukat, és testvéri közösséget hoztak létre. Legalábbis erről számol be a XIV. századi krónikás, Andrea Dandolo, aki ezzel úgyszólván hitelesíti a nép hitét egy hajdanvolt alapító és alkotmányozó nemzetgyűlés létezésében.

Oksági mítoszok

Az efféle mítosz csak egyike annak a számtalan formavariánsnak, amelyek révén egy kormányzat legitimitása ideológiai tartalmakkal gazdagítható. Hogy a vezér képes legyen vezetni, alattvalóit pedig arra ösztökélni, hogy kövessék – már ez sem semmi. Még ennél is jobb, ha családfáját – a történelem előtti múltunkban oly szép számmal előforduló akrobatikus nemzési teljesítmények révén – a törzs totemállatáig tudja visszavezetni. Ha a király kisajátítja s magáévá teszi a feudális nagyurak s egyéb hatalmi tényezők erejét és gazdagságát, ha a versengő sokközpontúság helyébe a társadalmi struktúrák bizonyos „normalizálását” lépteti – ez lehetőséget teremt arra, hogy a társadalmak kihordhassák a nemzetállamot. De mennyivel elfogadhatóbb és kielégítőbb a belátó elme számára, ha a király mindezt isteni joggal teszi! Ha létezik közrend, s ha a törvények adott szövevényének a tömegek tisztelettel adóznak, ez valamiféle legitimitást kölcsönöz mindazon kormányzatoknak, amelyek – akár megalkotói, akár csupán örökösei e törvényeknek – elegendő erővel rendelkeznek ahhoz, hogy megsértésüktől józanul eltanácsoljanak. Ám a pusztá tényekből fakadó legitimitás, amelyre (ahogy hatalmuk az idő múlásával megkopik) még a despotikus államok is haszonnal hagyatkoznak, úgyszólván szakrális legitimitással fordul át, ha az alattvalók (akiket a hazafiságra nevelés segíthet ebben) hajlandók úgy látni, hogy ők maguk voltak azok, akik – a legutolsó nagy nemzeti megrázkódtatás (lett legyen ez győzedelmes forradalom vagy tisztító erejű háború) idején közös megegyezéssel – életre hívták a közhatalmat, hogy az a közösség nevében kormányozhasson.

A közhatalom társadalmi szerződésből való eredeztetésének intellektualizáltabb és kevésbé „nemzetiszínű” változata a történelmi kauzalitás gondolatmenetére épít. Legyen egy adott *Y* eseménylánc (azaz események olyan többé-kevésbé értelmezhető sorozata, mely nem teljesen szabály- s törvényszerű – vagyis amellyel akár az is megtörténhetett volna, hogy nem következik be) egy adott *Z* jelenség „oka”. Legyen továbbá *X* ennek a *Z*-nek valamely *elégséges* oka. Az ember hajlamos belemenni: „mintha” *Z*-t *X* „okozta” volna. Még arra is hajlamosak vagyunk, hogy gondolkodásunk az ellen-

kező irányban tapogatózzék, s azt állítsuk: *mivel Z, tehát X.* Ami – valljuk meg – az előzőnél is merészebb gondolati vállalkozás.

Ez az eljárás mód jelentős vonzóerőt gyakorol a történeti tények véletlenszerű összevisszaságában utat veszve tévelygő rendszerető elmékre, valamint az ideológusokra. (A két csoport gyakorta ugyanazokból a személyekből áll.) Ilyen gondolati úton lehet olyasfajta következtetésekre eljutni, hogy Franciaország azért veszítette el a maga „második százéves háborúját”, mert egy időnek előtte túlsúlyossá vált államigazgatási bürokrácia megfojtotta gazdasági potenciálját. Így fordult mindig, rendre, vallásossága miatt, Alekszandr Nyevszkij, Rettegett Iván, I. Miklós vagy Brezsnyev Oroszországa a Nyugat ellen. Így váltak – hogy az adriai paradigmához térjünk vissza – a gazdaságföldrajz parancsoló adottságai a velencei állam létrejöttének – sőt: a maga sajátos formában létrejöttének – is okává. Ha nem létezett volna „mindig is”, a történelem valós eseménysorozatainak köszönhetően – kellő időben, szükség szerint, kitalálták volna. Annál jobb (bár ki tudja!), ha az érdekeltek azt hiszik, hogy ők maguk hozták létre.

A kauzalitás e sémája szerint mit sem számít, hogy egy állam létrejötte *ad hoc* tényekre és körülményekre nyúlik vissza. Ha e tények és körülmények (s ha ezek nem, hát mások!) nem vezettek volna ide, kitalálták és létrehozták volna mint a társadalmi szerződés termékét. Ha pedig így van, akkor a tényekben gyökerező legitimitását csak megerősíti egy, az érintettek preferenciáiból fakadó etika. Végére is minden szerződésről elmondható: meg nem köttethetett volna, ha a részt vevő felek nem akarták volna, hogy megköttessék. Már csak azt kell kimutatni, hogy a társadalmi szerződés (legalábbis alapvető pontjait illetően) látens alapja minden, racionális lények alkotta közösségnek, vagyis minden olyan lények alkotta közösségnek, akiknek választásai és preferenciái koherens rendszert alkotnak. A társadalmi szerződés nagy elméleti szakértői közül (Aquinói Szent Tamástól, Pufendorftól egészen Rousseau-ig) egyedül Hobbesnak sikerült az ilyen értelmű bizonyítást kikezdhetszerűen végigvezetnie. A *közhatalom legitímításának* modern elmélete tulajdonképpen az emberek közötti, Hobbes által tétélezett kölcsönhatások általánosított formája, amelyekben nemcsak (a LEVIATHAN-ban leírtak módjára) a civil társadalmon belüli békés együttélésre törekednek, hanem ezen túl a kívánatos javaknak egymás mellett meglenni képes együttesét – a maguk világainak legjobbját – is keresik.

A *mindenki által kívánatosnak tartott és elfogadott egyetemes kényszerhez* a legrövidebb út a közjavakon keresztül vezet. Ennek feltétele, hogy a „közjavak” kategóriáját kellően tág értelemben kezeljük, tágabban, mint a „tisza” közjavak keserves agymunkával kitalált elmeszüleményeit (mely gyanús kategóriának egyes szerzők még a létezését is kétségbe vonják).

Közjavak, magánjóságok

Minden jóságnak jellegzetes tulajdonsága, hogy a hozzáférés korlátozása – többek között és legfőképpen abból a célból, hogy élvezetétől elzárják azokat, akik nem fizetik meg az újratermeléshez szükséges árat – többé-kevésbé nehézkes, tehát *költséges*. A szabad távozást meggátoló pénztárákat helyezni a szupermarketek kijáratához, vagy kalauzokat alkalmazni a vonatokon kétségkívül költségigényes – ámde a miénkhez hasonló gazdaságban kifizetődő – vállalkozás. A pénztárák jóvoltából a vásárlók fizetnek, mielőtt a portékával eltávoznának. Hála a kalauz tevékenységének, az utasok megveszik a jegyet, mielőtt a vonatra felszállnának. Mindezek híján vagy közszolgáltatásként kellene nyújtani a szupermarketekben található árukészletet, illetőleg a vasúti utazást, vagy az egészről le kellene mondani.

Kizárni egy adott jószág haszonélvezetéből azokat, kik nem tudják vagy nem akarják megadni az újratermeléséhez szükséges hozzájárulást – ennek pénzben kifejezhető költsége, de kevésbé kézzelfogható „ára” is lehet. Ilyen ár például az a kínosan kényelmetlen helyzet, melyet a pénzre hivatkozó kizárás hozhat. A közvélemény nagyon rossz szemmel nézné, ha a játszóterekről kiparancsolnák a szegények gyerekeit, hogy a játszótérrel a majdani belépti díjakra kacsintva finanszírozhassuk.

Az egyes jószágok nem köz- vagy magánjavak. Mindegyik eltérő mértékben ez is, az is. Ez a mérték csak a kizárás „költségességének” függvénye. A költség részint a jószág technikai természetétől függ, de ezen túlmenően gazdasági és kulturális változók együttese is megszabja; így aztán egy adott jószág a körülményektől függően kezelhető (kizárásra törekvő) magánnak is, (befogadni igyekvő) köznek is. Bizonyos javak, mint például a közbiztonság vagy a nemzetvédelem, a miénkhez hasonló civilizációkban mindig közjavakként állnak rendelkezésre, még akkor is, ha technikailag könnyű lenne kizárni a rendőri védelem vagy a légelhárítás szolgáltatásából a fenntartásuk, működtetésük költségeihez hozzá nem járuló, „potyázó” háztartás lakását.

A politikai akarat – bölcsen vagy megfontolatlanul – maga is élhet ezzel az elvel, és közjavakká minősíthet olyan jószágokat is, amelyeknél a kizárási költségeket alacsonyan lehetne tartani, amelyek tehát könnyen idomulnak a piaci csereviszonyokhoz. Az iskolát csak a tandíjat fizető gyerekek (a gazdagok és az ösztöndíjasok) előtt megnyitni; csak azokat a betegeket ellátni, akikről feltehető, hogy képesek az orvos vagy a kórház számláját kifizetni; mindez olyan ellenőrzési és számviteli költségeket von magával, amelyek – minden egyebet azonosnak feltételezve – ki tudja, talán alacsonyabbak, mint a megfelelő közszolgáltatási adminisztráció költségei. Mindazonáltal egyéb megfontolások – melyeknek akár csak madártávlati áttekintése is túlságosan messzire vinne – számos országot, úgy látszik, arra vezetnek, ragaszkodjék ahhoz, hogy ifjú állampolgárainak oktatása ingyenes (sőt kötelező) legyen; az egészségügyi szolgáltatások terén pedig az Egyesült Királyság valamennyi betegbiztosítási rendszerrel szemben előnyben részesíti az ingyenességet.

Az efféle gyakorlat logikájának szélsőséges változata az a kommunizmus által megjövendölt állapot, amelyben mindenféle kizárás, kirekesztés elfogadhatatlannak nyilvánítatik (vagyis, egy nagyon sajátos értelemben: túlságosan nagy ára van), de egyzersmind feleslegesnek is, hiszen a történelemfejlődés e szakaszában a javak szűkössége már túlhaladott állapot, a javak összességükben mind közjavakká válnak, melyeket a közszolgálat mindenkinek „szükségletei” szerint nyújt, teljesen függetlenül azon viszonzatszolgálatoktól, amelyeket az egyén a közösségnek „képeségei” szerint teljesít.

Nemcsak azt állíthatjuk, hogy minden jószág – technikai jellemzőitől függetlenül – a közjavak közé sorolható, de azt is, hogy mindegyik egyszerre és változó arányokban lehet magán- és közjószág, ha költségvetési támogatások alakjában, újraelosztási politikák következtében vagy a társadalmi játékszabályok kényszeréből következően előállítási költségeinek egy részét nem elfogyasztója fizeti meg, hanem mások. Ebben az esetben a szóban forgó javak „részlegesen szabad” rendelkezésre állnak: felerészt közjószágok. Egy nagyon fontos felerészt közjószág (bár ezt a természetét vajmi ritkán ismerik fel) a társadalmi játékszabályok következményeként áll elő. Ez pedig a társult munka (és általában a kooperatív tevékenység) bérezése. Hogy az egyes alkalmazott milyen mértékben járul hozzá az értékteremtéshez, nehezen megragadható; mérése, ellenőrzése, vizslatása – normális emberi viszonylatok között – meglehetősen zavarbaejtő. Túlságosan „sokba kerül” – legalábbis a jó modor árfolyamán mérve – kizárni a rossz munkást abból a felerészt közjószágból, amit a félig megérdemelt kereset jelent.

Így hát inkább mindenki megkapja a fizetését, melynek nagysága sok mindennek lehet függvénye (a szokásoknak, a hierarchiának, az életkornak, a diplomák számának stb.), de a létrehozott értékhez nincs köze. Ami más szavakkal azt jelenti, hogy – mint a társadalmi együttélés annyi más viszonylatrendszerében – itt is célszerűnek látszik eloldani egymástól fizetséget és erőfeszítést, hasznot és költséget, elkötelezettséget és kötelességet, egyéni üdvöt és egyéni áldozatot.

Az ilyestajta, etikai érzékünk szerint igencsak szorosan egymáshoz kapcsolt dolgoknak efféle szétválasztása – nos, ez a közjavak problematikájának lényege. Enélkül nem léteznék politika, mert mindazon interakciók, melyek nem érzelmi természetűek, elsődlegesen piaci tranzakciók formáját ölténék, s a számlálhatatlan magánszerződés szövedékét nem kellene, hogy kordában tartsa egy társadalmi szerződés.

A „közjavak” játszámja

Ha hallgatólagosan elfogadjuk, hogy egy ténylegesen vagy potenciálisan a közjavak körébe sorolható jószághoz való hozzáférés „leválasztható” annak a hozzájárulásnak megkövetelésétől, amelyet e jószág újratermelése igényel, akkor – „természeti” állapotok között – minden egyén két alapvető opció között választhat: „lerója” vagy sem a maga hozzájárulását (függetlenül attól, hogy pénzben kell-e ezt megtennie, erőki-fejtésben, tudásban, civilizált viselkedésben, a vállalt kötelezettségek tiszteletben tartásában vagy egyéb módokon). Előfordulhat, hogy e két alapvető választás kevercsére adjuk voksunkat, vagyis hozzájárulunk ugyan, de a „kelléténél”, a „részünknel” kevesebbel. Hogy érvelésmódunkat ne tegyük túlságosan bonyolulttá, ezt az eshetőséget ki fogjuk hagyni fejtegetéseinkből, mint ahogy eltekintünk annak a problémának megvitatásától is, hogy mi a „méltányos” hozzájárulás mértéke, bárhogy (akár a közösségen vagy csoporton belüli szokásjogra, akár alkutárgyalások eredményére, akár az illemre s jó modorra hivatkozva) határozzuk is meg a méltányosságot.

A közjavak vonatkozásában egy adott személy és a „többiek” között létrejöheto interakció – némi egyszerűsítésekkel – egy nem konstans összegű játék modelljében ábrázolható (vagyis ahol a nyereségek összege nem feltétlenül egyenlő a veszteségekével): Ebben a játszámában, melyet *A* és *B* játszik egymás ellen, *B* jelképezi mindazokat a „többieket”, akik *A*-val szemben állanak. Mivel mindkét játékos két lehetőségből választhat, négy kimenetel lehetséges, amelyeket – 1-től 4-ig számozva – *A* preferenciáinak sorrendjében adunk meg. (*B* preferenciáinak sorrendje: 4), 2), 3) és 1).)

B

		hozzjárul	nem járul hozzá
<i>A</i>	hozzjárul	② közjavak	④ élősködő balek
	nem járul hozzá	① balek élősködő	③ hiány

- ① *A* (élősködő) kihasználja *B* (balek) hozzájárulását
- ② *A* és *B* egyaránt nyer a közjavak igénybevételeből
- ③ Hiányoznak a közjavak
- ④ *A* (balek) hozzájárulását *B* (élősködő) kihasználja

B lehetséges stratégiáival szemben *A*-nak mindkét esetben előnyösebb ügy döntenie, hogy nem járul hozzá a közjavak költségeihez, ez pedig egyértelműen az ① vagy ③ cellában jelöli ki a helyét. (Ha hozzájárulna, akkor a számára mindenképp kedvezőtlenebb ② vagy ④ cellába kerülne.) Így viszont, ha *B* hozzájárul, *A* az ① cellába kerül (ami számára kedvezőbb helyzetet jelent, mint a ② cella), ha meg nem járul hozzá, akkor a ③ cellába (ami kedvezőbb számára a ④ cella lehetőségénél). Hasonló megfontolás bizonyítja, hogy *B*-nek minden esetben érdeke a nem hozzájárulás stratégiáját választani, hiszen *A* bármely opciója mellett rendre előnyösebb helyzetbe kerül így, mint ha hozzájárulna. *A*-t és *B*-t optimális stratégiája egyaránt a ③ cella egyensúlyi helyzete felé vezeti. (Vagyis ahhoz az egyensúlyi helyzethez, amikor – hozzájárulások hiányában – a közjavak teljesen vagy részlegesen hiányoznak.) Látható, hogy az ellentétes stratégia – ha mindketten szigorúan tartanak magukat hozzá – lehetővé tenné nekik, hogy a ② cella nem stabil helyzetében találkozzanak, amely mindkettőjük számára kedvezőbb kimenetel lenne. Sajnos azonban mindaddig egyikük sem választhatja racionálisan azt a stratégiát, amely a ② cellához elvezethetne, ameddig a másiknak szabadságában áll az ellentétes stratégiára voksolni. Márpedig a választások és preferenciák koherenciájának kérlelhetetlen logikája azt diktálja.

Általános szabályunk, mely szerint „természeti állapotban” nem lehet közjavakat előállítani, a szó szigorú értelmében persze nem „szabály”, csak tendencia. A „közjavak” játszójának lehetnek más megoldásai is. Az egyéb lehetőségek között még egy sajátlagosan kooperatív játékszerűsége is sor kerülhet (bár korántsem bizonyosan), ha a játékban részt vevők személyesen ismerik egymást, s feltételezik, hogy ilyenféle játékokban máskor is szembetalálkoznak majd egymással. Más szavakkal: a lojális együttműködés, az önkéntes erő kifejtés, a megállapodások tiszteletben tartása (még a nem igazán kedvezőké is), a jó magaviselethez vonatkozó előírások betartása még közhatalom híján is képes lehet arra, hogy kényszerítő erővel hasson a résztvevők választásaira. Mindehhez még csak feltételezni sem kell egyfajta etikai érzék létezését (melyet nem feltétlenül az intelligens érdek vezérelne, hanem mondjuk a vallás, a becsületesség vagy a jó nevelés részeként besulykolt reflexek). Korlátozott létszámú csoportokon belül (ilyen a klán, a falu, az iskola, az ezred, a klub) előfordulhatnak kooperatív stratégiák; esetleg egy kartellen, egy foglalkozási ágazaton vagy szakmai szakszervezeten belül is (bár itt már nehezebben) – de már tökéletesen összeegyeztethetetlenek a névtelenség diktálta viselkedésekkel, mely névtelenség a nagyszámú és kevésbé strukturált csoportok tagjainak szomorú osztályrésze.

A társadalmi szerződés megkötései

Egy társadalmi szerződésnek – ha meg kíván felelni a közjavak dilemmájától frusztrált szerződő felek igényeinek – legalább három megkötést kell tartalmaznia.

1. Biztosítania kell a hatalmi erőszak monopoliumát. Ehhez tartósan meg kell oldania a szerződésben részt vevők lefegyverezését és a fegyvereknek egy közhatalmi kéz számára való biztosítását. E megkötés arra szolgál, hogy a szomszéd ne nyilváníthatson érvénytelennek egy egyezséget, ne rúghasson fel egy szerződéses megállapodást anélkül, hogy visszatartó erejű szankciók torolnák meg.

2. Valamennyi, a közérdeket érintő ügyben alá kell rendelni az egyéni választás polgárjogát a társadalmi döntéseknek.² E megkötés teszi lehetővé, hogy a közjavak szolgáltatását még azokban a hiány- és vészhelyzetekben is biztosítani lehessen, amelyekhez az egyénileg racionálisnak minősíthető választások óhatatlanul elvezetnének.

3. Le kell szögeznie a társadalmi döntések szabályait, azaz egy alkotmányt, amely meghatározza, hogy az adott alternatívák közül (például, hogy jobb vagy bal oldali közlekedés mellett döntünk-e, vagy netán mindenki a tetszése szerinti oldalon közlekedik) melyik az az egy variáns (például a jobb oldali közlekedés), amelyet társadalmi döntésként, a társadalom által elfogadott választásként definiálnak, vagyis azon általános elkötelezettséggé, amelyhez az egyéni választásoknak igazodniuk kell. Ilyesfajta szabályok számtalan változatban képzelhetők el. Vegyük a politikai szabályok univerzumának egyik dimenzióját: hivatkozhatunk arra a szerződéstípusra, amely egyetlen személyt ruház fel a népképviselői jogával: a diktátort vagy az egyeduralkodót (akinek teljhatalmában áll eldönteni és megszabni, hogy mandátumát hogyan gyakorolja); arra, amely egy meghatározott kisebbséget ruház fel ezzel a joggal (a meghatározás módja szerint e kisebbség lehet a vének, a gazdagok avagy a kegyes életűek tanácsa). Hivatkozhatunk viszont – ezek ellentettjeként – arra a szabályra, amely nem ismeri el a hatalomátruházás intézményi lehetőségét, ahol mindenki megőrzi vétőjogát, ahol tehát csak a teljes egyhangúsággal elfogadott választások minősülhetnek társadalmi döntésnek.

Szemben azzal az elterjedt nézettel, mely a társadalmi szerződést egyetlen szabálytípussal, a demokratikus szabályrendszerrel téveszti össze, e téren, úgy gondoljuk, nemcsak egyetlen megoldás lehet koherens. Lényegüket tekintve nem demokratikus szabályok is összeegyeztethetők a társadalmi szerződés elveivel. Mindazonáltal a szélsőséges logika diktálta szélsőséges szabályok (s a parancs jogának logikája éppoly szélsőséges, mint az egyhangú döntésé) mértéktelen erények és bűnök kockázatát villantják fel: ezért csak elvétve választják a szélsőséges szabályokat a józan középútiak helyett.

Ahhoz, hogy a társadalmi szerződés akkor is megfelelhessen a szerződő felek ígéreteinek, ha a peremfeltételek vagy a szerződők elvárásai megváltoznak, a társadalmi választások szabályrendszerére vonatkozó megkötésnek tartalmaznia kell a saját érvénytelenítésére és megváltoztatására vonatkozó alkotmányos módosítások lehetőségét is – ha úgy tetszik: egy metasabályt. Ha az alkotmányos szabályozás valamiféle erényöv szerepét játssza, akkor annak a kulcsát a metasabályban leljük.⁹

A politikai rendszer „érzékenysége”

Az „egyéni preferenciák summája”, illetőleg a „közakarát” eléggé bizonytalan, sőt talán tartalmatlan fogalmak ahhoz, hogy a társadalmi választások bármely szabályrendszerre vindikálhassa magának a jogot az egyik vagy a másik (esetleg mind a kettő) képviselőre. A közhatalom mindazon formáitól, amelyek a fentebb vázolt szerződéses keretekbe valahogy beleférnek, csak önkényesen lehetne megtagadni a „képviselői kormányzás” titulását. A különbség a szerződő felek hatalmával felruházott *fejedelem* és az ő akaratukat szolgáló *respublikai kormányzat* között mindaddig pusztá szó marad, amíg nem lehet kimutatni, hogy az egyik „megvalósítja a közakaratot” (másként fogalmazva: „Maximalizálja a preferenciák összegét”) – a másik pedig nem.

Másrészt viszont igenis lehet – s hozzá nagyon is valóságos – különbség (melynek akár operacionális jelentést is adhatunk) a szerződő felek készítéseire, nézeteire, kívánalmaira agilisan reagálni és válaszolni képes kormányzat és egy olyan kormányzat között, mely mindezekre kevéssé vagy egyáltalán nem válaszol. E különbséget a politikai rendszer *érzékenységi* fokának nevezhetnénk.

Vázlatosan azt mondhatnánk, hogy a három lehetséges kormányzati típusból kettő:

az, amelynek hosszú lejáratú, netán örök időre szóló mandátuma van, és az, amely csak az egyhangúan megnyilvánuló igények kielégítésére jogosult, kevésbé reagál a társadalomban megnyilvánuló érdekekre és preferenciákra, mint az, amelyet az egyszerű szótöbbségű akaratnyilvánítás bármely pillanatban visszahívhat. Az abszolút monarchia meg a *liberum veto* mindenkire kiterjedő rendszere – ez is, az is kevésbé „érzékeny”, mint a demokrácia.

Tételezzünk egy adott érzékenységtől közhatalmat, melynek nincsenek ugyan egyenlősítő törekvései, de közszolgáltatásai a közjavak és kvázi közjavak természetéből következően bizonyos újraelosztó hatással bírnak. E hatás komponenseire bontható: egyesek számára tiszta nyereségként jelentkezik, másoknak tiszta veszteségként,⁴ s a két csoport között marad egy úgymond semleges réteg, amelyre a tranzakció nincs – vagy (s ez az, ami igazán fontos) ő maga azt hiszi, hogy nincs – kihatással. Feltesszük továbbá, hogy míg a nyertesek kedvezőbben vélekednek a közszolgáltatások kiterjesztéséről, mint a vesztesek, a köztes réteget alkotók csoportja, egyedül nyers „anyagi” érdekeiktől vezéreltetve, ideológiailag közömbös mind a beavatkozásait minimumra szorító *Éjjeliőr-Állammal*, mind a *Gondviselő* (azaz: jóléti) *Állammal* szemben. A kettő közötti különbségeknek sem önmagukban, sem pedig a mások jólétére gyakorolt hatásuk vonatkozásában nem tulajdonít értéket. Mindezen megaszorításokat csak az érvelés szigorja érdekében tesszük; nem óhajtjuk következtetéseink igazolását azzal megkönnyíteni, hogy egyes szereplőkről feltételezzük: érdekből vagy meggyőződésből klerikálkapitalista vagy szociálfasiszta szörnnyetegek.

Ha a „semlegesek” rétege megfelelő súllyal képviseli saját érdekeit, egy „érzékeny” Állam – *ceteris paribus* – mindig hajlani fog arra, hogy a magánszektor terhére terjeszkedjék. Az, aki szakmai vagy családi helyzetéből vagy netán személyes ízlése okán valamely *n* közjóságnak több értéket tulajdonít, mint a közjavak átlagának, hiába közömbös a közszolgáltatások általános kiterjesztésével vagy korlátozásával szemben, mégis mindig érdekében áll, hogy az adott *n* szolgáltatás kiterjesztését követelje, hiszen ha ez az *átlagnál dinamikusabban gyarapodik*, akkor az illetőnek a közjavak összességéből húzott haszna az összköltségekből vállalt terheinél nagyobb mértékben növekszik.

Ez az állítás (népszerű visszhangját fellelhetjük a kategoriális érdekek egymást túllicitálása elleni tehetetlen morgolódásban) annyira evidens, hogy már-már közhely. Ha itt most nem kevés fáradtsággal igyekeztünk igazságát bizonyítani, csak azért tettük, hogy előkészítsük a terepet néhány további, kevésbé banális tézishoz, melyeket az alábbi következőkben adunk közre.

Az „ajándékok” játszámja

Ha a semleges és ideológiamentes réteg egy adott személye vagy csoportja (jelöljük megint *A*-val) teljesen átlagos képviselője a társadalomnak, akkor nincs „saját” érdeke, akkor minden közjóságnak egyforma (marginális) értéket tulajdonít.

E hipotézis szerint (mely szigorúbb annál az előzőnél, ahol figyelembe vettük az „átlag” eltérő érdekeit) milyen lesz *A* racionális magatartása egy olyan kormányzattal szemben, amely valamennyire is érzékeny a civil társadalom felől érkező követelésekre?

Fogadjuk el, hogy a társadalmi választások érvényben lévő szabályrendszere nem írja elő, hogy az Állam *csak* akkor tehet jót valamely tagjával, ha ezt a többiekkel is megcselekszi.⁵ „Jót tenni”: ez – a kifejezés általános értelmében – nemcsak a közjavak és kvázi közjavak fokozott kínálatát jelentheti, hanem olyan szolgáltatásokat és az (el-

osztási) politika olyan változtatásait is, amelyek, sokak kizárásával, egyes személyeknek vagy csoportoknak hoznak csak hasznot – vagyis beletartozik a fogalomba az „ajándékozás” is. *A*-t, mint azt fentebb láthattuk, közömbösen hagyja az újraelosztás. Nem tiltakozik az ajándékok ellen, de úgy ítéli, hogy (mindent összevéve) a kapott ajándékért az utolsó fillérig megfizeti az árat. Ha azonban *B* korábbi, újabb ajándékot kapna, *A* úgy ítéli, azt is részben vele fizettetnék meg. Ha fej – nem nyer semmit, ha írás – egy keveset veszít.

Más szavakkal, *A* okkal vagy ok nélkül, de olybá veszi, hogy a politikai folyamat aszimmetrikus, „biceg”, főleg mások számára kifizetődő. Oly kiábrándult feltételezés ez, mely első ránézésre aligha alkalmas arra, hogy *A*-t a beavatkozó politika, a jóléti állam szenvedélyes hívévé tegye. Ha mégis ekként viselkedik majd, annak oka, hogy akaratától független mechanizmusok hajtják efelé. E mechanizmusokat foglalja össze a következő „játék” modellje.

A-nak két lehetséges stratégiája van: kérjen vagy ne kérjen „ajándékot” az „érzékeny” Államtól. Opcióját úgy kell megválasztania, hogy számításba vegye a sok-sok *B* választásának a játék végeredményére gyakorolt hatását, miközben nem ismerheti biztosan ezeket a választásokat. Egy politikai úton megfogalmazott kérés vagy a) hatástalan marad, s ez esetben vagy megismétlik, vagy elállnak tőle; vagy b) ajándékot eredményez a kérő számára. Két játékos – ha mindegyiküknek két stratégiája van – négy alternatív eredményhez juthat, nevezetesen az alábbiak szerint.

B

		<i>B</i>	
		kér	nem kér
<i>A</i>	kér	② Gondviselő (jóléti) Állam	④ mindenki a pénzénél
	nem kér	① ajándék balk	③ Éjjeliőr- Állam

- ① *B* kér, *A* nem: *B* ajándékot kap, *A* kiszákmányolódik
- ② *A* is, *B* is kér: működésbe lép a Gondviselő Állam
- ③ Se *A*, se *B* nem kér: az Éjjeliőr-Állam nem avatkozik be
- ④ *A* kér, *B* nem: mindketten „pénzüknél maradnak”

A számára – mindazok szerint, amit tudhatunk róla – ④, ③ és ② nem jelent különbséget. Nem tartja ④-et jobb üzletnek ③-nál, mivel nem hisz az ajándékok ingyenességében. Nem tulajdonít pozitív vagy negatív értéket az állami szerepvállalás méreteinek, vagyis ③ és ② az ő szemében egyforma, ② azonban előnyösebb kimenetel számára ①-nél, mert ②-ben (mintha csak Alice Csodaországában lennénk, ahol „mindenki nyert és mindenki kap díjat”) az újraelosztás egyensúlya mellett ő még a „pénzénél maradhat”. ①-nél viszont ez már koránt sincs így. Az egyensúly *B* javára billen, és *A* – aki kénytelen megfizetni *B* ajándékainak egy részét – hátrányos helyzetbe kerül.

Mivel ②, ③ és ④ mind egyformán jobb ①-nél, *A* racionálisan arra az opcióra kényszerül, hogy „kérjen”, ami (*B* választásától függően) a ② vagy ④ kimenetelhez vezet.

B-nek ① a leginkább kedvére való, szemlátomást ez a legkedvezőbb számára. Ami a további kimeneteket illeti, nem ismerjük eléggé a preferenciáit, hogy kitalálhassuk, milyen sorrendben részesítü őket előnyben. Ha netán mind ③-at, mind ④-et egyaránt előnyben részesítü ②-vel szemben, ebben az esetben bizonytalan lehet, hogyan döntsön a „kérni – nem kérni” dilemmában. (Hiszen a ④–③ oszlop nem feltétlenül előnyte-
nebb a ②–① alternatívánál.) Ellenkező esetben viszont, akár csak *A*-nak, racionálisan neki is azt kell választania, hogy „kér”.

A a filmburleszkekből jól ismert helyzetben találja magát. Ott áll a lefelé vivő mozgólépcsőn, s hasztalan nyargal fölfelé, nem jut feljebb. Mégsem hagyhatja abba, mert akkor rögtön lefelé vinné a lépcső. Politikai magatartása a jóléti állam bővítése irányába fogja őt vinni, anélkül hogy azt remélhetné, valamicske tiszta hasznot húz majd ebből, s anélkül, hogy bármiféle ideológiai elkötelezettség hajtaná efelé.

A „deficitek” játszója

Hogy világosabban bemutassuk azt az ideológiai meggyőződést vagy nyereségorientáltságot nélkülöző, „jobb híján” és „akarata ellenére” tanúsított magatartást, amelyet a közjavak elosztásának mechanizmusa az átlagemberre rákényszerít, az „ajándékok” játszója után vizsgáljunk meg egy másikat is, ahol az egyes játékosok választhatnak a „kevert” és a „tisza” stratégia alkalmazása között. Előbbiben változathatják, hogy ajándékot vagy adócsökkentést kérjenek, az utóbbi „tisza” stratégiában csak adócsökkentést kérhetnek. *A* és *B* játékos választásainak interakcióját a „deficitek” játszójának kimenetelmátrixa szemlélteti. Ez a mátrix igyekszik mélyre hatolni a jelenség alapjai mögött meghúzódó, korunkra annyira jellemző logikának, mely történelmünk egészén is végighúzódik. Érthetőbbé teszi, miért emelkedik úgyszólván emberemlékezet óta a nemzeti jövedelemnek a „közhasznú” célokra fordított hányada, s miért társul ehhez mindvégig többé-kevésbé krónikus államháztartási deficit. Magyarázattal szolgál az államháztartás falánksága és deficitje elleni tiltakozás és riadalom hullámára is, mellyel mégis mindig karöltve jár a mind több és több közszolgáltatást követelő nyomás.

B

		<i>B</i>	
		ajándék, adócsökkentés	adócsökkentés
<i>A</i>	ajándék, adócsök- kentés	② Gondviselő (jóléti) Állam	④ deficit ajándék <i>A</i> -nak
	adócsök- kentés	① deficit ajándék <i>B</i> -nek	③ Éjjelőr- Állam

Ha általános adókról van szó,⁶ az „adócsökkentés” mind *A*-nak, mind *B*-nek előnyös, függetlenül attól, hogy melyikük kérte: *A* vagy *B* vagy mindketten. Az „ajándék” viszont csak azt gazdagítja, aki kérte.

Ha *A* is, *B* is kevert stratégiát alkalmaz (② cella), a társadalom a jóléti állam felé vezető ösvényt tapodja, biztosítva annak állandó bővülését és erős hajlandóságát a költségvetési deficitre. Mindazonáltal, minthogy a nemzeti jövedelem elosztása során egy ilyen rendszerben mind több pénzt visz el az „ajándékok” növekvő tömege, lehetlenné válik, hogy a felhalmozódó közadósság kamatszolgáltatára is mind több pénz jusson. Másként fogalmazva: ha a közszolgáltatásoknak elsőbbségük van, a közadósságnak ehhez igazodnia kell. Növelése a leendő nemzeti jövedelem terhére felvett jelzálog; s mivel ennek szolgáltatára már nem marad megfelelő fedezet, a dilemmát végül (ha akarjuk, ha nem) az óhatatlanul beköszöntő infláció oldja meg, amelyben „elolvad”, összezsugorodik az adósságállomány. Így válik az „reálisan kezelhető” kérdéssé.

Ha, ezzel szemben, a két játékos a „tisza” stratégiát választja (③ cella), elméletileg lehetővé válik, hogy az állam minimálisra redukálja a szerepét. Végül, ha *A* kevert, *B* pedig tiszta stratégiával játszik (④ cella), mindkettejük adója csökken – vagy legalábbis nem növekszik –, azonfelül *A* még ajándékot is kap. (Természetesen fordított a konstelláció – vö. ① cella –, ha a stratégiákat fordítva követik.) A két utóbbi esetben a fennmaradó deficit, ha induláskor kisebb is, mint a ② cella esetében (csak egy ajándékot finanszíroz és nem *hettől*), bizonyos idő után valójában amazzal meghaladó tehertételt is jelenthet (ha kevesebb az ajándék – kevésbé meredek az infláció).

Könnyű belátni, hogy *A* választási preferenciája a ④–② kimenetelpárra esik, *B*-é pedig az ①–② párra. A két stratégia nyeregpontja s ezzel a játék „megoldása” megint csak a ②-es cella, a szüntelenül terjeszkedő jóléti állam.

Önvesztő demokrácia?

Minél inkább az itt használt értelemben vett „érzékenységtől” függ egy kormányzat fennmaradása (a visszahívás elkerülése), annál valószínűbb, hogy kedvezően reagál egy-egy kérésre. Minél valószínűbb, hogy kedvező reakciókra hajlik, az „ajándék”-játzsma annál inkább a sémánk előre jelezte eredményeket fogja produkálni, mert – hacsak kategorikus elutasításba nem ütközik – a játék sosem ér véget. Ellenkezőleg. Ahogy a játék egy-egy fordulója elvezet az előre látható eredményhez, a játékosok mindjobban „beletanulnak”, „stratégiáik” beigazolódnak, ösztökélik őket, hogy a következő fordulóba is beszálljanak, sőt a késztetés valószínűleg mind erősebb lesz. Kérni, követelni – mindez az elemi önvédelem eljárása lesz. Amíg mások teszik, kizsákmányolt balek leszel, ha nem teszed te is. Ha az ember nem ellensége saját magának, nem tud addig kiszállni ebből a terméketlen, védekező alapállású körforgásból, amíg meg nem bizonyosodott, hogy szomszédja ezzel nem fog visszaélni.

Naturam expellas furca, tamen usque recurret. A társadalmi szerződés, a *contract social* a „közjavak”-játzsma „csapdáját” akarta volt felszámolni. De alighogy létrejön e roppant méretű társadalomgépezet, melyet azért helyeztek üzembe, hogy a közjavak megte-remthetők legyenek, máris új társadalmi csapdát állít, mely furcsamód hasonlatos az előbbihez. A haszon és költség között természetesen létező kapcsolat mesterséges kikiktatásának könyörtelen logikái következményeként áll elő ugyanaz a haszontalan és balvégzetű „játék”.

Nem kell eredendően rosszindulatot és romlott hajlamokat feltételezni. Nincs szó egyéni hibákról. A társadalmi szerződés beindította *személytelen* mechanizmus okozza,

hogy az „érzékeny” kormányzat megrontja a kormányzottakat. Ez rejlik annak a gyanúnak a mélyén, mely egyre erősebben kezdi fejtét felütni, nevezetesen hogy a demokrácia idővel önemészto lesz, képtelen megfékezni a maga öntudatlanul is önvészto hajlamait. Minél kevesebb korlátot állít a kormányzottak választásai elé valamely, ráción túli eredetű erkölcsiség (gyökereznek bár vallási parancsolatokban, ősi tilalomfákban, a becsületben, erényben, az egyéni méltóságban), annál gátlástalanabban keresik személyes sikerüket a saját érdekeik védelmében, és annál ügyesebben játsszák a demokrácia egyre népszerűbb játékát.

A társadalmi szelekció és a sikereltanulás ismert folyamatai végül tehát oda vezetnek, hogy az a fajta erkölcsiség, mely történelmi gyökereit tekintve tipikusan a demokrácia előtti időkből ered, egyre kevésbé képes a mind névtelenebbé váló emberek magatartását kordában tartani. Az önmagához hű, a saját logikájának engedelmeskedő demokrácia így lassacskán felfalja saját, demokrácia előtti koroktól ráhagyott erkölcsi örökségét. Pedig főleg erre alapozva lehet stabilizálni és megfékezni az előnyökért folytatott versenyt, a mind tovább gyűrűző transzferek véget nem érő kavargását, vagyis, röviden: az *érzékeny* kormányzat és a *követelőző* állampolgárok közötti interakciók együttes rendszerét.

Persze óvakodjunk az apokaliptikus víziók túlzásaitól. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt az igazságot, hogy minden szervezet sokkal jobban védekezik veleszületett betegségei vagy az idő vasfoga ellen, mint hinnók. Mindazonáltal fel kell tennünk magunkban a józan kérdést: mennyi a lehetséges élettartama az „érzékeny” politikai rendszereknek, s mi következik utánuk?

Az „érzékeny” hatalom ellentettje az „érzéketlen”, a zsarnoki hatalom. E jelző nem feltétlenül arra utal, hogy az önkényuralom illegitim vagy kegyetlen. Legalapvetőbb – talán egyetlen – lényegi jellemvonása: anélkül is képes megőrizni hatalmát, hogy ehhez kormányzottai szüntelenül megújítandó hozzájárulását kérné. Ha a véletlen vagy a történelmileg szerencsés konstelláció okán ezt magától megkapja, beleegyezésüket még csak kikényszerítenie sem kell. Egyvalami biztos: a zsarnokság nem azzal a politikai váltópénzzel *vásárolja* meg ezt a beleegyezést, amit a választók ilyen-olyan kulcsfontosságú frakciójának juttatott ajándékok jelentenek.

A zsarnokság erénye abban a viszonylagos érdektelenségében rejlik, amellyel a kormányzottak vágyait és követeléseit szemléli. Arra kényszeríti ezzel őket, hogy újratanulják a leckét: milyen, a politika világán kívül eső utakon-módokon lelhetik meg boldogulásukat. Az érzéketlen hatalom nem kényszerül egyre több közszolgáltatást nyújtani, nem érdekelt ebben. Mi jár ezzel? Olyan civil társadalom kialakulása, amely kénytelen újra fellelni a kényszerek nélkül létrejövő együttműködés elfelejtett szépmesterségének fortélyait; olyan társadalomé, mely anélkül is képes szükségleteit kielégíteni, hogy az állam nyakán lógna, s amelynek nem a neki kijáró javak biztonsága körül forog minden gondolata, vagy akörül, hogy *még* mi jár neki.

Ha a közömbösség, mellyel alattvalói felé fordul, az önkényuralom titkos s a legtöbb ember által fel nem is ismert erénye, nagy bűnét annál jobban ismerjük: különösebb megfontolások nélkül módja van olyan, szívének kedves javak elérésére törekedni, melyek a közre bajjal járnak. A történelmi elhivatottsága és nagysága gondolatával eltelt zsarnokság, vagy az a zsarnokság – mily jól ismerjük! –, amely, kerül, amibe kerül, boldoggá kívánja tenni alattvalóit (vagy azok unokáit), végzetesen bűnössé válik. Abba a szörnyű bűnbe esik, hogy rabja lesz saját céljainak. Egyedül a lusta és lagymatag

önkényuralom, mely az ilyen vétkeket igencsak fárasztónak tartja, egyedül az képes elkerülni, hogy akár a hatalom pusztá használatával semmivé tegye erényeit, értékeit.

Az itt megtorpanó gondolatsor semmilyen hasznos célt nem szolgál. Alig tudunk beleszólni abba, hogy az eljövendő politikai rendszer lusta önkényuralom legyen, s ne ügybuzgó demokrácia, serény zsarnokság, avagy a kettő fattya. Az ilyen rendszerek belső jellemvonásai fölött eltűnődni legfeljebb arra szolgál, hogy az ember bölcsebben válassza meg álmait.

Jegyzetek

1. Frederic Lane: VENICE – A MARITIME REPUBLIC, 1973.

2. A régi vágású liberálisokat megnyugtathatja, hogy a társadalmi szerződés expliciten hitet tesz annak a magánszférának a tiszteletben tartása mellett, mely szféra védelmet nyújt bizonyos intím kapcsolatoknak, ahol a magánügy bántatlanságot élvez. Itt az egyéni választásé marad a döntés szabadsága. De a tapasztalat (eklatáns módon főleg az elmúlt évtizedek amerikai alkotmányjogi gyakorlata, amikor a Legfelsőbb Bíróság élén Warren, illetve Burger főbíró állottak) azt mutatja, hogy a magánszféra határai nehezen meghatározhatók, s a közérdek nyomására képlékenyen alakulhatnak. Ezt a magánszférát az alkotmányban rögzíteni inkább retorikai gesztus, mintsem gyakorlati aktus. A koherens demokraták természetesen ellenzik minden olyan terület fenntartását, amely – akár csak elvileg is – korlátozhatná a többségi szuverenitás érvényesülését.

3. A brit alkotmányos rendszerben szabály és metaszabály nem különül el. A kettő a parlament abszolút szuverenitásában olvad eggyé. Csalódással tölti el az alkotmányelméleti megfontolást, hogy e „torz” alakzat gyakorlati következményei elhanyagolhatónak látszanak.

4. Egyáltalán nem magától értetődő, hogy az egyes emberek nyereségei összeadhatók lennének (így meghatározva a nyertesek csoportjának összes nyereségét). Ugyanez vonatkozik a nettó veszteségekre is. Még kevésbé tekinthető bizonyítottnak, hogy az így előállított vég-

összegekből egyenleget lehet vonni. Mindazonáltal, ha ilyes műveletek logikailag elfogadhatók, egyenlegük – *a priori* – ugyanúgy lehetne negatív, mint pozitív. Semmi nem prejudikálja az előjelet – hacsak maguknak a számlításoknak a módja nem.

5. Ha az érvényben lévő szabályrendszerben, alkotmányban benne foglaltatik ilyen ülalom, de a társadalom egy része mégis ajándékot kíván kapni az államtól, minden azon dől el, vajon elég nagy és erős-e ez a csoport ahhoz, hogy a metaszabály instanciájához fellebbezve módosíttassa magát a szabályt. S ha ez nem megy neki, tud-e magának azon az úton szövetségeseket toborozni, s megfelelő súlyú koalícióra lépni velük, hogy a hozzá csatlakozóknak ajándékokat ígér (persze a nem csatlakozók költségére). Ha egy nagyon szigorú metaszabályt tiszteletben tartanak, az újraelosztó potenciál természetesen korlátozott. Tökéletesen persze sohasem eliminálódik, hacsak a metaszabály meg nem követeli a maradéktalanul teljes egyöntetűséget – ellenesetben ugyanis mindig akad egy kisebbség (még ha, szélső esetben, egyetlen emberből áll is), akit a többiek nyereségére ki lehet zsebelni. Talán felesleges hangsúlyoznunk, hogy ilyen szigorú alkotmány, szabály vagy metaszabály mellett, mely ennyire korlátozná az újraelosztó potenciált, a dolgok igen nehézkesen, vontatottan mennének.

6. Vagyis, nagyjából, a magánszemélyek jövedelemadója, a vállalkozások nyereségadója, a hozzáadottérték-adó és a szociális járulékfizetések.

Závada Pál

NYÁR, DÉLUTÁN

A férfi nem volt otthonosan jártas abban a házban, amelybe ezen a júliusi, keddi kora délutánon belépett, amikor a párás, benzingózós forróság is benyomult már a lehullott csempék hátrahagyott malterflekkeivel mintázott kapualjba.

Otthonosság, jártasság és hasonlók egyébként értelmetlen szóhulladékként estek volna a lábához, s a férfi tulajdonképpen lakni sem lakott itt, inkább csak meghúzta magát pár hét óta egy ötödik emeleti kis lakásban, amelyhez volt ugyan kulcsa, beköltözését mégis illegálisnak lehetett minősíteni. S most, hogy néhány napos néma kertben-üldögélésből visszaérkezett az édesanyjától, tudta, hogy betérve a kapun, megint hasztalan fordítja öntudatlanul balra a fejét, itt baloldalt, ahol a műkö padló is feketében és ragacsosabban koszlott, a kukák ácsorognak a túlcsonduló szemétkben, és jobbra van a kilazult üplikkel, előrebukva lógó, ki-be hajlítgatott postaládásor, ahol persze ő hiába keresné a nevét. Ehelyett előre kikotorta válltáskája aljáról a kulcsait, hogy ne a lépcsőházban kelljen, ahol utolérheti vagy kérdőre vonhatja valaki, s fel lépve a porosan fekete, kovacsoltvas liftajtó elé, nyomban bedugta a kulcsot a lyukba, mely sietsége annál is indokoltabb volt, mert a háta mögül, a magasföldszinti gangról szófoslányokat észlelt, márpedig ő mostanában, kivált azóta, hogy bekövetkezett a, talán így lehetne mondani, kiűzetése valamiből, amit, nyilván tévesen, a magának mondhatott, vizolygott mások társalgási helyzeteitől, amelyek rendre félelemkeltőnek is bizonyultak számára. Ha pedig, mint egyes munkatársai, akik elől nem sikerült idejében meglógnia, őt magát akarták tapintatlan közvetlenkedéssel bevonni valamiféle kommunikációs szituációba, attól, egyszerűen szólva, futhatnéja támadt, hányingerrel küzdő nyeldeklés közben ingatta a fejét, nem, nem, rohanok, hebegte, és kimenekült az utcára, ahol aztán céltalan kószálásba bonyolódott, ahonnan körülményes és bosszantóan fárasztó volt hazavergődnie, abba a lakásba, amely ugyan jótékonyan elrejtette az ügynevezett társadalmi érintkezés atrocitásai elől, de ahol meg az fokozta nyugtalanságát, hogy folyton attól kellett tartania, rajtaüt valaki, és megkérdezi, ugyan mit keres itt.

Ne nyissa ki, nem látja, hogy fönt van?, szólta rá hátulról egy erélyes női hang, amelynek forrása egy drabálisan testes, s a helyhez, a napszakhoz meg a hőséghez képest amolyan alkalmian túllőtözöttnek tűnő, középkorú nőszemély volt, akinek mintha valami kalap vagy furcsán megkötött kendő is lett volna a fején, szürke-sötétzöld tónusú ruhát viselhetett, talán fekete vagy barna akrilkardigánnal, amely lehet, hogy csak összefont karján volt átvetve, de nem biztos, mert a férfi egyáltalán nem vágyott rá, hogy alaposabban szemügyre vegye, amikor ijedten lépett hátra, a zsebébe rejtve a kulcsait és öklét, s a piszkos üvegen át föltekintett a rácsok közt a gusztustalan, por-macska-bundás kolbászként lecsüngő kábel mentén a magasba, ahol megpillantotta a liftszekrény fenekét, tényleg fönt van, nem látni, hogy a negyediken vagy az ötödiken, áll. Akkor a férfi oldalra pillantva, a szemé sarkából meglátta, hogy a fal takarása mögül kijött egy öltönyös fiú vagy fiatalember is, aki szintén kinyújtotta a nyakát, hogy

fölnézzen a liftaknába, de a nő rögtön megragadta a karját, és ráripakodott, mondom, te, hogy gyere ide, hátral

Régimódi lift volt, hívógomb nélkül, aki fölvitte, annak aztán vissza kellett küldenie a földszintre, ahol ajtaja kulcsra nyílt, s minthogy hívni nem lehetett, ezért lefelé való közlekedésre nem használták, csakis fölfelé. A férfi meredten bámult föl, küldik-e már a felvonót, tudta, hogy száztizenöt lépcsőnyi magasra kell jutnia, tudniillik alkalmi ismeretsége e házzal mégis régi keletű volt, hiszen párjával, vagy hogy is nevezze most már, pedig szerette így emlegetni, s tényleg csak kevéssé ironikusan, öt év óta sokszor megszámozták, hogy hány lépcső vezet arra a rejtekhelyre, amelyről ő sokáig nem tudott egyebet, csak hogy itt ölelhető titokban ezt az asszonyt, akivel előbb a gyerekei miatti konspirálás folytán, közös életük négy éve óta pedig a régi ölelkezések izéért, igaz, egyre ritkábban, de föl-fölszöködöttek a lakásba. Hogy az kié is, az asszony eleinte, a férfit ajkára tett mutatóujjával hallgattatva el, nem mondta meg, csak kuncogott, később elárulta, hogy a kulcsokat a barátnőjétől kapta, s annak talán külföldön dolgozó öccse a tulajdonos, de pontosan sosem derült ki, és ez a titok aztán kettejük játékvá is vált, ha lakott itt egy-egy vendég, találgatták, milyen lehet, s izgultak, nem botlanak-e másik párba, így a férfi, amikor két utazótáskájával végül szerelmük szülőhelyére óvakodott be, oda, ahol lassan már egy éve nem járt, még azt sem tudhatta, nem adták-e már el a lakást valaki másnak, aki bármikor betoppanhat.

Még mindig fölfelé nézett, sóváran és fáradtan, de semmi mozgást nem észlelt, a néphadsereg páncélos erői, bukkantak elő a hírfoszlányok az udvar mélyéről, annak elszakadását támogató, de a terrorakciókkal való fenyegetőzést egyszer csak valami súlyos dolog fémes zörgése, csúszkálása nyomta el odafönről, a magasból fojtottan leszűrődő káromkodások kíséretében, aztán kicsapódtak a keskeny liftajtócskák, valamit kihúztak közülük, majd megint megpróbálták betuszkolni, nehezen férhetett be. A férfi már majdnem nekiindult a lépcsőnek, hiszen ha sikerül is azoknak ott fent bepokolniuk, akkor leereszkesznek terhükkel, tehát a lift, szokásától eltérően, nem üresen érkezik, s neki megint találkoznia kell valakikkel, nem beszélve arról, hogy lent is nyilván sokáig fognak vacakolni a kirakodással, mégis, annyira elcsigázottnak érezte magát a fojtóra hevült levegőjű, szennyes lépcsőházban, s olyan kilátástalannak tetszett, hogy érdemes és lehetséges egyáltalán fölvergődni az ötödikre, hogy várt még egy kicsit, majd egy utolsó dübörgéssorozatot követően megkönnyebbülten észlelte, amint a kábelhurka megindul, hogy lelógassa magát a férfi orra elé, s a szekrény nyikorogva kúszik lefelé.

Kicsit hátralépett, közben hallotta, hogy a nagydarab nő ingerülten suttog valamit a megint előbukkanó fiúnak, s ekkor hirtelen megállt előtte a lift. Egy fehér inges ember állt benne háttal, karjával támasztva valami hosszú bádogládát, melyet a felvonó hátsó falához billentettek, a férfi értetlenül nézte, s ami az első pillanatban felrémlt benne, azt ijedtében és a gondolat abszurditása miatt rögtön elvetette, meg hiszen tudomása szerint az fából szokott lenni, és az alakja is félreismerhetetlen. De ekkor elképedve tapasztalta, miközben a fehér inges a csukott liftajtók mögül hátrafordulva részegen agresszív hangon ráordított, hogy ez a földszint?, ő meg csak bólintott, s meredten bámulta a bádogizét, hogy teknőszerűen keskenyedő fedele van, végképp azonban nem is emiatt bizonyosodott meg arról, hogy első sejtése igazolódik, hanem a bent már könyökével a furnérfalra sújtó s kérdését üvöltve megismétlő embernek a vastag, sötétszürke, durván bolyhos nadrágyjáról jött rá, azok viselnek ilyet, már látta. Nem hallja?, tombolt odabent a súlyos ittasság könnyen azonosítható torzulásaival szó-

ke bajuszos arcán a fehér inges-szürke nadrágos, földszint vagy mi a kurva isten? Földszint, kiáltotta a férfi, s nekilódult a lépcsőnek, de ahogy fellépett az első fokra, beleütközött két furvézerbe, akik ugyanúgy voltak öltözve, mint az, aki bentről ordította, hogy basszák meg ezek ketten, segítsenek már kijönni neki, amely kiszabadulás, ahogy a férfi utóbb elképzelte, a szűk liftben csak úgy volt lehetséges, ha az az ember, hogy az ajtók befelé megnyílhassanak, ráfekszik a ferdén megtámasztott bádogládára, s a két futva lezúduló alak mindkét oldalról meglökte a férfit, miközben ugyancsak részegen, de röhögve rivalltak rá, na mi az, nem látsz?! és végül ugyanekkor, mert mindez egyugyanazon pillanatban történt, a lökessel és ordítással együtt arcul csapó ütéstként zúdult rá a férfira a bűz.

Ahogy sietve menekült föl, megpróbált a száján keresztül lélegezni, a másodikon mégis ki kellett rohannia a gangra, az úgynevezett friss levegőre, de ott két vagy három asszony támasztotta a védőrácsot, hallotta, hogy egyikük azt mondja, állítólag több mint egy hete, bár ennek értelmét csak jóval később fogta föl, s emeletről emeletre egyre fojtogatóbb szorítással a gyomrában kapaszkodott a lakás felé, futtában felnézett a negyedikről, az ötödiken állt a lift?, kérdezte lihegve, maga is megrémült tőle, hogy hangosan. Megállt, mert úgy érezte, menten kiszakad a tüdeje, de ugyanekkor élesen villant belé annak a felismerése, amit pedig már az eddig megtett kilencvenkét lépcsőn is érzett, hogy fél. Halogatni szerette volna a következő lépéseket, ahogy megmozdította, jobb combját rázni kezdték az izmok, nyelve a szájpaddlásához tapadt, aztán várt egy kicsit, majd néhány lépcsőfokon felhúzódkodott, nekitámaszkodott a falnak, később eljutott a fordulóig, ahonnan, lassan emelve fel tekintetét, pedig már-már fuldokolt, végre kilesett, innen rálátott az ajtóra.

Az ajtó csukva volt, sőt, ahogy aztán, amikor felfordult gyomrát az undortól, szívverését pedig a rémülettől egyaránt a torkába érezte feltolulni, végül feljutott, és remegő kézzel el merte fordítani a kulcsot, látta, hogy zárva is. Benézett a konyhába, a fürdőszobába, végül, nagyon óvatosan, a szobába, mindent úgy talált, ahogy ő hagyta, de felsóhajtani csak akkor mert, amikor már túlesett azon, hogy a lakásból kidugta a fejét, s mielőtt még visszarántotta volna, mert a szó szoros értelmében a rosszullét környékezte, a szemközi ajtón pecsétet pillantott meg. Akkor leült az ágy szélére, kezét a térde közé leengedve hangosan lihegett, arra gondolt, innia kéne egy pohár vizet, de sokáig ült így.

Ekkor kulcs zördült odakint, kicsapódott az ajtó, és dübörögve rohanó léptek s hörögő, ökredező torokhangok törtek be, oly hirtelen, hogy a férfinak még akkor sem lett volna ideje felállni és kinézni az előszobába, ha a rettegés nem szegezi az ágyhoz, valaki feltépte a fürdőszobaajtót, megnyitotta a mosdó csapját, és három-négy böge elnyújtott, gyomorból felhullámzó, hangos morajlással fuldokló hányáson esett át, majd sírni kezdett. Egy nő volt, s amikor hátratántorodott, és leült a kád szélére, a szobaajtóig merészkedő férfi meglátta és felismerte, miközben az jutott az eszébe, hogy neki bármilyen hangját könnyen felismerné, ezt mégsem tudta, pedig ő volt az. Micsoda egy világban kell, lihegte az asszony a lucskos két tenyere közé, szent isten, majd váratlanul felkapta a fejét, és felsikoltott.

A férfi tett felé egy tétova lépést, az asszony jajgatva ingatta a fejét, felállt, szédülten fordult be a szobába, leborult az ágyra, ahogy kerülsz, sírta, te pont ide, azt hittem, anyádhoz mentél el, gyúrte az arca alá a pármát, azt hittem, üres lesz ez, csapott öklével a matracra, és pont most, vinnyogta, s a férfi odaült hozzá, nézte, próbálta megérinteni, de ő egyre összefüggőbben, hangosan és lassan, elnyújtottan zokogott.

Károlyi Amy

OROSZLÁNUL

Az oroszlánokat elvezették,
 kit jóllakva, kit éhesen.
 S mi jajgatás volt, félelem,
 üres a porond, felseperték.
 És ami ránc volt homlokon,
 egy-egy vérfolt a homokon,
 tükös írással. Meg nem fejthetem.

A félelemnek fűszerétül
 minden hús furcsa ízt kapott,
 egyként izlett a hős, a szent,
 s aki négykézláb megfutott.

A vége egy, és egy a vég.
 Oroszlánfogak postázzák
 egy másik lét izenetét.
 Ki tudhat oroszlánul?
 Micsoda nyelvtan?
 Meg nem érthetem.
 Szabályaitól bevérzik a szem.

HANGZÁS

Ahogy egy hangzás bevégeződik,
 dal, madárcsicsergés, vége van.
 Pár pillanatig tovább rezeg,
 aztán elviszik szellő-szekerek.

De lenyomata fülemben marad,
 egy hangzó sokszólamu rajzolat,
 belevésve a sejtjeimbe
 a hangzás negatívja itt marad.
 Ilyen a szarkofág aljára vésett női képmás,
 oly lenge, mégis gránitszilárd,
 ő hordozza az ének terhét,
 a rajz maradt, a hangzás szerteszállt.

Vagy megfordítva, őt hordja a dallam,
hátán vitte a lenge figurát,
míg szabadult, mint vadlovak, a hangzás,
és lovása e rajzolattá vált.

Akárhogy is, e tartós röptű vágta,
rajzzá őrizte a hangokat,
s ki látni akarja a szökő verset,
ujjával érintse a formát,
mi az elhangzóból itt maradt.

ZARÁNDOK

A vezeklők régen, és amíg bírta a lábuk, a Szentföldre gyalogoltak. Az én Szentföldem fiókokban található. Van olyan fizikai teljesítmény a megtalálása, mint eljutni a Genézaret tóhoz. Egy elmúlt életkor hullámai csapdossák a lábad, amint közeledsz. Tavaszt, őszt és tájakat lehelnek a törékeny papírok. S olykor megpillanysz egy ismeretlent vagy elfeledtet, egy zarándokúton magadra lehetsz. Hát ilyen voltam, ezt mondtam, azt tettem, s mint egy kazettát lepergetem, amit már elfeledtem. Ily halovány voltam, tearózsa? Pár évized s megszínesedtem. Hál' istennek, megöregedtem. Ámbár az évek még mindig érlelnek. Érek. Hosszú még, vagy közel már az út, mire Galiléába érek.

Anthony Cavendish

BIZALMAS HÍRFORRÁSBÓL

Részlet

Félix Pál fordítása

...Ugyanolyan helyzetben voltam —, mint amikor leszereltem a hadseregből. Pályát kellett választanom, s úgy véltem, a legtöbb esélyem a sajtóban lenne. Segített ebben George Young, aki korábban újságíróként a *British United Press*nél dolgozott, de még így is eltartott egy évig, amíg úgy ítélték, szereztem már annyi tapasztalatot, hogy megállok a saját lábamon, és kiküldtek Párizsba.

és magam sem tudom, miért, az indiai, a lengyel és a jugoszláv nagykövetet választottam, valamint több más személyt, köztük a TASZSZ tudósítóját, Ivan Szaplint, akiről tudtam, hogy a KGB ezredese.

Valamennyiük közül a legelragadóbb ember Stanisław Gajewski lengyel nagykövet volt; úgy havonta találkoztunk egy pohár ital fölött. A későbbiek során kiderült, hogy vele való barátságomnak nagyon nagy hasznát vettem, hiszen éppen ezen a nyáron, 1956 nyarán kezdődtek a szovjet tömb országaiiban a nyugtalanságok, amelyek végül a magyar forradalommal tetőztek. Zendülés robbant ki Poznańban, s noha a *United Press*nek segítségére volt egy szabadúszó Varsóban – sok más hírügynökséghez hasonlóan nekik sem volt állandó tudósítójuk, mert a lengyel hatóságok minden újságírótól megtagadták a vízumot.

Fölkerestem Gajewskit, aki nyomban kiadta nekem a vízumot, anélkül hogy megkérdezte volna Varsót. Elutaztam tehát a lengyel fővárosba. Mihelyt megérkeztem, sikerült interjút készítenem Józef Cyrankiewicz lengyel miniszterelnökkel, amelyet – mivel a kevés nyugati újságíró egyike voltam – a lengyel televízió sugárzott, sőt szövege másnap megjelent a lengyel pártlapban, a *Trybuna Ludu*ban is.

Az ezt követő néhány hónapban sokszor mondogatták az emberek a kelet-európai morajlásokról értesülvén, hogy „a magyarok lengyelekként viselkednek, a lengyelek csehekként, a csehek pedig disznókként”. A bátor lengyelek Poznańban megmutatták, milyen fából faragták őket, de a zendülés spontán és előkészítetlen volt. A rákövetkező tíz hétben azonban szerte a kommunista birodalomban a nyugtalanság jelei mutatkoztak. Úgy véltem, fontos lenne, hogy Keleten tartózkodjam, így azután, mivel állandó vízumom volt Lengyelországba, berendezkedtem mint a UP kelet-európai tudósítója.

1956. október 23-án, egy keddi napon bekövetkezett a robbanás. Ezúttal azonban nem a lengyeleknél, hanem a magyaroknál.

Basül Davidson, a *Daily Herald* tudósítója elmondta nekem, hogy a Lengyel Vörös kereszt egy repülőgépe hajlandó őt elvinni Budapestre. Erre azután október 27-én este megjelentem a varsói repülőtéren, és közöltem az ügyeletes tiszttel: a miniszterelnök titkára azt mondta nekem, hogy vörös kereszt repülőgép indul Budapestre, és ennek engem is el kell vinnie. Fölszólítottam, hívja föl a miniszterelnök lakását, hogy megbizonyosodjék állításom hiteléről. A blöff bevált, hamarosan már a 2200 font vérplazmát szállító C-47-es Dakotán ültem, és másnap reggel öt órakor harminchárom mérföldre délre a fővárostól le is szálltunk.

Első tudósításomban az ekkor элем táruló látványt írtam le.

„Szovjet harckocsik és katonák dübörögtek ki a széllött fővárosból, magukkal szállítva halottaikat. Egy szétrombolt várost hagytak maguk mögött, ahol a füstölgő romokból kiáradó hullabúza a Dunából fölszálló fagyos ködpárával keveredik.

Repülőgépen, kocsin és gyalog érkeztem ide Varsóból; az utolsó öt mérföldet már gyalog kellett megtennem e hajdan gyönyörű város vérző szívéig. Ahogy közeledtünk Európa háború utáni legsúlyosabb felkelésének központjához, leplezetlenül elébem tárult a forradalom okozta pusztulás teljes borzalma.

Alighogy elértük a Budapesttől északra húzódó országutat, dél felé tartó hatalmas szovjet konvojba ütköztünk, amelynek élén két páncélkocsi haladt. A Budapestet elhagyó oszlopot tíz ván-

szorgó T-54-es harckocsi zárta, vörös csillagaik még a lópormocskon, az olaj- és vérfröccsenéseken át is láthatóak voltak.

Azulán számtalan motorkerékpár és teherautó következett.

Az egyik harckocsi platóján egy szovjet katona holtteste feküdt; szeme üresen meredt a távolodó magyar fővárosra. A teherautókon is holttestek hevertek. A fekete bukósisakas orosz harckocsizók fáradtnak, komornak látszottak. Első ízben vonultak vissza, amióta gőzhengerként dübörögtek elő az orosz anyaföldről Közép-Európába a második világháború idején.

Egy magyar paraszt leköpte a tőle karnyújtásnyi távolságra elhaladó harckocsit. A harckocsi legénysége észre sem vette. A Budapestet kiürítő szovjet csapatokat az útszélről némán figyelő magyarokból áradt a gyűlölet. Az oroszok idegesek, de éberek voltak. Készenlétben álltak 100 milliméteres harckocsigépjük mögött, amelyeket vízszintesre állítottak, hogy szükség esetén egyenesen előre tüzelhessenek. Keményen markollák a harckocsik tornyára és a teherautók tetejére szerelt gépfegyverek elsülöbillentéit.

Hamarosan megpillantottam a harcok első nyomait. Agyúlövedékek ütötte hatalmas lyukak tátongtak munkásházakon. Mindenütt törött ablakok. Sajátos zene hangja töltötte be a levegőt – az üvegtörmelék csilingelt, amint kocsik robogtak át, emberek tapostak rajta, és söpörték félre az útból. Telefonvezetékek és nagyfeszültségű áramhuzalok lucskos spagettiként, tébolyodott összerúszaságban csüngtek lefelé, mintha hurrikán söpört volna végig az utcákon. Vasúti átjáróhoz értünk. A sorompók nevelésesnek tunktek, annyira fölöslegesek voltak. Ezeken a síneken jó ideig egyetlen vonat sem fog közlekedni. Fölborított hálókocsik szolgáltak úttorlaszokként; oldalukat gépfegyverlövedékek lyuggatták át, mintha egy óriási varrógép módszeresen oda-vissza járt volna rajtuk, majd cikcakk vonalban visszatért volna, hogy elhelyezze a végső díszítést.

Mentőkocsikként használt, vöröskeresztes zászlós magyar teherautók konvojával találkoztunk. Az orvosok vérrel telifröcskölt, egykor fehér köpenyukben úgy festettek, mint a mézárosok. Nyöszörgő sebesültekkel zsúfolt teherautók hajtottak el mellettünk. Az utolsón öles felirat: Holttestek.

Orrfacsaró büz mindenütt, s amint közeledtünk a város felé, megérezük a kordü* orrfacsaróan csípős szagát is.

Már a budapesti külvárosokban jártunk, s egyre több szovjet egységet és harckocsit láttunk, amint sietve vonulnak ki a városból. Egyetlen konvojban legkevesebb hatvan szovjet harckocsit számoltam meg. Egymás mögött cammogva olyanok voltak, mint a cirkuszi elefántok; dülöngélve törték előre, amint súlyos acél láncfalpaik meg-megcsúsztak a törmeléken vagy egy olajfolton.

•Budapest•, hirdette a városzéli tábla, s mindjárt meg is hallottuk a gépfegyverek kelepelését. Halalmas természetű szovjet harckocsizó állta el az utunkat, és intett, merrefelé kerüljünk. Még folytak a »felgöngyölítő« hadműveletek. A távolban felhördült egy harckocsi lövege, s ezt a másodperc törtrésze múlva tompa becsapódás követte, amely megremegette dobhártyánkat. Puska-lövések ropogtak – mesterlövészek lőttek: inkább meghaltak, de nem adták meg magukat.

Az utcát most már annyira elborította a törmelék, hogy ott kellett hagynom a kocsit. Gyalog indultam el a külvároson át a halál városába. Elértem a Rákóczi utat, a város egyik főútvonalát, amely egészen a lágyan ringó Duna partjáig vezet. Egy szovjet harckocsi dübörgött végig az úton, gyorsan beugrottam egy kapualjba, s lelki szemeim előtt ismét megjelentek a felbőszült oroszok, amint alig néhány saroknyira innen a tank lövegével tüzeltek férfiakra, fiúkra, nőkre és gyermekekre. A harckocsi lovatúnt, gyomtromban lassan kiengedett a görcs. Az utcán a magyar nők egy csöppel sem rémültek meg a harckocsitól, de olyan jeges gyűlölettel meredtek rá, hogy tekintetük szinte röntgensugárként hatolt át az acéllemezeken. Villamoskocsik, személyautók és

* Nitroglicerin alapanyagú lópor. (A szerk.)

horpadt teherautók heverték felfordulva az utcákon, mintha egy indulatos gyerek kezéne egyetlen, mindenüresítő mozdulatával szórta volna szét játékait.

A lövedék szaggatta házak vak ablakaiból büszkén lengtek a magyar zászlók. Mindegyikből hiányzott a gyűlölt kommunista vörös csillag, amely akkor jelent meg a háború utáni magyar lobogón, amikor a szovjetek vették át a hatalmat. * A vörös csillagot kivágták, kihásították, kiégették. Minden házfalon krétafeliratok: »Ruszkik haza!« Az egyik falon egy barnászvörös jelszót olvasva az a benyomásom támadt, hogy vérrel írták. Elhaladtam egy csoport mellett, amelyben az emberek boldogan kalapálták le emléktárgyokat egy óriási bronzcsizmáról – annak a gigantikus Sztálin-szobornak a része volt, amelyet az elmúlt hét kedd estéjén döntöttek le talapzatáról, majd hegesztőpisztolyokkal felszabdalták és apró darabokra zúzták szét, még a rozsmárbauszoknak sem kegyelmeztek.

Úgy tűnt, ezen a reggelen, miközben a szovjet csapatok lassan visszavonultak, valamiféle fegyverszünet lépett életbe. Itt kevesen hisznek abban, hogy Nagy Imre miniszterelnök »titóista« kormányja, amely a forradalom hajnalán alakult, fennmaradhat. Még ma estig valamiféle megoldást kell találni, vagy bizonyosra vehető, hogy a megszárlás előlről kezdődik."

Kiderült, hogy több mint két nap óta ez volt az első híradás Budapestről.

Összeálltam Basil Davidsonnal, s végigküzdve magunkat a Ferenc körúton, sikerült bejutnunk a Kilián laktanyába. A laktanyát harcokcsik vették körül, a levegőt gépfegyverek kepelése, lövegek dőreje és aknavető k tompa, halálos puffanásának hangja töltötte be. Mindebbe a kézfegyverek lövedékeinek sivitása és a Vörös Hadsereg önjáró lövegeinek döngése vegyült; a lövések nyomán a légnomás kő- és törmelékzemcséket fújta a kapualjba, amely alatt meghúztuk magunkat.

Egy mellettem álló szabadságharcos azt bizonygatta, hogy a Kilián laktanya védői sohasem adják meg magukat. „Itt hálnak meg, vagy az oroszok vonulnak ki.” A laktanya védői meg voltak győződve róla, hogy az oroszok amúgy is halomra lónék őket, ha kijönnének – nincs vesztenivalójuk.

Basillel visszatértünk a kocsihoz, amelynek szélvédőjére időközben a következő szövegű cédulát rúzték: „A United Press tudósítójának. Ezt az információt adhatjuk Önnek: az ÁVH (útkosrendőrség) valamennyi tagjának 10 000 forintot (900 dollárt) fizettek rendes havi fizetésén kívül a harc megkezdése előtt. Elfogtunk egyet közülük, és meglincseltek a körúton, a nála talált pénzt pedig a szájába gyömöszöltük.” Aláírás: „A két fiatal építész, akikkel a Károlyi-kertben elesett fiatalok sírjánál beszélt.” (A Károlyi-kertben útközben megálltam három üzenőt éves fiatal – két fiú és egy lány – sírjánál; orosz katonák lötték agyon őket.)

Később, amikor pillanatnyi szünet állt be a harcokban, Davidsonnal visszatértünk a Kilián laktanyába. Ott találkoztunk a laktanya parancsnokával, az akkor már a forradalom legendás hőisévé vált Maléter Pál ezredessel.

November 2-án, pénteken Davidson meg én két órát töltöttünk együtt Tildy Zoltán miniszterelnök-helyetessel a Parlament épületében. Találkoztunk Kéthly Annával, az 1950 és 1954 között bebörtönzött jobboldali szociáldemokratával is, akit miniszterré neveztek ki az új magyar kormányban.

Tildy frissen vasalt kék öltönyben fogadott bennünket. Az ajtóban Thompson-géppisztolyos testőrei örködtek. Az oroszok visszavonultak, és most már sokan kezdték hinni, hogy a magyaroknak esetleg mégiscsak sikerül a maguk választotta utat követ-

* A magyar zászlóból nem a vörös csillagot, hanem a sarló-kalapácsos címet vágják ki. (A szerk.)

niük. Ámde mind Tildy Zoltán, mind Kéthly Anna azt bizonygatta nekünk, hogy az oroszok hazudnak: nem vonulnak ki. Jóllehet magam is láttam Budapestről kivonuló szovjet harckocsioszlopokat, Tildy bizonyosra vette, hogy kivonásuk csupán szemfényvesztés.

Az elmúlt negyvennyolc órában „több száz harckocsi” érkezett Ukrajnából, állította. S ezek most már 200 kilométert tettek meg a magyar határtól.

A Szabad Európa Rádió eközben továbbra is buzdította a forradalmárokat.

November 4-én, vasárnap hajnalban négy óra harminc perckor egy torontói rádió-állomás telefonhívása ébresztett: helyszíni beszámolót kértek a budapesti helyzetről. Még beszélünk, amikor irtózatos erejű tüzéségi összűz kezdődött, szobámat ágyútűz fényei világították meg. Kikémleltem az ablakon. Egy órával később szovjet T-54-es harckocsik kezdtek előzönlenni a szálloda előtti utcát.

A Vörös Hadsereg visszatért, én pedig Davidsonnal az angol követségen kerestem menedéket. A szovjetek hajnali négy óra ötven perckor indították meg támadásukat. A város fölé magasló Gellérthegyen fölállított orosz nehéztüzéségi üteg lőtte a magyar felkelők megerősített állásait. Mindenünnen harckocsik özönlöttek a főváros utcáira; Budapest álmittas lakosságának még fogalma sem volt, milyen megpróbáltatások várnak rá. Egy óra leforgása alatt az oroszok megszálltak valamennyi központi helyet, valamint a széles Dunán átívelő hidakat.

A Kilián laktanya főkapuja előtt megjelent egy szovjet tiszt, és bebocsátást követelt. A felkelők egyik óre kinyitotta a kaput, mire az orosz azon nyomban lelőtte. Ezután a Vörös Hadsereg harckocsijai megindultak a már korábbi harcok során szinte rommá lőtt sárga kőépület felé. A harckocsik közvelen lőtávolságból nyitottak tüzet. Nem telt bele egy órába, s a laktanya lángokban állt; a 700 főnyi védősereg ekkor már több mint 300 halottat, illetve súlyos sebesületet veszített.

Az oroszok egész épületeket romboltak le, hogy megöljenek egy-egy mesterlövész. Földig rombolták a Corvin mozit. Tüzet nyitottak a történelmi királyi várra, a Duna Szállodára és az Astoria Szállodára is. Közvetlenül a tűzvonalban állott egy klinika, benne 200 beteg gyermek. Az orvosok és ápolónők könyörögtek, hogy kíméljék meg az épületet. A Vörös Hadsereg lövegei azonban folytatták a tüzelést, miközben az ápolónők és az orvosok igyekeztek kimenteni a sikoltozó gyerekeket. Egy óra múlva lerombolták az épületet, amelyben halomban heverték a gyerekek és az egészségügyiek holtteste. Sohasem fogom megtudni, hányan menekültek meg, de annyi bizonyos, hogy csak kevesen maradhattak életben.

November 8-án, csütörtök reggel autón távoztam Budapestről, hogy eljuttassam a csatáról szóló beszámolómat Nyugatra. Szóltam Basil Davidsonnak és Ernest Leisertnek, az amerikai CBS tudósítójának, tartsanak velem. Elmentünk a szovjet nagykövetségre, hogy megkérjük Jurij Andropov nagykövetet, adjon nekünk oltalomlevelet, de azt közölték velünk, hogy fölösleges a menlevél. Amikor Budapestet elhagyva észak felé, a cseh határ irányába indultunk, egy szovjet katona több sorozat gépfegyvertüzet zúdított ránk, de lövései célt tévesztettek. Eljutottunk Leledre, s bár érvényes cseh vizumunk volt, a határőrség nem engedett be az országba. Azzal vádoltak bennünket, hogy ellenforradalmárok vagyunk.

Az éjszakát Szob határvárosban töltöttük, vasutasok között – valamennyi kommunistabarát és elszántan szovjetellenes volt. Szívesen befogadtak minket, és megosztot-

ták velünk a vacsorájukat. „Nyugatnak jobban kellett volna segítenie minket – mondta az egyik. – A Szabad Európa Rádió bátorított, azután a Nyugat cserbenhagyott minket.” Csak egytérthetünk vele.

Kora reggel indultunk tovább, Esztergomnál komppal átkeltünk a Dunán. Továbbhajtottunk, amíg Győrnél egy úttorlasznál megállítottak és azon nyomban letartóztattak bennünket. Az őrök kiharcolták minket a kocsiból, és mindenünket elkobozták – jegyzeteket, tudósításokat, fényképezőgépeket, filmeket, mindent. Egy szállodába vittek, házi őrizet alá helyeztek bennünket, és közölték velünk, mindaddig ott tartanak, amíg további parancsot nem kapnak.

Ezután két óra hosszat két KGB őrnagy vallatott: Mit láttam? Kikkel beszéltem? Ki küldött Budapestre? Miért állítom, hogy csak újságíró vagyok? A vallatás erélyes, néha egyenesen durva hangnemben folyt, újra meg újra feltették ugyanazokat a kérdéseket, de az a benyomásom támadt, hogy maguk az oroszok sincsenek tisztában vele, voltaképpen mit is várnak tőlem.

A harmadik napon egyszerre csak megjelent az egyik KGB őrnagy, és közölte, hogy mehetünk. Visszakaptuk a kocsit és minden tulajdonunkat, s szerencsésen megérkeztünk Bécsbe.

(A szerző 1945 után néhány évig a brit hírszerzés, a híres-hírhedt MI6 munkatársa volt. Negyven évvel később, 1985-ben megírta visszaemlékezéseit, amelyeket az Egyesült Államokban szeretett volna kiadni. E terutól azonban „idejekorán” értesült a brit kormány, mely közölte: a könyv soha, sehol nem jelenhet meg, mert esetleg Nagy-Britanniára veszélyes állambiztonsági tartalmat tartalmaz. Visszaemlékezését Cavendish végül ötszáz példányban, saját költségen nyomatta ki, és „karácsonyi üdvözlésként” osztotta szét barátai, ismerdsei között. Egy példány azonban a brit kormányt ilyen ügyekben képviselő Kinestári Hivatalba is eljutott, ahol buzugó hivatalnokok vastag kék tollal és ollóval annak rendje és módja szerint megcenzúrázták a szöveget. E megcsonkított szövegből adjuk most közre azokat a részeket, amelyekben Cavendish az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos emlékeit idézi fel. [A szerk.]

BRIT KÖVETSÉGI JELENTÉSEK A VILÁG KÜLÖNBÖZŐ ORSZÁGAIBÓL AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOMMAL KAPCSOLATOS HELYI REAKCIÓKRÓL

Az 1956-os magyar forradalom külföldi visszhangjáról – általánosságokon túl – még ma is keveset tudunk. A korabeli nyugati sajtó ugyan részletesen beszámolt az egyes országokban lezajlott rokonszenvtüntetésekről, a szovjet beavatkozás elleni tiltakozó akciókról, ezek a hírek Magyarországra nem, vagy csak a magyar tömegtájékoztatás szűrőjén keresztül jutottak el. A forradalom nyugati (és keleti) sajtóvisszhangjának rendszeres, tudományos feldolgozása pedig éppen hogy csak megkezdődött, ennek eredményeire még egy ideig várunk kell. Még kevesebbet lehet tudni arról, hogy az egyes államok kormányai, külügyminisztériumai hogyan reagáltak a magyar forradalom kitörésére, lezajlására és elnyomására, vagyis milyen döntéshozó folyamat eredményeként alakult ki az az álláspont, amelyet az adott ország a nyilvánosság előtt, illetve a különböző ENSZ-fórumokon képviselt.

A legfrissebb kutatások eredményeit is figyelembe véve, jelen pillanatban az amerikai, illetve a jugoszláv politika történetét tekinthetjük a legismertebbnek, az 1980-as évek második felében felszabadított angol és francia levéltári dokumentumok feltárása és feldolgozása most folyik, a kulcsfontosságú szovjet iratok azonban mind a mai napig nem kutathatók. A volt keleti blokkhoz tartozó országok és a többi európai állam kormányának reakcióit alapos levéltári kutatások eredményeként bemutató publikációkra talán néhány év múlva sor kerülhet, az ázsiai, afrikai országok esetében azonban

csak hosszú távon számíthatunk feltáró munkára.

Az itt közölt huszonkilenc dokumentum válogatás a Foreign Office-hoz 1956. október-november folyamán a brit külképviseletektől érkezett jelentésekből, amelyek a magyar forradalommal kapcsolatos helyi reakciókról tájékoztatják a külügyminisztériumot. A jelentések részben a társadalmi megmozdulásokról, illetve az események sajtóvisszhangjáról, részben a fogadó ország politikusaival, vezető külügyi tisztviselőivel, a diplomáciai testület tagjaival folytatott tárgyalásokról számolnak be. Így ezek a dokumentumok fontos és érdekes adalékot szolgáltatnak mind a nemzetközi közvélemény reagálásának, mind pedig az egyes kormányok politikájának történetéhez. A közölt iratok az angol állami levéltárban (Public Record Office – London, Kew), a Foreign Office anyagában találhatóak.

A válogatásnál az egyik fő szempont az volt, hogy lehetőség szerint minél nagyobb teret kapjanak a kevésbé ismert eseményekről, a távolabbi helyszínekről vagy kisebb országokból származó beszámolókról. Az itt közölt dokumentumok forrásértékét növeli, hogy azokat a világon akkoriban talán legnagyobb tapasztalattal és a legjobb információs hálózattal rendelkező brit diplomáciai szervezet munkatársai készítették.

Az iratok egy részét teljes terjedelemben közöljük, a hosszabb jelentésekből pedig – terjedelmi okokból – a magyar forradalommal kapcsolatos legfontosabb helyi reakciókra vonatkozó részeket ad-

juk közre. A kihagyásokat mindenhol három pont ([...]) jelöli. A közreadó az 1956-os magyar forradalommal kapcsolatos brit diplomáciai iratok dokumentumkö-

tetben történő kiadásán dolgozik, amelyben az itt közölt valamennyi irat teljes terjedelemben fog szerepelni.

Békés Csaba

JELENTÉSEK, TÁVIRATOK

Félix Pál fordítása

1

Sir Ashley Clarke római nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

63. sz.

1956. október 26.

[...] 2. A Nenni-féle szocialista *Avanti* jellemző módon a legutóbbi néhány nap során kialakított irányvonalat tartja (a felkelők támogatása), miközben Saragat és Nenni találkozott a helyzet megvitatására, és értesülések szerint teljes egyetértésre jutottak azt illetően, hogy „a budapesti események súlyos hatással lesznek a szocialista közvéleményre” (*Messaggero*).

3. További jelentős fejlemény, hogy a Saragat- és a Nenni-féle szocialista pártok ifjúsági mozgalmai közös szolidaritási nyilatkozatot írtak alá Lengyelország és más kelet-európai országok szocialista ifjúsági mozgalmaival. Ebben a közhangulatban a *Messaggero* a következő Nennihez intézett felhívással fejezi be vezércikkét: „Signor Nenni számára ez a legkedvezőbb pillanat arra, hogy legyűrje pártján belül a kommunista-barát elemeket. A fölháborodás szavait, amelyekkel az *Avanti* elítéli a budapesti véres elnyomást, tetteknek kell követniük.”

(Továbbítva Moszkvának, Varsónak és Budapestnek.)

PRO FO 371 122 378 NH 10 110/181

2

Sir F. Berthoud varsói nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

744. sz.

Elk.: 1956. október 26. 16.40 ó.

Érk.: 1956. október 26. 17.29 ó.

A magyar eseményekkel kapcsolatos itteni sajtókommentárok szórványosak. A mai *Trybuna Ludu* kifejezi rokonszenvét a tüntetések eredeti indítékai iránt, de azt állítja,

hogy a szovjet erőkhöz intézett felhívást a rend helyreállítására a szocialistaellenes és szovjetellenes célkitűzésű reakciós erők diverziós kísérletei indokolták.

Mind a magyarok, mind a lengyelek további demokratizálásra és a Szovjetunióval az egyenlőség alapján álló barátságra vágyanak.

(Továbbítva Budapestnek és Moszkvának.)

PRO FO 371 122 376 NH 10 110/100

3

Az Egyesült Királyság kanadai ügyvezető főbiztosának távirata a Nemzetközösségi Kapcsolatok Minisztériumának

1020. sz.

Elk.: 1956. október 29. 18.25 ó.

Érk.: 1956. október 30. 12.45 ó.

Lengyelország és Magyarország

[...] Kelet-kanadai magyarok képviselői október 28-án összegyűltek Ottawában, és nyilvános gyűlést tartottak a Cenotaphnál,¹ s kifejezték rokonszenvüket magyarországi honfitársaik iránt. Becslések 1000–3000-re teszik a tüntetésen részt vevők számát.

2. A tüntetés után a Kanadai Magyarok Szövetségének küldöttsége bebocsátást kért a hivatalomba; egyik munkatársam fogadta a delegációt. A küldöttek közölték, hogy a Biztonsági Tanácsban folyó vitával kapcsolatban szeretnék fölkérni az Egyesült Királyság kormányát, hogy adjon meg minden lehetséges támogatást a magyar felkelőknek. Munkatársam közölte velük, kívánságukat továbbítani fogjuk Londonba. A küldöttek elmondták, hogy tagjaik közül 200-an önkéntesnek jelentkeztek a magyarországi harcban való részvételre.

3. A küldöttséget október 27-én fogadta Pearson² is, aki a torontói Rotary Clubban tartott – és a későbbiekben televízió is közvetített – beszédében kijelentette, hogy az Egyesült Nemzeteknek haladéktalanul foglalkoznia kell a magyarországi oroszellenes felkeléssel, a további vérontás megelőzésére. Pearson a továbbiakban elmondta, hogy október 26-án az Egyesült Államok kormánya arról tanácskozott a kanadai kormánnyal, kívánatos-e a magyar kérdésnek a Biztonsági Tanács elé terjesztése, és a kanadai kormány álláspontja az volt, hogy haladéktalanul meg kell tenni ezt a lépést. Pearson azonban óva intett minden elhamarkodott vagy helytelen megítélésen alapuló külföldi intervenciótól vagy beavatkozástól a Nyugat részéről, mert nézete szerint ez jelenleg nem segítene sem a lengyeleken, sem a magyarokon.

(Továbbítva New Yorkba a brit ENSZ-delegációnak, valamint Budapestnek.)

PRO FO 371 122 379 NH 10 110/214

4

Sir E. Steven teheráni nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

844. sz.

Elk.: 1956. október 30. 12.03 ó.

Érk.: 1956. október 30. 13.01 ó.

Iráni sajtókommentár.

A tegnap esti *Ettela'at* (Irán legnagyobb napilapja) a következő kommentárt közölte a magyar helyzetről:

„A szovjet hadseregnek a napokban végrehajtott nyílt beavatkozása Magyarországon meghazudtolja a szovjet kormány propagandáját a nemzetek szabadsághoz és függetlenséghez való jogáról. A szovjet kormány a legutóbbi két évben arra törekszik, hogy az ázsiai és afrikai nemzeteknek bebizonyítsa, mindazon országok hűséges barátja, amelyek nemzeti függetlenségük elnyeréséért harcolnak. Tény, hogy az oroszok jelentős eredményeket értek el e propaganda révén, következésképpen jó néhány kormány, amely Sztálin idején irtózott a szovjet imperialistáktól, újabban hajlik arra, hogy úgy vélje, megszűnt a szovjet veszély. Most azonban a Vörös Hadsereg beavatkozása a legújabb magyarországi eseményekbe bebizonyította a szovjet állítások és propaganda hamisságát.”

(Továbbítva Bejrútnak [R. I. O.], a közel-keleti haderő politikai irodájának, valamint Benghazinak.)

PRO FO 371 122 378 NH 10 110/179

5

Sir E. Berthoud varsói nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

14. sz.

1956. október 30.

A lengyel sajtó a magyar felkelésről.

A lengyel sajtó igen gyorsan tudósított a magyar felkelésről. Az október 24-i *Trybuna Ludu* első oldalán rövid tudósításban számolt be a tényekről, az akkori ismereteknek megfelelően. Ezt követően egyre terjedelmesebb cikkekben tájékoztatott a magyarországi eseményekről, és október 26-án a *Trybuna Ludu* már két elsőoldali cikket közölt: az egyik ismertette a magyar pártban és kormányban végbement változásokat, a másik pedig szerkesztőségi kommentár volt. Ez utóbbi cikkből nyilvánvaló, hogy a hivatalos lengyel felfogás rokonszenvezik a magyarokkal, akiknek a jelszavai „a magyar nép legfőbb törekvéseit” fejezik ki. Még a vérontás fölött sajnálkozó hangnem is viszonylag mértéktartó. Ebben a cikkben történik elsőként említés „a Varsói Paktum alapján Magyarországon állomásozó” szovjet csapatok beavatkozásáról.

2. A lengyelek az elsők között reagáltak a véradási felhívásra, amelyet itt a PZPR Bizottság³ tett közzé, és október 27. óta fényképes cikkek jelennek meg a véradományok Magyarországra küldésének előkészületeiről. Sok véradó jelentkezett.

3. A *Trybuna Ludu* október 28-i számában vezércikk jelent meg, amelynek tartalma egyértelműen az új lengyelországi helyzetet tükrözi; azt rebesgetük, hogy a cikket maga Gomulka írta. A cikk kertelés nélkül elítéli azt a kísérletet, hogy a felkelést „külföldi ügynökök” munkájaként jellemezzék, külön hangsúlyozza, hogy ugyanezt a hibát követték el a poznańi zendülés kapcsán, majd a szerző nyíltan a korábbi magyar pártvezetés hibájaként értékeli az eseményeket. Elítéli Gerót, amiért „kiélezte a már amúgy is robbanásig feszült helyzetet”, amikor a tüntetőket reakciósnak bélyegezte. A cikk azt is megemlíti, hogy „szovjet fegyveres erőket vetettek be, ami óhatatlanul súlyosbította a helyzetet”, végül kifejezi szolidaritását az új vezetőséggel, melynek demokratizálási programját maradéktalanul támogatja.

4. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (kommunisták) Központi Bizottságának október 29-i felhívása a magyar néphez a magyar forradalmárokkal való egyértelmű rokonszenvet fejezi ki, és baráti tanácsokat ad az oroszokkal kapcsolatos legújabb lengyel tapasztalatokra utalva. „Még most, a legutóbbi néhány napban is, ti és mi megpróbáltunk egyidejűleg és egymással szolidáriusan harcolni hazánk szocialista demokratizálásáért, a szocialista országok közötti kapcsolatokban érvényesítendő egyenlőségért és szuverenitásért.” A felhívás egyrészt felszólítja a népet, hogy tegye le a fegyvert, másrészt helyesli az új magyar vezetőség programját, beleértve a szovjet csapatok kivonását Magyarországról.

5. A magyar helyzetet október 30-án is a címlapon ismertetük, s ekkor teszük közzé az első képeket is. A lap megemlíti, hogy eddig öt, vért és gyógszert szállító lengyel repülőgép indult Budapestre. Egyértelműen a felhívásoknak köszönhető, hogy a nagyvonalú véradási felajánlások mellett jelentős készpénzadományok is érkeztek orosz felszerelésekre, jóllehet ezekből Lengyelországban is hiány van.

(Továbbítva Moszkvának, Budapestnek, Szófiának, Prágának, Bukarestnek, Belgrádnak, Bonn-nak és Berlinnek.)

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/324

6

Az oslói brit nagykövetség jelentése a Külügyminisztérium Északi Ügyosztályának

10 220/56. sz.

1956. október 30.

Röviddel az UKDel 376. sz. New York-i távirat kézhezvételét követően – ez a norvég küldöttség leveléről számolt be, amelyben Norvégia csatlakozik a Magyarországgal kapcsolatos háromhatalmi lépéshez a Biztonsági Tanácsban –, ügyvivőnk ugyanezt az információt megkapta a Külügyminisztérium főtitkárától, aki megerősítette, hogy a magyarországi helyzet igen erős visszhangot váltott ki Norvégiában. [...]

3. Aznap este véletlen egybeesés folytán az oslói diákszövetség vendége volt Mr. Isaac Deutscher, aki *Merte vezet Oroszország útja?* címmel tartott előadást. Az előadás után a diákok határozatot fogadtak el, amelyet Mr. Deutscher a legkevésbé sem bátorított, sőt el is határolta magát tőle; a felhívás élesen ültakozik az orosz csapatok bevetése, a Magyarország belügyeibe történő beavatkozás során alkalmazott erőszak és

terror ellen. Később közel 1000 diák a szovjet nagykövetség elé vonult ezzel a határozattal, de azután rendezavarás nélkül széteszlott a tömeg. A diákok elhatározták, hogy október 30-án egy napi munkájukat följánlják segélyalap céljára. [...]

5. Amint ebből a vezércikkből is kitűnik, három orosz újságíró (Zsukov a *Pravdatól*, Burkov a *Trudtól* és Moszkovszkij, a pártlap szerkesztője) október 27-én érkezett ide egyhavi látogatásra, cserébe a Munkáspárt újságíróinak nemrégiben tett szovjet-unióbeli útjáért. (Mindkét látogatásra a tavaly télen a pártkapcsolatok fejlesztése ügyében történt Hruscsov–Gerhardsen⁴ levélváltás alapján került sor.) Az orosz újságírók a lehető legkedvezőlenebb időpontot választották arra, hogy barátkozni próbáljanak a Norvég Munkáspárttal. [...]

PRO FO 371 122 380 NH 10 110/236

7

T. C. Ravensdale Ciudad Trujilló-i nagykövet levele Selwyn Lloyd külügyminiszterhez

90. sz.

1956. október 31.

Hivatkozva 1956. október 29-i, 86. sz. táviratomra a Dominikai Nemzeti Kongresszus által elfogadott határozatról, amelyben rokonszenvét nyilvánítja a lengyel nép iránt felszabadítási mozgalma kapcsán, van szerencsém tájékoztatni, hogy a nemzeti kongresszus október 30-án ismét összeült együttes ülésre, és hasonló tartalmú határozatot hozott, amelyben rokonszenvéről és szolidaritásáról biztosítja a magyarországi felszabadítási mozgalmat. [...]

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/365

8

A Buenos Aires-i nagykövetség jelentése a Külügyminisztérium Északi Ügyosztályának

1001/56. sz.

1956. október 31.

[...] 4. Az argentin kormány reagálása a magyarországi eseményekre kettős: egyrészt hivatalosan csatlakozott a háromhatalmi kezdeményezéshez, amely a magyarországi helyzet napirendre tűzését követeli a Biztonsági Tanácsban, másrészt egészségügyi segélyszállítmányt állítanak össze a magyaroknak, és azt a bécsi argentin nagykövetséggen át juttatják el Magyarországra. [...]

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/331

9

A koppenhágai nagykövetség távirata a Külügyminisztériumnak

51. sz.

1956. október 31.

A miniszterelnök október 29-i beszédében kijelentette, hogy a lengyelországi, legújabbán pedig a magyarországi események mélységesen megrendítették az egész dán népet. Az emberek ismét világosan fölismerték a diktatúra jellemző vonásait: a diktatúrában a népet megfosztják jogaitól, a kormány pedig nem cserélhető le választások útján, csakis forradalommal. A dán kommunisták, akik éveken át dühödten támadták a szabad országok együttműködését, ma némán szemlélik, hogy idegen csapatokat és harckocsikat vetnek be a helyi lakosság elnyomás és nyomor elleni felkelésének szétzúzására. A miniszterelnök felszólított minden dánt, hogy támogassa a Vöröskeresztet és a Magyarország segélyezésére alakult szervezetet. [...]

3. Husfeldt professzor rövidesen elindul Magyarországra egy táborigyógyintézettel és egy segélyszállítmányokkal továbbító teherautó-konvojjal. Más dán segélyszervezetek képviselői már a helyszínen vannak. Egyes újságírók nyilvános gyűjtést indítottak a Vöröskereszt támogatására.

4. A kommunista újság kivételével, a dán sajtó tudósításaiban és kommentárjaiban egyaránt a magyar nép iránti csodálat és rokonszenv rükröződik. Kivált a *Social Demokratien* írásai szókimondók. A kommunista lap, amely a *Social Demokratien* megfogalmazása szerint „súlyos agyrázkódást szenvedett”, a magyarországi fejleményeket imperialista provokátorok tevékenységének tulajdonítja. Ugyanakkor érzékelhető, hogy a szovjet fegyveres erők Budapesten és másutt végrehajtott beavatkozása bizonyos fokú rossz közérzetet váltott ki a Dán Kommunista Párt tagságában.

PRO FO 371 122 381 NH 10 110/298

10

M. J. Creswell helsinki nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

16. sz.

1956. október 31.

[...] 2. Hasonlóképpen szókimondók voltak a sajtókommentárok, amelyek nem tükrözik a sajtó számára kiadott szokásos kormányútnutatót, miszerint visszafogottan kell kezelni minden olyan kérdést, amelyet a Szovjetunió sérelmezhet. Az egyik szociáldemokrata lap szerint a felkelés annak a következménye, hogy a végsőkéig elnyomták a népet, majd hozzáteszi, hogy az ezzel kapcsolatos kommunista magyarázat „visszataszító”. Más újságok, természetesen a kommunista sajtó kivételével, hasonlóképpen éles hangot ütnek meg, egyes vezércikkek *A szabadságért* és hasonló címmel jelentek meg.

(Továbbítva Budapestnek, Moszkvának és Varsónak.)

PRO FO 371 122 381 NH 10 110/297

11

A madridi nagykövetség jelentése a Külügyminisztérium Déli Ügyosztályának

1075/5. sz.

1956. november 2.

[...] Október 28-án új szakasz kezdődött annak a hírnek a nyomán, hogy az ország fontos részei a felkelők kezén vannak. A kommentátorok most már arra a következtetésre kezdenek jutni, hogy a magyarok teljesen meg akarnak szabadulni a kommunizmustól. A nyugati országok reakcióját – ezen országoknak a magyar néppel szemben tanúsított rokonszenvét objektívan ismertetik – úgy értékelik, hogy azok egyszerűen fölismerték azt az igazságot, amit a Caudillo⁵ már évek óta hirdet. Hangsúlyozzák a felkelés vallásos jellegét, és kifogásolják, hogy a nyugati sajtó csupán a felkelés politikai és gazdasági indítékait említette. A sajtóban kezdenek hangot adni annak a véleménynek, hogy az Egyesült Nemzeteknek sürgősen tennie kellene valamit Magyarország megsegítésére; néhány lapban némi bírálat érte Nagy-Britanniát és Franciaországot, amiért ebben késlekednek. Az *Arriba* londoni tudósítója beszámolt arról, hogy csakis erős amerikai nyomásnak köszönhetően sikerült meggyőzni Nagy-Britanniát és Franciaországot, csatlakozzanak ahhoz az indítványhoz, miszerint a kérdést a Biztonsági Tanács elé kell terjeszteni.

3. Spanyol vélemény szerint a magyar felkelés egyértelműen a jelenkori történelem legjelentősebb eseménye, amelyet a Nyugatnak kötelessége minden lehető módon támogatni. Ezért, amikor az angolok és a franciák úgy döntöttek, megszállják a Szezi-csatorna övezetét azt követően, hogy az izraeliek megszálltak egyiptomi területeket, a spanyol közvélemény jelentős hányada kétszeresen is fölháborodott, mert úgy vélte, hogy az angol–francia hadművelet, amely önmagában is igazságtalan, elvonja Nyugat-Európa és az Egyesült Államok figyelmét a legfontosabb feladattól: Magyarország megsegítésétől, hogy az megszabaduljon a kommunista igtától. Emiatt jelen levél megírásának időpontjában valamennyi újság többé-kevésbé erőteljes hangnemben bírálja az angol–francia magatartást. Ha Magyarországot most ismét megszállnák az orosz csapatok, és egy új bábkormányt iktatnának be, sok spanyol bizonyára Franciaországot és bennünket kárhoznatna ezért.

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/313

12

A hágai ügyvivő jelentése a Külügyminisztérium Északi Ügyosztályának

1024/56. sz.

1956. november 2.

Október 29-én kelt, 1024/1/56. sz. levelünk óta Hollandiában további tiltakozásokra került sor a magyarországi helyzet miatt. [...]

4. November 1-jén a Hollandiában élő magyar emigránsok küldöttsége a hágai magyar követséghez vonult, és felszólította Kárpáti József követet, hogy hagyja el az országot. Sajtójelentések szerint a küldöttség emlékiratot nyújtott át neki, amelyben

ültakozik a követ hollandiai jelenléte ellen, mivel „egy olyan rendszer képviselője, amelyet Magyarországon már fölszámoltak”. A küldöttség állítólag kifejtette, hogy nem bízik a Nagy-kormányban. Azt mondták, a követség épületében ott találják a magyar titkosrendőrség néhány képviselőjét, akikkel már a magyar nemzeti ünnepek alkalmával megtartott rendezvényeken is találkoztak annak idején Hollandiában, s akik azt állították, hogy „száműzött hazafiak”. A jelentések szerint a követ azt válaszolta a küldöttségnek, ő maga is „kommunista hazafinak tartja magát”, ő is azt szeretné, ha az oroszok elhagynák Magyarországot, és mindaddig a helyén marad, amíg vissza nem hívják. Nem fog Oroszországba menekülni, ahogyan híresztelik róla. [...]

PRO FO 371 122 381 NH 10 110/308

13

P. T. Hayman belgrádi nagykövetségi tanácsos levele W. H. Young külügyminisztériumi tanácsosnak⁶

1024. sz.
Bizalmas

1956. november 3.

Kedves Hilary,

úgy vélem, érdemes kissé részletesebben kitérnünk a 727. és 728.⁷ számú belgrádi táviratok információira dr. Kossal folytatott beszélgetésemről. Jóllehet dr. Kos nem foglalkozik közvetlenül ezekkel az ügyekkel, régóta úgy tapasztalom, hogy igen jól tájékozott a jugoszláv kormány Kelet-Európával kapcsolatos magatartását illetően. Tőle kaptam mindeddig a legvilágosabb tájékoztatást Jugoszlávia Magyarországgal kapcsolatos álláspontjáról.

2. Az általa közöltek alapján világos, hogy Jugoszlávia még mindig ugyanazzal a dilemmával küszködik, amellyel az elmúlt hét folyamán találta szembe magát. Egyrészt független Magyarországot kíván, ahonnan kivonták a szovjet csapatokat. Másrészt azt szeretné, ha egy „titóista” kormány kerülne hatalomra. Az események kényszerítő hatására azonban az elmúlt néhány nap során nagymértékben megváltozott a magyar kormány összetételével kapcsolatos álláspontja. Jugoszlávia nagyon is hajlandó lenne elfogadni egy Nagy (vagy esetleg valaki más) által vezetett kormányt, amelynek tagjai „hiteles szocialista” elemek. Ebben a kormányban benne lenne a kisgazdapárt, sőt mi több, bármely politikai csoport, kivéve azt az egyet, amelyet Kos meglehetősen szabadkozva, jobb meghatározás híján „Horthy-szimpatizáns”-ként határozott meg.⁸

3. Elég hosszan beszélt arról, miért nem látná szívesen Jugoszlávia a háború előtti magyar rendszer visszatérését. Szerinte egy ilyen rendszer azonnal újra fölvetné a jugoszláviai nagy lélekszámú magyar kisebbséggel kapcsolatos kérdéseket, amelyeket a háború óta már megoldottak. Ezenkívül Jugoszláviában föléledne az aggodalom a jelenlegi jugoszláv–magyar határ „megzavarását” illetően. Amikor megkérdeztem, vajon nem az-e a valódi ok, hogy Jugoszlávia nem nézné jó szemmel, ha a magyaroknak nem igazi kommunista kormányuk lenne, Kos tagadta ezt, „a szocializmushoz vezető

számos út" kifejezést használva, amit oly sok jugoszlávtól hallottam az elmúlt hét során, mind Lengyelországra, mind Magyarországra vonatkoztatva.

4. Amikor arról beszélgettünk, hogyan reagál Jugoszlávia a Magyarországra érkező orosz csapatmegerősítésekre, Kos határozottan kijelentette, hogy ez „túrheteren”. Azt mondotta, Jugoszlávia üdvözlőné a Nagy által előterjesztett „semleges státus” javaslatot, sőt bizonyos fokig azt is előnyösnek tekintené, ha Ausztria és Magyarország együtt alkotna majd valamiféle semleges „szigetet”.

5. Akkor utalt a Kádárral kapcsolatos szóbeszédre – amit 727. sz. táviratomban említettem –, amikor megkérdeztem, hogy véleménye szerint az oroszok vajon megkísérlik-e ismét visszahelyezni a hatalomba Gerőt. Hozzáfűzte, hogy ha ez a szóbeszéd igaznak bizonyulna, nagy csalódást okozna a jugoszlávoknak, mert Kádárt úgy tekintették, mint aki esetleg Nagy helyébe léphetne, s mint aki élesen szemben áll Rákosival és mindazzal, amit ő képvisel.

6. Mindaz, amit Kos közölt velem, alátámasztja azt a nézetemet, hogy mindent egybevetve, Jugoszlávia Magyarország iránti magatartása továbbra is hasznos a Nyugat számára, és Kos megerősítette, hogy a szovjet kormánynak bizonyára nem lehetnek kételyei afelől, hogy Jugoszlávia egyértelműen egy orosz befolyás alól felszabadult független Magyarország létrejöttét kívánja.

7. E levelem másolatát megküldöm Parrott-nak Varsóba, Cope-nak Budapestre, Beith-nek Párizsba, Bailey-nek Washingtonba és Crosthwaite-nek az Egyesült Királyság ENSZ-delegációjához New Yorkba.

Szívélyes üdvözzettel
P. T. Hayman

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/367

14

D. W. O'Neill pekingi ügyvivő távirata a Külügyminisztériumnak

563. sz.

Elk.: 1956. november 3. 8.25 ó.

Érk.: 1956. november 3. 12.36 ó.

Magyarországi események.

A mai *Zsenminszipao* tudósítást közöl, amely elítéli a Nagy-kormányt, amiért egyoldalúan fölmondta a Varsói Paktumot, és elárulta a magyar nemzeti érdekeket.

A tudósítás azt írja, Magyarország „semlegességének” kinyilvánítása arra utal, hogy a Nagy-kormány átáll az imperialista országok oldalára, és elárulja a magyar népi alkotmány szocialista elveit.

(Továbbítva Moszkvának, Budapestnek, Washingtonnak, valamint New Yorkba a brit ENSZ-delegációnak.)

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/348

15

A Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetségének (ICFTU) 1956. november 6-i sajtóközleménye

Felhívás világméretű tiltakozó sztrájkokra

Az ICFTU főtitkára a mai napon a következő táviratot küldte az ICFTU mind a 117 tagszervezetének 83 különböző országba:

„Fölszólítjuk, csatlakozzanak világméretű munkástiltakozáshoz Magyarország szabadságának szovjet megsemmisítése és a közel-keleti katonai akció ellen teljes munkabeszüntetés szervezésével, lehetőleg november 8-án dél előtt 5 perccel. Szíveskedjenek értesíteni akcióról.” [...]

PRO FO 371 122 384 NH 10 110/400

16

Sir L. Lamb berni nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

206. sz.

Elk.: 1956. november 5. 15.00 ó.

Érk.: 1956. november 5. 15.51 ó.

Svájci reagálások Magyarország szovjet inváziójára.

[...] 4. A liberális *Journal de Genève* mai vezércikkében Bernard Beguin megjegyzi, hogy „a szovjet delegátus a Biztonsági Tanácsban történt közbelépése során megkísérelte a közel-keleti eseményeket a magyarországiakhoz hasonlítani”. [...]

5. Miután Beguin azt latolgatta, vajon a magyar nép megkísérelt-e túl sokat tenni túl gyorsan, s vajon az oroszok kénytelenek voltak-e vagy sem – miután provokálták őket – oly módon reagálni, ahogyan tették, így folytatja: „...ez hamis érvelés. A 12 nap alatt, amit nemrégiben a Szovjetunióban töltöttünk (ez utalás egy svájci újságírócsoport látogatására), amikor reggeltől estig beszélgettünk „mérsekeltekkel” és úgynevezett „desztalinizált” oroszokkal, soha senki semmiféle fenntartást sem hangoztatott Sztálin külpolitikájának kétszínűségével és brutalitásával szemben, soha senki sem vetette azt el. Hruscsov hívei a „coup de Prague”-ot⁹ ugyanannyira jogosnak vélték, mint Molotov támogatói. Nincsen szó különböző elméleti irányzatok vagy csoportok közötti politikai különbségről. A kommunizmus mint olyan az, ami Magyarországon az emberiséggel szembeni megvetésének bestiális bizonyítékát szolgáltatja.”

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/392

17

Sir J. Coulson washingtoni követ, ügyvivő távirata a Külügyminisztériumnak

2250. sz.

Elk.: 1956. november 6. 12.47 ó.

Érk.: 1956. november 6. 13.21 ó.

Magyarország: amerikai sajtó- és rádiókommentárok.

[...] 2. Néhány felelős, nemzetközi szemléletű sajtóorgánium azon kesereg, hogy a szabad világ képtelen megsegíteni a „szabadságharcosokat”. „A szabad világ csak abban reménykedhet, hogy a magyar nép nem fogja túl szigorúan megítélni” (*Washington Post*). A *Post* ezután így folytatja: „...a nagyhatalmak, amelyekhez a végül a hazafiasághoz megtért Nagy utolsó sürgető kiáltásait intézte, szinte mozdulatlanúságra vannak kárhóztatva ebben a tragikus helyzetben... Nagy-Britanniának és Franciaországnak némiképpen osztoznia kell a felelősségben a vörösök azon döntése miatt, hogy szétzúzzák a felkelést, hiszen Egyiptom elleni támadásuk elterelte a figyelmet, és felszínes precedensül szolgált Oroszország számára Magyarország elleni akciójához.” ...Jóllehet az Egyesült Államok határozati javaslata (amelyet a Közgyűlés november 4-én fogadott el),¹⁰ amelyben elítélte a Szovjetuniót magyarországi katonai intervenciója miatt, széles körű és határozott támogatást kapott, az Egyesült Államok semmiképpen sem kívánja magát ennél nagyobb mértékben elkötelezni.

(Továbbítva Budapestnek, Moszkvának, valamint New Yorkba a brit ENSZ-delegációnak.)

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/391

18

M. J. Creswell helsinki nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

254. sz.

Elk.: 1956. november 5. 11.17 ó.

Érk.: 1956. november 5. 11.46 ó.

Úgy tűnik, a finn kormány jelenleg igyekszik tompítani a finn közvélemény reagálását a magyarországi eseményekre. [...]

3. Finn katonai körökben úgy vélik, hogy az erőszakos beavatkozásra vonatkozó döntésben szerepe volt annak a szovjet félelemnek, hogy a magyar felkelés következtében elégedetlenség harapózhat el Ukrajnában.

4. Kekkonen,¹¹ aki vezető szerepet vitt [*kihagyott számcsoport*] élénk minisztertanácsban, november 2-án közölte velem, hogy súlyosnak és komornak ítéli a magyar helyzetet; a külvilággal szemben tanúsított szovjet magatartás ennek következtében sokkal durvábbá válik majd, de nézete szerint a szovjet–finn kapcsolatokat ez nem fogja érinteni; nem tapasztalt semmit, ami a Finnországgal szembeni magatartás megváltozására utalna. Ehhez cinikusan hozzáfűzte, hogy minél rosszabbul alakulnak a dolgok Magyarországon, annál kedvezőbbé válik a mi helyzetünk Egyiptommal

kapcsolatban. Megmondtam neki, hogy ez a feje tetejére állított logika iskolapéldája, mire elnézést kért.

(Továbbítva New Yorkba a brit ENSZ-delegációnak, valamint Stockholmnak és Moszkvának.)

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/375

19

M. J. Creswell helsinki nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

255. sz.

Elsőbbséggel

Bizalmas

Elk.: 1956. november 5. 15.07 ó.

Érk.: 1956. november 5. 15.32 ó.

254. számú, Magyarországgal foglalkozó táviratomra.

Közöltem ma a finn külügyminisztérium államtitkárával, hogy igen sokan roppant csalódottak lesznek a finn tartózkodás miatt. Azt fogják mondani, hogy amikor egy határozati javaslat ellenünk irányul,¹² Finnország skandináv barátaival tart megrovásunkban, de amikor a javaslat a magyarországi szovjet akció példátlan kétszínűsége ellen irányul, Finnország teljesen megfélemedezik Skandináviáról, és nem meri kinyilvánítani érzelmeit és rokonszenvét.

2. Tuominen azt válaszolta, hogy magában Finnországban is sokan ezt mondják. A kormány lépését azonban a földrajzi helyzet realitásai és az 1948. évi finn-szovjet egyezmény indokolják: az ország nem engedheti meg magának, hogy nyíltan kifejezésre juttasson egy Oroszországgal szembeni ellenséges nézetet, s ebben a pillanatban kereskedelmi tárgyalások folynak Moszkvában, amelyekről Finnország léte függhet egy világháború esetén. Nem hiszi, hogy az Egyesült Nemzetek képes lenne hatékony segítséget nyújtani Magyarországnak, s az 1940-es téli háború megtanította Finnországot arra, hogy a rokonszenv-megnyilvánulások nem jelentenek tényleges segítséget. Akkor meg miért tegyék ki Finnországot ellenséges szovjet érzelmeknek egy olyan rokonszenv-nyilvánításért, amely amúgy sem segítene Magyarországon? Ellentét van Finnország Magyarországgal pártján álló érzelmei és saját realista politikai érdekei között. [...]

(Továbbítva Moszkvának, Stockholmnak, valamint New Yorkba, a brit ENSZ-delegációnak.)

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/336

20

Sir A. Dudley bukaresti követ távirata a Külügyminisztériumnak

313. sz.

Elk.: 1956. november 5. 10.10 ó.

Érk.: 1956. november 5. 11.01 ó.

Az amerikai követ tegnap fölkereste a magyar nagykövetet,¹³ hogy részvétét nyilvánítsa a szovjet beavatkozás miatt. Ez utóbbi korábban meglehetősen liberális magatartást tanúsított, de válaszában most azt az irányvonalat követte, hogy a szovjet lépés indokolt, s hogy Angliából, Franciaországból, Olaszországból meg Németországból reakciók érkeztek az országba, és ők voltak felelősek az erőszakos cselekményekért. A legközelebbi napokban nyilvánosságra hozzák, milyen segítséget nyújtottak nekik a budapesti angol, francia és olasz követségek, s be fogják bizonyítani, hogy ezek a hatalmak voltak azok, amelyek agresszorként beavatkoztak.¹⁴ Vádaskodását nem terjesztette ki az amerikaiakra.

2. Ez arra utal, hogy az érintett követségeket esetleg bevonják a szovjet tézis alátámasztására indítandó perekbe.

(Továbbítva Budapestnek és Moszkvának.)

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/330

21

Sir R. Barclay koppenhágai nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

348. sz.

Elsőbbséggel

Elk.: 1956. november 5. 15.37 ó.

Érk.: 1956. november 5. 16.34 ó.

[...] A *Social-Demokraten* ezeket írja: „Magyarország megerősökölásával az együttélés egész politikája végképp összeomlott. A Szovjetunió ünnepélyes nyilatkozata az együttélés, a be nem avatkozás és a népek szuverenitása tiszteletben tartásának elveiről álnok képmutatásként lepleződött le.” [...]

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/325(A)

22

A luxemburgi ügyvivő jelentése a Külügyminisztérium Nyugati Ügyosztályának

1037/56. sz.

1956. november 6.

[...] 5. Az est folyamán és ma reggel röplapokat osztogattak (ezek példányait mellékelem).¹⁵ Az egyik, amelyiket egy „hazafias luxemburgi csoport” adott ki, fölszólítja a

luxemburgiakat, gyülekezzenek ma este 5.30-kor, vonuljanak az orosz követség elé, ahol ma este tartják az „október napi” fogadást;¹⁶ azt a 400 luxemburgit pedig, aki meghívót kapott a fogadásra, felszólítja, bojkottálja a rendezvényt. Felhívják a luxemburgiakat arra is, hogy eresszék félárbcra a lobogókat; ennek a felhívásnak máris eleget tett számos háztulajdonos és belvárosi boltos. A luxemburgi nyelven íródott másik röpirat így hangzik:

FELHÍVÁS

Emlékezve kicsiny Luxemburgunk 1942-ben lezajlott felejthetetlen sztrájkjára a gyálatos fasiszta hatalom ellen, minden szabad luxemburgi lobogózza fel házát a gyászjelképeként egészen november 7-ig, így juttatván kifejezésre rokonszenvét a magyar népnek az orosz tankok és katonai hatalom elleni hasonló küzdelme és sztrájkja iránt. [...]

PRO FO 371 122 385 NH 10 110/429

23

Sir A. Gilchrist reykjavfki nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

146. sz.

Elk.: 1955. november 6. 15.06 ó.

Érk.: 1956. november 6. 20.20 ó.

Közvetlenül ezt megelőző táviratomra.¹⁷

Jóllehet a nyilatkozat a brit katonai akció elítélését is tartalmazza, a hangsúlyt egyértelműen Magyarországra helyezi. A sajtóból, valamint politikai és társadalmi kapcsolataink révén egyértelműen ugyanaz a hangsúly érezhető. A kérdésre vonatkozó egyéb lényegesebb megnyilvánulások:

- a) jelentős tüntetés az oroszok ellen;
- b) mindenütt gyűjtés folyik a magyarok megsegítésére;
- c) tegnap este a Nemzeti Színházban a közönséget felkérték, hogy néma fölállással adózzék Magyarországnak;
- d) széleskörűen elítélik az alsóház kommunista elnökének azon intézkedését, amellyel megátolta a magyar ügy megvitatását;
- e) noha a kommunista napilap erőteljes hangot használ Egyiptom kapcsán, jószemű kísérletet sem tesz arra, hogy megvédje az oroszok magyarországi akcióját.

2. Összegzés. Az angol-francia akció fölött érzett őszinte sajnálkozást és megrökönyödést jelenleg elnyomja a jóval nagyobb bűn keltette iszony.

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/390

24

A tansuji konzul (Tajvan) távirata a Külügyminisztériumnak

124. sz.

Elk.: 1956. november 6. 12.20 ó.

Érk.: 1956. november 7. 9.40 ó.

A nacionalista Törvényhozó Tanács tegnap egyhangúlag elítélte a Magyarország elleni szovjet agressziót, és sürgette, hogy az Egyesült Nemzetek küldjön rendőri erőt a szovjet kivonulás ellenőrzésére. A nacionalista külügyminiszter erőteljesen megbélyegezte a magyar nép felkelésének durva erőszakkal való szovjet elnyomását. Noha a nacionalisták nem helyeslik a szuezi angol-francia akciót, nyilvánvalóan nem vonnak semmiféle párhuzamot ezen akció és a szovjetek magyarországi beavatkozása között.

PRO FO 371 122 383 NH 10 110/378

25

L. G. Holliday vientianeai nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

545. sz.

Elk.: 1956. november 6. 3.30 ó.

Elsőbbséggel

Érk.: 1956. november 6. 9.13 ó.

Titkos

Magyarország: laoszi állásfoglalás.

A Szovjetunió magyarországi inváziójának mind a cinizmusa, mind a sikeressége nagy benyomást keltett itt.

A fővárosban ma délután megtartott minisztertanácsi ülésen úgy döntöttek, hogy mielőtt tiltakoznának az ellen, hogy a szovjetek semmibe veszik a kis nemzetek jogait, meghatározatlan időre elhalasztják a diplomáciai képviselők cseréjét a Szovjetunióval, az ENSZ közgyűlésén pedig a Szovjetunió ellen szavaznak. Ugyanakkor hangsúlyozottan kifejezésre juttatták, hogy ez próbakö, s ha a jelenlegi helyzetben a nyugati hatalmak *[megfejtethetellen számcsoport]* megosztottak a nyílt agressziót illetően, akkor hasonló esetben Laosz sem számíthat hatékony segítségre részükről, ezért arra kell törekednie, hogy a lehető legkedvezőbb feltételeket érje el a kommunista világgal való kapcsolataiban.

(Továbbítva Singapore-ba, valamint New Yorkba a brit ENSZ-küldöttségnek.)

PRO FO 371 122 382 NH 10 110/347

26

Sir A. Gilchrist reykjavíki nagykövet távirata a Külügyminisztériumnak

154. sz.

Elk.: 1956. november 8. 18.07 ó.

Érk.: 1956. november 8. 19.48 ó.

A mai napon valamennyi izlandi kormányépületen és magánházon félárbcra engedték a lobogókat Magyarország miatt. Hasonlóképpen jártak el a külképviseletek, ami alól az egyetlen szembeszökő kivételt az oroszok jelentették; ez a lépésük erős ellenérzést váltott ki. További gesztusként délelőtt 11 órakor öt percre leállt a munka, és bezártak az üzletek.

PRO FO 371 122 386 NH 10 110/436

27

C. A. G. Meade, az Európa Tanács melletti állandó brit képviselő távirata Strasbourg-ból a Külügyminisztériumnak

22. sz.

1956. november 8.

Európa Tanács

Az alábbiakban közlöm a miniszterhelyettesek által 1956. november 7-én elfogadott határozat szövegét:

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága mélységesen elszomorodva a magyar népre mért tragikus sorscsapáson, tudatában azon kötelékeknek, amelyek ezt a hős népet az európai nemzetek családjához fűzi,

figyelembe véve azt, hogy a szovjet fegyveres erők agressziója tudatosan arra irányult, hogy szétzúzza a magyar nép elszántságát a függetlenség kivívására, és hogy meggátolja nemzeti törekvéseinek valóra váltását intézményei szabad megválasztása révén,

kinyilvánítja fölháborodását az ezen népet sújtó elnyomás fölött,

ragaszkodik ahhoz, hogy sürgősen helyre kell állítani és üszteletben kell tartani Magyarországon az emberi jogokat és az alapvető szabadságjogokat,

megerősíti, hogy szolidaritást vállal a magyar néppel, és mélységes rokonszenvét nyilvánítja azoknak, akik Magyarországon szenvednek, és életüket áldozták a szabadság és függetlenség ügyéért.

A jog és az igazság végül is győzedelmeskedni fog a nyers erőszak fölött.

PRO FO 371 122 386 NH 10 110/432

A. A. W. Landymore luxemburgi ügyvivő jelentése a Külügyminisztériumnak

11. sz.

1956. november 8.

74. számú, november 7-én kelt, a szovjet követséggel foglalkozó táviratomra.

1. A széles körben terjesztett röpiratokban foglalt felhívást követve, egy eredetileg mintegy ezerfőnyi, főként fiatalokból álló tömeg gyűlt össze november 5-én 5.45-kor, és a szovjet követség elé vonult, ahol éppen fogadásra készültek a szovjet nemzeti ünnep alkalmából. A nyílt célkitűzés az volt, hogy a magyarországi szovjet akció ellen tüntessenek, de a másodlagos szándék nyilvánvalóan az lehetett, hogy megállapítsák, vajon akad-e bárki, aki a meghívott 400 vendég közül megszegi a szervezők bojkottfelhívását. Az már köztudomású volt, hogy a diplomáciai testületek és a kormány úgy döntött, teljes egészében távol marad a fogadástól.

2. A követség rendőri védelmet kért, amit meg is kapott. Ám a követséget, amely egy nagy kerületű, hatalmas park közepén emelkedik, kissé távolabb a várostól, nem lehetett teljes egészében rendőrkordonnal körülvenni.

3. Kezdetben rendben folyt a tüntetés. A tömeg a két bejárat előtt tömörült, zászlókkal és jelszavas transzparenszekkel; az emberek jelszavakat kiabáltak, és a *Marseillaise*-t énekelték. Este 7 órára a tömeg mintegy 2000 főre növekedett. Egyetlen vendég sem kísérelt meg részt venni a fogadáson, a bejutás amúgy is lehetetlen lett volna. Röviddel 7 óra után egy csoport behatolt a követség kertjébe, leszaggatta és a kerítésen át kidobta a szovjet zászlót, hogy égessék el. Elvágták a villamos tápvezetéket; a rendőrség ekkor már nem volt ura a helyzetnek. A tömeg betört a követség épületébe, és a pincétől a padlásig kifosztotta. A legtöbb ablakot betörték, a fogadás céljára előkészített italokat és ételeket kidobálták a kertbe, miután pezsgőspalackokkal szétzúzták a csillárokat. Tányérokat, abroszokat, asztalokat, székeket és egyéb bútort, ágyneműt, matracokat és ruhaféléket hajítottak ki az ablakokon, majd odakint máglyát raktak belőlük. Legkevesebb két követségi kocsit összetörték. Csúnya történetek terjedtek el bizonyos lopásokról – meglehetősen diákcsínyként követték el ezeket. Végül kivezényelték a katonaságot, amely figyelmen kívül hagyva a területenkívüliséget, a rendőrség segítségével este 8 órára helyreállította a rendet. Nem tudni, a követség személyzete hol keresett menedéket, de tény, hogy közülük senkit sem láttak, s így senkinek sem esett bántódása. A tömegben fölfedeztek és súlyosan bántalmaztak egy volt kommunista képviselőt. Ezután a tüntetők a kommunista napilap szerkesztőségéhez vonultak, de már előbb odaért a katonaság, és megakadályozta a további rombolást. A tömeg éjjel 11-kor oszlott szét.

4. Az est folyamán Monsieur Bech¹⁸ és Luxembourg polgármestere fölkeresték a szovjet követet, és bocsánatot kértek tőle.

5. Az efféle erőszakos tömegakciók példátlanok Luxemburgban – hiszen itt még békés tüntetések is ritkaságszámba mennek –, és azt mutatják, milyen erősek Magyarországgal kapcsolatban az indulatok. A zavargás főként, de nem kizárólag diákok műve volt, a szélsőségesebb elemeket feltehetően néhány magyar menekült tüzelte fel. Mindazonáltal a közvélemény a tüntetőket támogatta, és a legtöbben, jóllehet ünnepélyesen egyetértenek azzal, hogy a tüntetés túllépte a megengedett határokat, alapvetően nem bánták meg a dolgot. A zászlókat már november 6-án egész

nap hivatalosan félárbcra engedték a Magyarország iránti rokonszenv jeleként, s ugyanaznap a képviselőház nyitóülésén hivatalos rokonszenv-nyilatkozatok hangzóttak el. Jelképes sztrájkot tartottak az acélművekben, és a városi tanácsok – a főváros tanácsa is – a magyar nép iránti rokonszenvet kifejező határozatokat fogadtak el. [...]

(Továbbítva Brüsszelnek, Budapestnek és Moszkvának.)

PRO FO 371 122 385 NH 10 110/425

29

E. J. F. Scott levele E. F. Givenhez, a Külügyminisztérium Északi Ügyosztályának magyar referenséhez

10213/56. sz.

1956. november 15.

A csehszlovák reagálás a magyar eseményekre szolgálai követte a szovjet vonalat, hangsúlyozva a szocialista államok közötti szolidaritást. [...]

3. A cseh propaganda egyik alaphangja továbbra is az éberség, és jelentések szerint Pozsonyban letartóztattak valakit röplapok terjesztéséért, amelyekben, magyar mintára, lázadásra uszított. A szóban forgó férfi állítólag tavaly óta osztogatott államellenes röpiratokat „uszító rádióadások hatására”. A hatóságok, láthatóan indokoltan, azt állítják, hogy Csehországban is, Szlovákiában is teljes a nyugalom, és hogy az ipari munkások mindenütt fölajánlották: túlteljesítik terveiket és túlóráznak Magyarország megsegítésére.

4. Természetesen különféle híresztelések is terjednek, amelyek kissé eltérő képet festenek. Egy ilyen hír szerint a kommunista vezetők között súlyos nézeteltérés van a magyar események kapcsán, s ez az oka annak, hogy a kormány tagjai oly sűrűn emelik fel intó szavukat, és ismételtetik a párt irányvonalát. Azt is rebesgetik, hogy a kommunisták roppant idegesek voltak a munkások viselkedése miatt, és a gyár-igazgatók és egyéb vállalatok vezetői naponta rendszeresen összegyűltek a prágai főpályaudvaron, hogy beszámoljanak az óvintézkedésekről és összehangolják azokat. Más híresztelések szerint szovjetellenes tüntetés volt Kelet-Szlovákiában, melynek során állítólag kövel megdobáltak egy szovjet vonatot, továbbá Szlovákiában sztrájk robbant ki, Dél-Szlovákiában csapatösszevonások folynak és így tovább. Meglehet, egyes hírek tényeken alapulnak, de ugyanannyira lehetséges, hogy csupán vágy-álmok; bárhogy legyen is, nem túl nagy a jelentőségük. Nyilvánvalóan kevés cseh képes őszintén elfogadni a hivatalos kormányirányvonalat Magyarországot illetően, de ugyanannyira nyilvánvaló az is, hogy a jelenlegi körülmények között az emberek nincsenek felkészülve arra, hogy nyíltan hangot adjanak egyet nem értésüknek.

5. Időközben folytatódnak a korábbi leveleimben említett biztonsági óvintézkedések is, például hogy meglehetősen kitartóan követik a nyugati diplomátákat.

A jelen levél másolatát elküldöm Moszkvába, Varsóba, Bécsbe, Bonnba, Budapestre, Szófiába és Bukarestbe.

PRO FO 371 122 393 NH 10 110/620

Jegyzetek

1. Az Ottawa Központjában található háborús hősi emlékmű.
2. Lester Pearson – kanadai politikus, 1948–1957 között külügyminiszter.
3. A Lengyel Egyesült Munkáspárt (lengyel rövidítése: PZPR) Központi Bizottságának felhívásáról van szó.
4. Einar Gerhardsen – norvég munkáspárti politikus, 1945-től 1951-ig és 1955–1965 között miniszterelnök.
5. Vezér; Franco tábornok címe, amit 1937-ben vett fel.
6. A dokumentumot közli: TITKOS JELENTÉSEK 1956. OKT. 23.–NOV. 4. A dokumentumokat válogatta: Geréb Sándor, fordította Zala Tamás. Hírlapkiadó Vállalat (1989) (Tabu) 127–128. o.
7. A táviratot közli: TITKOS JELENTÉSEK 1956. OKT. 23.–NOV. 4. 126–127. o.
8. Franc Kos – a jugoszláv külügyminisztérium osztályvezetője. A Kos által november 3-án este felvázolt jugoszláv álláspont teljesen ellentétes az azt megelőző éjjel Brioniban megtartott szovjet–jugoszláv csúcstalálkozón született megegyezéssel, amelyben Titóék hozzájárulásukat adták a szovjet invázióhoz és Nagy Imre kormányának megbuktatásához. Nem valószínű, hogy a Kos által közölték a brit diplomata félrevezetését szolgálták volna. Sokkal inkább arról lehet szó, hogy ekkor még a jugoszláv vezetésen belül is különböző nézetek éltek a magyarországi helyzet megoldását illetően, valamint arról, hogy a brioni titkos tárgyalásokról – amelyeken a jugoszláv külügyminisztériumot senki sem képviselte – a jugoszláv vezetők közül is csak nagyon kevesen tudhattak november 4. előtt.
9. Az 1948 februárjában lezajlott csehszlovákiai kommunista hatalomátvétel.
10. Az Egyesült Államok képviselője által az ENSZ Közgyűlésének rendkívüli ülészakán, 1956. november 4-én délután előterjesztett határozati javaslatról van szó, amelyet nagy többséggel fogadtak el. (50 igen, 8 nem szavazat és 15 tartózkodás.)
11. Urho Kaleva Kekkonen – finn politikus; 1950–1953 és 1954–1956 között miniszterelnök, 1956 februárjától köztársasági elnök.
12. Az ENSZ Közgyűlésének rendkívüli ülészakán, 1956. november 2-án beterjesztett amerikai határozati javaslatot, amely elítélte az Egyiptom elleni angol–francia katonai akciót, a Közgyűlés nagy szavazattöbbséggel elfogadta. (64 igen, 5 nem szavazat és 6 tartózkodás.)
13. Keleti Ferenc.
14. Az információ rendkívül figyelemreméltó, mivel teljes mértékben az akkori szovjet interpretációt követi, tehát joggal feltételezhetjük, hogy moszkvai forrásból származik. (A Kádár-kormánynak ekkor még nem volt kapcsolata a magyar külképviseletekkel.) Ez azt jelenti, hogy a szovjet vezetés tervei között már a november 4-i megszálló hadműveletekkel egy időben szerepelt egy olyan „konceptió” propagandaaakció, amely – a szovjet lépés várható nemzetközi elítélésének csökkentése érdekében – a „Nyugatról támogatott ellenszorongalom” teóriáját kívánta bizonyítani a nyugati államok budapesti követségeinek az eseményekben játszott szerepére hivatkozva. Az, hogy ilyen akcióra 1956 novemberében végül is nem került sor, alighanem azal magyarázható, hogy a Kádár-kormánnyal szembeni társadalmi ellenállás a vártnál jóval nagyobb volt, ezért az adott helyzetben nehezen lett volna védhető egy olyan elmélet, amely a nyugati hatalmakat teszi meg főbűnösnek. Így nem meglepő, hogy az MSZMP KB december 5-i határozatában megfogalmazott négy kiváltó ok közül a „nemzetközi imperializmus” csak az utolsó helyen szerepelt. Később persze az ellenállás megtörésével, a „konszolidáció” előrehaladtával ez az ok és érvelés egyre nagyobb hangsúlyt kapott a propagandában.
15. A mellékleteket nem közöljük.
16. A szovjet külképviseleten november 7. üszteletére évente megrendezett fogadás.
17. Nem közöljük.
18. Joseph Bech – luxemburgi politikus; 1953–1958 között miniszterelnök, külügyminiszter és belkereskedelmi miniszter.

Bill Lomax

A MAGYAR ÉRTELMISÉG FORRADALMI BIZOTTSÁGÁRÓL

Máté Katalin fordítása

Másokkal együtt e sorok írója is több ízben helytelenítette, hogy sok, 1956 óta publikált emlékirat és tanulmány túlhangsúlyozza az írók és az értelmiségiek jelentőségét és szerepét az 1956-os magyar forradalomban. Ez a kritika különösen a forradalom kitörése előtti időszakra, az SZKP XX. Kongresszusát követő, az októberi felkelést megelőző enyhülésre vagy irodalmi forrongásra vonatkozik. Az erről tudósító beszámolók jó része ugyanis az értelmiségre koncentrál, s szinte teljesen eltekint a munkás- és paraszttömegek társadalmi elégedetlenségének fontosságától. A forradalomról szóló írások többségéből, akár Magyarországon, akár Nyugaton publikálták őket, ugyanígy hosszú ideig kimaradt a forradalom alatti és a november 4. utáni munkástanácsok szerepének bemutatása.

Ez azonban mégsem jelenti azt, hogy az értelmiségnek a forradalomban és az azt követő megtorlások első szakaszában játszott szerepét a történetírás azzal a figyelemmel vizsgálta volna, amelyet megérdemelne. Az ő tevékenységüket ugyanis a Nagy Imre-kormányban és annak környezetében, illetve az újonnan alakult politikai pártokban feladatot vállaló reformkommunistáké homályosította el. Még mindig sok mindent nem tudunk a Forradalmi Diákbizottságokról vagy például a Márkus István vezette Országos Nemzeti Bizottságról. Ugyanez a helyzet a november 4. utáni időkkel: olvashatjuk ugyan a Gáli József és Obersovszky Gyula által kiadott *Élünk* és a Gimes Mik-

lós szerkesztette *Október 23.* számain, e lapok munkatársainak szerveződését és tevékenységét azonban vajmi kevésbé ismerjük.

Az alábbi dokumentumok attól a legfontosabb értelmiségi szervezettől származnak, amely a forradalom alatt, majd több mint egy hónapig november 4. után is működött: A Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottságáról (MÉFB) van szó, amelyet később újjászerveztek, és a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsává (MÉFT) kereszteltek át.

A MÉFB-t 1956. október 28-án alakították meg először, ekkor kiadott egy nyilatkozatot *A MÉFB felhívása az ország lakosságához* címmel, amelyet több értelmiségi szervezet támogatott.¹ Ahogy Rainer M. János írja: „*A MÉFB-ben a korábbi reformellenzék szinte minden, valamelyest is intézményesült csoportja részt vett, az Írószövetség mellett a Petőfi-kör, az ellenzéki vezetés alá került Újságírószövetség, egyetemi oktatók stb.*”² A felhívás felismerte az alulról létrehozott új önkormányzati formák, a forradalmi és nemzeti bizottságok jelentőségét, s az üzemek igazgatását a munkástanácsokra kívánta bízni.

A MÉFB november 4. után (ez alkalommal ÉFB-ként) az Írószövetség proklamációjának aláírójaként lépett fel először. A *Kiáltványt* november 12-én bocsátották ki. Egy héttel később, november 20-án vagy 21-én a MÉFB újjáalakult, új nevet kapott, s ekkor lett a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa (MÉFT), amelynek elnökségét Kodály Zoltán ve-

zette elnökként, főtitkára pedig Markos György egyetemi tanár volt.³ Míg a szervezet korábbi nyilatkozatai megjelentek a sajtóban, az ekkortól kibocsátottak csak másolt röpiratként terjedtek, és a legutóbbi időkig csak maroknyi kutató számára voltak hozzáférhetőek.

A MÉFT rögtön újjáalakulása után kibocsátott egy alapító nyilatkozatot, amelyben kinyilvánította, hogy hű az október 23-án kitört forradalom szocialista és demokratikus céljaihoz, s új forradalmi rend megteremtését kívánja, amelynek a forradalmi és nemzeti bizottságok, valamint a munkástanácsok önkormányzati törekvésein kell alapulnia. A *Nyilatkozatot* huszonhét értelmiségi és oktatási intézmény írta alá, míg második, november 28-án kibocsátott változatát már negyvenhat intézmény támogatta. Korábbi álláspontjával összhangban a MÉFT elismerte a munkástanácsok jelentőségét és fontosságát, majd egy 1956. november 24-én kelt levélben támogatásáról biztosította a Nagybudapesti Központi Munkástanácsot mint a magyar munkásság képviselőjét.

A MÉFT olyan időszakban működött, amikor sok értelmiségi azt hitte, hogy a Kádár-kormány nem lesz képes hatalmát megszilárdítani anélkül, hogy kompromisszumos megállapodást ne kötne azokkal az intézményekkel, amelyek még mindig a forradalmi törekvéseket képviselik. Ebben a szellemben bocsátotta ki november 28-án a második nyilatkozatot *Határozat* címmel, a korábbi forradalmi egység alapján új nemzeti szövetség megteremtését és olyan kormány megalakítását szorgalmazva, amely a nemzet szocialista és demokratikus erőinek bizalmát élvezi. E célból a MÉFT elküldte *Határozatát* a kormánynak, s tárgyalásokat ajánlott – közeledését azonban egyszerűen semibe vették.

A Kádár-kormány ekkor választotta az elnyomás útját, ahelyett hogy bármiféle

kiegyezési szándékot mutatott volna a magyar társadalommal és képviselőivel. December első hetében a forradalmi bizottságok és a munkástanácsok tagjai közül százakat, valamint sok értelmiségi aktivistát tartóztattak le, és a kormány bejelentette, hogy felosztatja a forradalmi és nemzeti bizottságokat. Ezekre az intézkedésekre válaszul szervezte a MÉFT utolsó, döntő akcióit. December 6-án Kádár János miniszterelnökhöz írt levelében kijelentette, hogy a forradalmi és nemzeti bizottságok képviselték a forradalom legdemokratikusabb erőit, tiltakozott felosztatásuk miatt, és követelte az intézkedés visszavonását.

A következő napon, 1956. december 7-én az értelmiségi tanács az *Emlékeztető a magyar értelmiség számára* című kiadványban a növekvő letartóztatási hullám és az ellen emelt szót, hogy a kormány a békés tárgyalások helyett a Rákosi-időkre emlékeztető módszereket alkalmaz, s ugyanabban a dokumentumban csatlakozott a Nagybudapesti Központi Munkástanács december 6-i memorandumának követeléseéhez. Eljött az idő, jelentette ki a MÉFT, amikor tárgyalásokat kell kezdeni egy olyan új kormány megalakításáról, amely az egész ország népének bizalmát élvezi.

A Kádár-kormány tárgyalások helyett további elnyomó intézkedésekkel válaszolt. A következő napon, december 8-án betöltötték a Nagybudapesti Központi Munkástanácsot, és letartóztatták vezetőit. Ugyanezen a napon dördült el a salgótarjáni sortűz. Ezután nem lehetett már a MÉFT-ről hallani.

A dokumentumok közreadásával nemcsak az a célunk, hogy az érdeklődők számára hozzáférhetővé tegyük a forradalom és az ellenállás e korábban nem publikált forrásait, hanem az is, hogy emlékeztessünk rá: 1956 novemberében még megvolt a magyar helyzet békés és kompromisszumos megoldásának lehe-

tősége. Nemcsak a MÉFT tette közzé javaslatait azokban a napokban, Budapesten számos egyéb dokumentum is megjelent, s valamennyi a demokrácia, a szocializmus és a nemzeti függetlenség feltétlen

híve volt. Ha Kádár János és támogatói nem utasították volna el automatikusan ezeket, Magyarország történelme minden bizonnyal másképp alakult volna a huszadik század második felében.

Jegyzetek

1. *Szabad Nép*, 1956. október 29. Lásd: 1956 SAJTÓJA Tudósítások Kiadó, Budapest, 1989; 1956 A SAJTÓ TÜKRÉBEN. Kossuth Kiadó, Budapest, 1989.

2. Rainer M. János: GOND ÉS HITVALLÁS: IRODALMI REFORMEMLLENZÉK 1956 ÓSZÉN. In: *Századvég*, 1987. 4–5. sz. 77. o.

3. A legtöbb forrás a MÉFT újjáalakulását november 20-ra teszi, de a *Népkarant* 1957. november 27-i számában egy beszámoló a november 21-i dátumot közli. Lásd: Kemény István és Bill Lomax (szerk.): MAGYAR MUNKÁSTANÁCSOK 1956-BAN. Párizs, Magyar Füzetek, 1986. 88–90. o.

A MAGYAR ÉRTELMISÉG FORRADALMI BIZOTTSÁGÁNAK DOKUMENTUMAIBÓL

1

Alapító Nyilatkozat

A magyar értelmiség legfontosabb szervezeteinek megbízottai, akik az értelmiség döntő többségét képviselik, egybegyültek, hogy megalakítsák a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsát. Együtműködésük elvi alapjait, munkájuknak gyakorlati célkitűzéseit, szervezeti formáit és feltételeit a következőkben ismerteük:

Az 1956. október 23-án kitört forradalom haladó, hazafias jellegű mozgalom a szocializmus alapján, melynek célja a kizsákmányolástól mentes társadalom megteremtése, *demokratikus módszerekkel*, az eddig elért eredmények fenntartásával és továbbfejlesztésével. A forradalom összes számottevő erői egyaránt elítélték és elítélik a népellenes, sztálinista, Rákosi–Farkas–Gerő klikk önkényuralmát, de ugyanakkor szembefordultak és szembefordulnak minden reakciós, fasiszta, sovíniszta kísérlettel is. Mint minden forradalomban, a mi forradalmunkban is akadtak zavarosban halászó bűnözők és a kapitalizmus visszaállítására törekvő elemek. De mindezeket az elemeket a forradalom szervezett erői, a karhatalom, a munkásság és az egész nép elítélte, és teljes felszámolásuk csupán idő kérdése lett volna. Forradalmunkra egyáltalán nem

az ellenforradalmi törekvések voltak jellemzők, ez a forradalom végig tiszta és becsületes volt, magas erkölcsi színvonalon állt, és az egész magyar nép vágyait fejezte ki.

A forradalom szellemi előkészítésében az értelmiség játszotta a vezető szerepet, a fegyveres felkelésben az ifjúság és a honvédség. A következő szakaszban a munkásság szervezett ereje vette át a vezetést. Ma ott tartunk, hogy forradalmunk ismét új szakaszba lép, el kell kezdődnie a békés alkotómunkának. Ebben az új szakaszban az a feladat, hogy biztosítsuk és továbbfejlesszük forradalmunk eddigi vívmányait és megszilárdítsuk a forradalmi rendet. Ezen túlmenően ki kell alakítanunk azokat a kereteket és szervezeti formákat (munkástanácsok, forradalmi és nemzeti bizottságok), melyek legalkalmasabbak arra, hogy az új viszonyok között az országot újjáépítsük.

Most az egész társadalmi, gazdasági, politikai életünket kell új alapra helyeznünk. Ebben a munkában újból jelentős szerep vár a magyar értelmiség szervezeteire és szakembereire, az állami, a gazdasági és a kulturális élet minden területén.

E munkában a magyar értelmiség teljes szolidaritást vállal a munkássággal, a parasztsággal, az ifjúsággal és a forradalomhoz hű fegyveres erőkkel.

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa azt a feladatot állítja tagszervezetei elé, hogy az egyes főhatóságok, gazdasági szervek, közigazgatási, kulturális és szociális intézmények stb. mellett, ill. ezek keretében és ezekkel együttműködve kidolgozzák az újjáépítés programját, terveit, módozatait.

Így például dolgozzák ki:

- az államigazgatás új rendszerének jogi, gazdasági és közigazgatási alapelveit,
- a gazdaságpolitika módozatait,
- a gazdasági újjáépítés általános formáit és terveit,
- a különböző iparágak műszaki fejlesztési terveit,
- a mezőgazdaság területenként sajátos feladatait,
- a művészet és a tudományok fejlesztésének kérdéseit stb.

A munka felvételének azonban ma még olyan akadályai vannak, melyek elhárítása nélkül a gazdasági, politikai és kulturális élet normális menete nem indulhat meg. A békés alkotómunka első alapvető és elengedhetetlen feltétele a teljes *személyi és anyagi biztonság*. Ezért kívánatos a forradalmi karhatalom minél gyorsabb és tökéletesebb megszervezése. Kívánatos, hogy ebben minél nagyobb számban vegyenek részt a forradalomhoz hű erők, a nagyüzemi munkásság, az egyetemi ifjúság. Szűnjék meg minden önkényeskedés, letartóztatás, elhurcolás! A kormány és a szovjet csapatok parancsnoksága garantálja a személyi és vagyoni biztonságot és azt, hogy senkit alapos indok nélkül le nem tartóztatnak, és főleg senkit az országból el nem visznek. Az elhurcoltakat hozzák vissza, és minden magyar állampolgár a törvényes magyar hatóságok előtt felelhesen és védekezhessen!

A második alapvető és elengedhetetlen feltétel az *ország szuverenitásának*, teljes állami, gazdasági, politikai és kulturális cselekvőképességének helyreállítása. Ennek biztosítéka a *szovjet csapatok visszavonása* előbb állomáshelyeikre, majd teljes kivonásuk az ország területéről. A magyar állami szervek és a szovjet csapatok parancsnoksága kösön erre vonatkozólag mielőbb megállapodást, és ezt – megfelelő ütemezéssel együtt – hozzák nyilvánosságra.

A harmadik alapvető feltétel az *összes erők egyesítése* az ország szocialista és demokratikus alapon való újjáépítésére. Ennek érdekében egyesüljön minden demokratikus párt, társadalmi, osztály- és rétegszervezet az októberi forradalom egységének alapján. Minden egyéni, párt- és részletérdeket a közös célnak kell alárendelni. A pártok

az elkövetkező alkotmányozó nemzetgyűlési választásokig csak belső szervezőmunkát végezzenek, és tartózkodjanak minden olyan külső agitációtól, amely az egységet megbontaná. A legszélesebb, nemzeti alapon kell kormányt alakítani az összes forradalmi erők bevonásával, a minisztériumok, a gazdasági, állami, szociális, kulturális és egyéb szervek szakszerű, pártpolitikától mentes vezetésének biztosításával.

A negyedik feltétel a nemzeti és állami önállóságunknak megfelelően az *önkormányzati rendszer* érvényesítése, az alulról jövő kezdeményezés, valamint a szakszerű vezetés biztosítása az állami, gazdasági és kulturális munka minden területén. Minden ipari, kereskedelmi, mezőgazdasági stb. üzem, vállalat, intézmény vagy közigazgatási egység (megye, város, község) kezdeményezően és önállóan lépjen fel sajátos feladatainak elvégzése érdekében. Az alkotóerők szabad kibontakozása megköveteli minden dogmatikus és bürokratikus centralizmus eltörlését.

Az ötödik feltétel az előzővel kapcsolatban a maximális szervezettség és céltudatoság, az *önkéntes forradalmi fegyelem* érvényesítése, mert csak egymás munkájának tisztelete, a rend és a fegyelem biztosíthatják az önrendelkezés alapján kialakuló új rendet.

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa az általa képviselt szervezetekkel együtt minden erejét latba veti, hogy gyakorlati munkában elősegítse új forradalmi rendünk megteremtését. E célból a munkástanácsok, állami szervek és egyéb intézmények mellett, azok munkájának támogatására szakmai tanácsokat létesít, melyek terveket dolgoznak ki, és támogatást adnak a munka megindításában és a tervek következetes végrehajtásában.

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa mindezek érdekében felszólít minden értelmiségi szervezetet és testületet arra, hogy vegyék fel a kapcsolatot a Tanáccsal munkánk előmozdítására, addig is, amíg a fent felsorolt feltételek biztosítottaknak tekinthetők.

Ha a fenti öt feltételből csak egy is nem teljesülne, az értelmiség munkája is lehetetlenné válnék.

A Magyar Értelmiség
Forradalmi Tanácsa

2

Az alakuló gyűlésen csatlakoztak a következő intézmények, szövetségek és szervezetek:

Magyar Újságírók Szövetsége

Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége

Tudományos Munkások Világszövetsége Magyar Bizottsága

Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete

Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége

Magyar Építőművészek Szövetsége

Központi Statisztikai Hivatal

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi, Jogtudományi és Bölcsészeti Karai

Közgazdaságtudományi Egyetem

Mezőgazdasági Gépészmérnöki Főiskola

Írószövetség

Magyar Irodalomtörténeti Társaság
Magyar Jogászszövetség
Színművészek Szövetsége
MTA Méréstechnikai Intézete
Filmművészeti Szövetség
Népművészeti Intézet
Központi Fizikai Kutató Intézet
Tervező Irodák Országos Munkástanácsa
Közgazdaságtudományi Intézet
Közlekedési Minisztérium I. Vasúti Főosztálya
Orvostudományi Egyetem
Műszaki Egyetem
Művészeti Főiskolák
Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola

(Keltetés nélkül. Valószínűleg 1956. november 20. vagy 21.)

3

Csatlakoztak a következő intézmények, szövetségek, szervezetek:

Minisztériumok és Országos Főhatóságok Forradalmi Bizottságainak Intézőbizottsága

Magyar Tudományos Akadémia Forradalmi Tanácsa

Legfelsőbb Bíróságok Egyesített Forradalmi Bizottsága

Ügyvédi Kamara

Jogászszövetség

A Rádió Forradalmi Bizottsága

Írószövetség

Újságírószövetség

Színművészeti Szövetség

Filmművészeti Szövetség

Képzőművészek és Iparművészek Szövetsége

Zeneművészek Szövetsége

Építőművészek Szövetsége

Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége

Magyar Irodalomtörténeti Társaság

Magyar Történészek Szövetsége

Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete

Országos Múzeumok Forradalmi Bizottsága

Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat (TTIT)

Magyar Könyvtárosok Egyesülete

Tudományos Munkások Világszövetségének Magyar Bizottsága

Petőfi-kör

Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtudományi Kar

Természettudományi Kar

Bölcsészkar

Műszaki Egyetem

Közgazdaságtudományi Egyetem
Orvostudományi Egyetem
Agrártudományi Egyetem
Művészeti Főiskolák
Kertészeti és Szőlészeti Főiskola
Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola
Központi Statisztikai Hivatal
Tervezőirodák Országos Forradalmi Bizottsága
Fővárosi Tanács Forradalmi Bizottsága
Pestmegyei Tanács Forradalmi Bizottsága
Központi Fizikai Kutató Intézet
MTA Méréstechnikai Intézet
MTA Történettudományi Intézet
MTA Nyelvtudományi Intézet
MTA Irodalomtörténeti Intézet
Közgazdaságtudományi Intézet
Népművészeti Intézet
Országos Munkaegészségügyi Intézet
Országos Élelmezéstudományi Intézet
Építőanyagipari Kutató Intézet

Budapest, 1956. november 28.

4

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának ideiglenes elnöksége

Elnök: Kodály Zoltán

Az elnökség tagjai: Bessenyei Ferenc

Déry Tibor

Fekete Ferenc

Gillemot László

Haraszti Sándor

Jánossy Lajos

Keresztury Dezső

Major Máté

Nagy Tamás

Nizsalovszky Endre

Pais Dezső

Főtitkár: Markos György

Az elnökség kiegészítése folyamatban van:

Újabb tagja: dr. Nagy Miklós

MÉFT

Cím: Múzeum u. 7. Kossuth Klub

Telefon: 330-179

(Keltetés nélkül. Valószínűleg 1956. november 21. vagy 24.)

5

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsának levele a Nagybudapesti Központi Munkástanácshoz

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa mint a magyar értelmiség legfontosabb szervezeteinek képviselője kijelenti, hogy az egész forradalmi munkásság országos képviselőjének megválasztásáig a Nagybudapesti Központi Munkástanácsot fogadja el a munkásság képviselőjének. Megismétli nyilatkozatát, hogy a magyar nemzet forradalmi egységében változatlanul a munkásságot tartja a forradalom vívmányait megőrizni képes legfőbb tömegezőnek. Az értelmiség tehát a legszorosabb egységben kíván a munkássággal együttműködni a nagy nemzeti kérdések megoldásában.

Budapest, 1956. november 24.

A Magyar Értelmiség
Forradalmi Tanácsának Elnöksége

6

Határozat

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsához (MÉFT) csatlakozott intézmények és szervezetek képviselőinek értekezlete 1956. november 28-án a következő határozatot hozta:

1) A MÉFT a határozat elvi alapjaként a következőket szögezi le:

A jelenlegi súlyos helyzetben az értelmiség úgy látja, hogy a válságból csak a nemzet összes haladó erőinek egyesítésével, a demokratikus és nemzeti forradalomban megvalósult egység megővésével találhatjuk meg a kivezető utat.

A MÉFT elhatárolja magát mind a sztálinista-rákosista, mind az ellenforradalmi restaurációra törekvő erőktől és a forradalom negatív, nem jellemző vonásait túlhangsúlyozó irányzatoktól. Megismétli nyilatkozatát, hogy a magyar nemzet forradalmi egységben változatlanul a munkásságot tartja a forradalom vívmányait megőrizni képes legfőbb tömegezőnek. Teljes szolidaritását nyilvánítja a munkástanácsokkal. A jelenlegi helyzetben mindaddig, amíg az Országos Munkástanács meg nem alakul, a munkásság képviselőjének a Nagybudapesti Központi Munkástanácsot tartja, s vele szoros együttműködésben kíván dolgozni.

A MÉFT tevékenységében az értelmiségi dolgozók forradalmi tanácsaira támaszkodik, s ezek munkáját támogatja. E forradalmi tanácsokat a jelenlegi helyzetben a forradalom vívmányait megőrizni és továbbfejleszteni képes és hivatott fontos szerepnek tekinti.

A MÉFT véleménye szerint a kibontakozás érdeke a következőket kívánja: meg kell valósítani az ország tényleges függetlenségét. Magyarország mint egyenrangú szabad ország zavartalan barátságban kíván élni a Szovjetunióval, szomszédjaival, és baráti jó viszonyt kíván fenntartani minden békeszerető néppel. Ennek érdekében szükséges, hogy a szovjet csapatok mielőbb vonuljanak vissza előbb állomáshelyeikre, majd hagy-

ják el az országot. A magyar–szovjet állami szervek mielőbb kössenek erre vonatkozóan megállapodást megfelelő biztosítékokkal, és azt hozzák nyilvánosságra.

Az ország összes szocialista és demokratikus erőit olyan nemzeti szövetségben kell összefogni, amely a szocializmust akarja demokratikus módon felépíteni a magyar sajátosságoknak megfelelően, az október 23-i forradalmi egység alapján. Minden egyéni és pártérdeket a közös célnak kell alárendelni, meg kell akadályozni az egyeduralkodó egypártrendszer visszaállítását. Az egység megóvása érdekében a demokratikus pártok nemzeti szövetség keretében fejtsek ki működésüket. A nemzeti szövetség élén olyan kormány álljon, mely az összes szocialista és demokratikus erők bizalmát bírja és ezek akaratát fejezi ki.

Széles körű önkormányzati rendszert kell kiépíteni, mely a nép bizalmát bírja, melyben a nép érzi, hogy a tanácsok valóban az ő érdekeit képviselik. Ezzel biztosítható a demokrácia kibontakozása, az alulról jövő kezdeményezés és a szakszerű vezetés.

Biztosítani kell a gondolat és véleménynyilvánítás szabadságát mindenki számára, aki nem támadja az ország szocialista demokratikus rendjét és békéjét. Haladéktalanul meg kell szüntetni a sajtó jelenlegi korlátozottságát. Teljes személyi és anyagi biztonságot kell teremteni. Szűnjék meg minden erőszakos beavatkozás, mely gátolja a munkástanácsok és forradalmi tanácsok munkáját. Ez előfeltétele a békés alkotómunkának és az önkéntes forradalmi fegyelem megszilárdításának.

2) A MÉFT-ben tömörült szervezetek és intézmények ma döntő feladatuknak tartják, hogy a demokratikus szocializmus megvalósításában alkotómunkával kivegyék részüket. E célból szükségesnek látják, hogy a sajátos értelmiségi szakmai munkaterületekben kidolgozzák a forradalom során felmerült új feladatok elvi alapjait, terveket, javaslatokat készítsenek, annál is inkább, mert ez a kívánság már más oldalról, így a munkástanácsok részéről is felmerült. Tevékenységükben egyesíteni kívánnak minden értelmiségi dolgozót, aki az 1) pontban felsorolt elveket magáévá teszi, és azok szerint cselekszik. Szükségesnek tartják, hogy a forradalmat megelőző időszakban elburjánzott bürokratizmussal, túlzott centralizmussal és dilettantizmussal szemben minden téren a rátermettség és a szakmai tudás érvényesüljön. Szükségesnek tartják, hogy a tudósok és egyéb szakemberek tanácsait ne csak meghallgassák, de azok hatályosakká is váljanak. A nagy nemzeti célok érdekében együtt kívánnak dolgozni az állami szervekkel, az értelmiségi szervezetekkel és intézményekkel.

3) A MÉFT az egyes szervezetek és intézmények működési területén értelmiségi szakmai tanácsokat szervez, a felmerült és felmerülő kérdések feldolgozására, hogy így előkészítsék az ország előtt álló legfontosabb feladatok végrehajtását. A megszervezendő értelmiségi szakmai tanácsokat az illető szakma legkiválóbb dolgozóiból és személyiségeiből kell összeállítani. A MÉFT a forradalom során felmerült problémákra való tekintettel jelenleg a következő tanácsok létesítését tartja elsősorban szükségesnek: közigazgatási és jogi tanács, gazdasági és műszaki tanácsok (a szükséges mértékben iparáganként), mezőgazdasági tanácsok, irodalmi és művészeti tanács, pedagógiai tanács, felsőoktatási tanács, orvosi és közegészségügyi tanács.

A MÉFT vagy a tagegyesületek javaslatára a szükségletnek megfelelően további értelmiségi, szakmai tanácsokat kell létrehozni.

4) A MÉFT-t elvi síkon a megválasztott elnökség irányítja. A munka gyakorlati irányítása és a tagszervezetekkel való kapcsolat fenntartása az Elnökség által a tagszervezetekkel egyetértésben kijelölt Intézőbizottság feladata. Az Elnökség és az Intézőbizottság tagjainak számát a szükségesnek megfelelően az Elnökség állapítja meg.

5) Az Elnökség megbízza a megalakítandó jogi és közigazgatási szakmai tanácsot, hogy a MÉFT működési szabályzatát és ügyrendjét dolgozza ki. Mindazon szervezetek, intézmények és testületek forradalmi tanácsainak működési szabályzatát és ügyrendjét dolgozza ki, melyekben döntő mértékben értelmiségiek dolgoznak. Nevezetesen:

- a) állami intézmények és hivatalok
- b) egyetemek és főiskolák, tudományos kutatóintézetek és egyéb intézmények,
- c) szervezetek, szövetségek, egyesületek.

6) Az egyes tagegyesületek forradalmi tanácsai állandó összekötőket jelölnek ki, akik az Intézőbizottsággal a kapcsolatot fenntartják.

7) Az értekezlet megbízza az Elnökséget, hogy a jelen határozat megvalósítása érdekében tárgyalásokat kezdeményezzen a kormányzervekkel és más intézményekkel.

Budapest, 1956. november 28.

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa

7

Budapest, 1956. november 29.

Kádár János
Miniszterelnök Úrnak
Budapest

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

Kodály Zoltán elnökünk megbízásából mellékeljük a MÉFT Határozatát.

Kérjük, hogy az abban foglaltak megbeszélésére Elnökségünk küldöttségét fogadni szíveskedjék.

Egyben kérjük a fogadás napjának és idejének meghatározását és erre vonatkozó közlését.

Tisztelettel az Elnökség megbízásából

Markos György
főtűkár

8

Kádár János
Miniszterelnök Úrnak
Budapest

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

Mellékeljük a MÉFT határozatát.

Kérjük, hogy az abban foglaltak megbeszélésére küldöttségünket fogadni szíveskedjék.

Egyben kérjük a fogadás napjának és idejének meghatározását és erre vonatkozó közlését.

Tisztelettel

Kodály Zoltán
elnök

Nizsalovszky Endre
akadémikus

Markos György
főtitkár

(Keltetés nélkül.)

9

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa

Budapest VIII., Múzeum u. 7.
Tel.: 330-367

Miniszterelnök Úr!

Lelkiismeretünk parancsa és mélységes aggodalmunk készítet arra, hogy a forradalmi és nemzeti bizottságok feloszlátása miatt Önhez forduljunk.

A MÉFT-t a magyar értelmiség legtekintélyesebb szervezeteinek küldöttei hívták létre. 1956. november 20-án kelt „Alapító Nyilatkozat”-a s a legfontosabb aktuális kérdésekben állást foglaló 1956. november 28-án kelt „Határozat”-a minden kétséget kizáró módon kinyilvánította, hogy a demokratikus eszközökkel megvalósítandó szocializmus alapján áll. Ezeket az okmányokat azzal a megismételt kéréssel juttattuk el Önhez: adjon módot küldötteinknek, hogy személyesen is tájékoztassák a magyar értelmiség felfogásáról. Erre Ön eddig, sajnos, nem adott lehetőséget. Talán azért is került sor a szóban forgó rendelkezésre. Újra szólnunk kell tehát.

A forradalmi és nemzeti bizottságok legnagyobb része a Rákosi–Gerő-rendszer ellen forduló magyar nép mozgalmának abban a szakaszában jött létre, amelyet Ön is a nép ügyét szolgáló forradalomként ismert el. Ennek a forradalomnak jogos kívánóságait és építő terveit ezek a demokratikus módon létrehívott s még az Ön részvételével működő kormány rendelkezései szerint működő szervek azért tudták hitelesen kifejezésre juttatni, mert az igazságért felkelt nép bizalmát bírták. Abban, hogy az élet folytonossága Magyarországon nem szakadt meg, hogy a munka újra megkezdődött és fokozódott, döntő szerepük volt. Említett Alapító Nyilatkozatunk és Határozatunk is teljes erővel e mellett foglalt állást. A soraikban esetleg feltűnt rákosista vagy ellenforradalmi elemeket – ha leleplezik őket – egy, a forradalmi bizottságokkal egyetértő kormányzat könnyen eltávolíthatna volna. A leghatározottabban tiltakoznunk kell tehát az ellen, hogy a nép forradalmának ezeket a szerveit rövid úton, elfogadhatatlan általánosítással „ellenforradalmi csoportoknak”, „a munka akadályozóinak” nevezzék és ezért betiltsák.

A forradalmi tanácsok és nemzeti bizottságok feloszlátása – az elmondottak miatt – mélységes aggodalommal is tölt el bennünket. A helyükön támadt úr lehetővé teszi mind a megfigyelhetően erősödő rákosista csoportok, mind a bizalmi embereiktől el-

választott nép elkeseredését. Ez semmiképpen sem szolgálja az egészséges kibontakozás ügyét, s bizonyos, hogy nem lehet az Ön célja sem.

Kérjük, vegye fontolóra az elmondottakat, és változtassa meg az igazságtalan és veszélyes rendelkezést.

Budapest, 1956. dec. 6.

A Magyar Értelmiség
Forradalmi Tanácsának Elnöksége

Markos György (főtktár)
Nizsalovszky Endre (jogtanácsos)
Pais Dezső
Gillemot László
Déry Tibor
Major Máté
Keresztury Dezső
Nagy Tamás
Horváth Zoltán
Bessenyei Ferenc
Fekete Ferenc

10

Emlékeztető a magyar értelmiség számára

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa felelősségének teljes tudatában kívánja folytatni azt a munkát, amelyet a magyar értelmiség legjava 1956. október 23. előtt megkezdett és azután is folytatott. Változatlanul a szocializmus, a teljes nemzeti függetlenség, gazdasági és kulturális életünk demokratizálása és a forradalmi törvényesség érdekében kívánunk dolgozni. Alapító Nyilatkozatunk alapján állunk ma is, mely szerint kívánatosnak tartjuk az alkotómunka megindítását, új forradalmi rendünk megszilárdítása érdekében. Ebben együtt kívánunk működni minden alkotóerővel, elsősorban a munkássággal, amelynek hivatott képviselőjeként a Nagybudapesti Munkástanácsot tartjuk.

A kormány november 4-én és később tett határozott ígéretei ellenére sajnos mind-
eddig nem teremtette meg azokat a feltételeket, amelyek a békés kibontakozáshoz vezetnek. Merev magatartásával lehetetlenné teszi, hogy a különböző pártok, a munkásság, a parasztság és értelmiség szervezeteinek képviselői felelősséget vállaljanak az ország vezetésében. A forradalom során a magyar nép akaratából létrejött új intézményeket elnyomja. Noha többszörösen büntetlenséget ígért mindazok számára, akik a forradalomban részt vettek, sorozatos letartóztatások tanúi vagyunk. A hatalmas rendőri és katonai készültséggel foganatosított intézkedések, házkutatások, letartóztatások stb. nyugtalanságot és bizonytalanságot keltenek, nem elősegítik, hanem gátolják a rend helyreállítását. A MOM székházban és a Bercsényi utcai diákszállóban, a Ganz Vagonyárban és más helyeken történt események, valamint írók, újságírók,

mérnökök, munkástanácsi tagok sorozatos letartóztatása és az ezeket kísérő jelenségek is ezt bizonyítják.

Az ilyen intézkedések a felelőtlen elemek agitációjának adnak tápot, és alkalmasak arra, hogy széles tömegeket taszítsanak az ellenforradalmi erők táborába.

A MÉFT a leghatározottabban tiltakozik az ellen, hogy a tárgyalások, a munka helyreállítása és a békés kibontakozás helyett a Rákosi-időkre emlékeztető módszerekkel félemlítsék meg a munkások, parasztek és értelmiségiek tömegeit. Mindezzel meggátolják az ország társadalmi életének demokratikus kibontakozását és a rend helyreállítását, mint a szovjet csapatok kivonásának előfeltételét. Ezért a MÉFT a budapesti munkástanácsok december 6-i határozatával egyetértőleg követeli, hogy

1) Haladéktalanul induljanak meg a tárgyalások a szocializmus alapján álló demokratikus pártok, politikai csoportok, osztály- és rétegszervezetek képviselőivel egy olyan kormány létrehozására, amely az egész ország népének bizalmát élvezzi.

2) A kormány felelős szervei erélyesen intézkedjenek, hogy az ország nyugalalmát megzavaró, indokolatlan és törvénytelen letartóztatások és az ezekkel párosuló, nyugtalanságot keltő módszerek véget érjenek.

3) Ismerje el a kormány a forradalom nemzeti, demokratikus és szocialista, tehát haladó jellegét, és határolja el magát minden sztálinista restaurációs és valóban ellenforradalmi erővel szemben.

4) Nyilatkozzon a kormány határozottan és félre nem érthetően, tartja-e még magát a saját, november 4-i kiáltványában foglalt alapelvekhez, célkitűzésekhez és ígéretekhez, közölje világosan elvi programját és jövő terveit.

Budapest, 1956. december 7.

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa

11

A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány Elnökének
Budapest

Mellékelten küldjük a MÉFT 1956. emlékeztetőjét.

Budapest, 1956. dec. 7.

Markos György
főtitkár

12

A Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsától a FMPK Elnökéhez címzett levelet átvetem.

Budapest, 1956. dec. 7.

[Olvashatatlan aláírás]

Levél Nehruhoz, India Miniszterelnökéhez

Miniszterelnök Úr!

A függetlenségéért küzdő magyar népet képviselő forradalmi szervek megnyugvással veszik tudomásul, hogy India küldötte az Egyesült Nemzetek Szervezetében Magyarország ügyének tárgyalása mellett foglalt állást. Ezzel a hatalmas India ismét tanújelét adta annak, hogy a szabadságjogot következetesen minden nemzet elidegeníthetetlen tulajdonának tekinti. Emellett ismerve India és a colombói értekezlet határozott állásfoglalását, úgy véljük, teljes hiralommal fordulhatunk Miniszterelnök Úrhoz, hogy a magyar nép által elismert független magyar kormány és a magyar nép legszélesebb rétegeit képviselő forradalmi szervezetek és személyek, valamint az Indiával baráti viszonyban lévő szovjet kormány között közvetítő szerepet vállaljon.

Előterjesztett felkérésünkkel kapcsolatban emlékeztetjük Miniszterelnök Urat arra a tényre, hogy a magyar nép forradalmának célja nemzeti függetlenségünk és semlegességünk megteremtése. Forradalmunk nem irányul egyetlen más nemzet ellen sem. Kinyilvánítjuk azt is, hogy az utóbbi hetek hazánkban lejátszódott eseményei nem szolgálják a békés kibontakozást, sőt veszélyeztetik az államok békés együttélését.

Az események azt mutatják, hogy a magyar nép a forradalom vívmányaihoz, vagyis a demokratikus szabadságjogokhoz és ahhoz a törekvésehez, hogy a szocializmus a maga nemzeti formájában építse tovább, szilárdan ragaszkodik. Amikor ezt határozottan állítjuk, ugyanakkor kinyilvánítjuk, hogy a magyar nép a Szovjetunióval és minden más néppel, tekintet nélkül azok gazdasági és társadalmi berendezésére, az egyenlőség és függetlenség India által is vallott és általánosan elismert elve alapján baráti viszonyban kíván élni.

Meggyőződésünk szerint India kormánya és népe nemcsak a sokat szenvedett magyar nép háláját és elismerését vívná ki a hitünk szerint eredménnyel járó közvetítő szerep vállalásával, de hathatósan járulna hozzá ahhoz is, hogy a világ veszélyeztetett békéje ezen a területen is megóvassék.

Kérésünket ismételve a magyar nép nevében népünk bizalmát és nagybecsülését nyilvánítjuk Miniszterelnök Ur iránt.

Budapest, 1956. november 19.

Nagybudapesti Központi Munkástanács
Magyar Parasztszövetség
Magyar Írók Szövetsége
Magyar Értelmiség Forradalmi Bizottsága
Magyar Újságírók Országos Szövetsége
Egyetemi Forradalmi Bizottság
Magyar Képző- és Iparművészek Szövetsége
Magyar Zeneművészek Szövetsége

Levél Nehruhoz, India Miniszterelnökéhez

Miniszterelnök Úr!

For their involvement with the foregoing letter, *Vekerdy József* and *Kosáry Domokos* were subsequently arrested, tried and imprisoned.

Vekerdy was charged with translating the letter into sanskrit, Kosáry with delivering it to the Indian Embassy.

Check for these and further details, eg. sentences and anyone else involved.

AZ ÍRÓPER DOKUMENTUMAIBÓL

Zelk Zoltánt 1957. január 19-én tartóztatták le Kolumbusz utcai lakásán, majd a Fő utcai börtönbe kísérték. Mint az eddig ismeretlen, először most megjelenő iratokból kiderül, a nyomozást egy nappal előbb, január 18-án rendelte el Szalma József őrnagy és Halustyák Mihály százados, az előzetes letartóztatási parancsot pedig csak három nappal őrizetbe vétele után, január 22-én adták ki.

Harmadnapon kezdték el a kihallgatását. Volt olyan nap, amikor többször is vallatója elé kísérték, aztán hosszabb szünet után újra. Januártól augusztus közepéig tartott a vizsgálat, majd egy hónap telt el, mire elkészült a vádirat, és megint egy, mire kitűzték, majd elhalasztották a tárgyalást.

Az iratokból, kivált a „vizsgálati terv”-ből kiviláglik, hogy ez a per is előre megszerkesztett eljárás volt; az iratok egyben azt is bizonyítják, hogy az aprólékos részletek ellenére sem tudtak elegendő terhelő adatot összehordani. A vizsgálati terv Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor, Varga Domokos, Fekete Gyula, Molnár Zoltán ügyében 1957. február 2-án készült el, külön-külön ugyan, de feltehetőleg ekkor még együtt kívánták tárgyalni ügyüket.

Azt gondolom, az itt közölt iratok nem kívánnak magyarázatot, bár sok tájékoztatatlanságot, tévedést, általánosítást tartalmaznak. Csak a vizsgálati terv egyetlen pontjához fűzném hozzá, mit takar. Mi is volt az a külföldi levél, amit Trencsényi-Waldapfel Imre kapott, és amivel azt óhajtották bizonyítani, hogy a forradalmat Nyugatról szervezték és irányították? Ebből súlyos vádpontot lehetett volna kerekíteni.

A levélben annak az előadásnak szövegét küldték el, amelyet Adolf Berle, a Columbia Egyetem tanára, jogász, külpolitikai szakember, a Szabad Európa Egyetem elnöke tartott a strasbourg-i nyári egyetemen 1956. augusztus 7-én. Az előadás a Közép-Európában megindult felszabadulási mozgalmat tárgyalta, s négy pontban határozta meg a kommunizmus elleni küzdelem feladatait: 1. gazdasági, 2. politikai, 3. hatalmi, 4. filozófiai; a témákat általános-elvi szempontból érintette, semmi köze sem volt a későbbi eseményekhez. Szövegét néhány magyar író csakugyan megkapta (például a párthűségéről ismert Madarász Emill), a per négy vádlottja azonban nem, nem is ismerték, hiába igyekeztek ezt rájuk bizonyítani.

Négy vádlott? Az is kiderül az iratokból, hogyan kerültek egy csoportba: a vizsgálat befejezésekor bizonyossággal ma sem tisztázható szempontok szerint „elosztották” őket. Déry Tibort, aki a per fővádlottja lett, csak 1957. április 20-án tartóztatták le, bár az ellene folyó nyomozást már jóval előbb, január 10-én elrendelték. Zelk Zoltán csak Déryvel volt ifjúkora óta barátságban, Háy Gyula lakásán mindössze egyszer járt – akkor is azért, hogy Horváth Márton előttük külön is önkritikát gyakoroljon. Tardos Tiborral csak futólag ismerték egymást.

A „nagy íróper” vádirata 1957. szeptember 11-re készült el. A tárgyalást október 3-ra tűzték ki, majd bizonytalan okokból elhalasztották. Végül a zárt tárgyalás Vida Ferenc tanácselnök vezetésével 1957. október 25-től november 5-ig tartott. Ítéletet november 13-án hirdettek, fellebbezésnek nem adtak helyt. Déry Tibort kilenc, Háy Gyulát hat, Zelk Zoltánt három, Tardos Tibort másfél évre ítélték.

A per teljes anyagát csatolták a Nagy Imre-per irataihoz.

Sinka Erzsébet

1

Határozat a nyomozás elrendeléséről

Megvizsgáltam az Írószövetség egyes tagjai részéről az 1956. évi október 23. napját követő események alatt tanúsított magatartásukról szóló írásbeli anyagokat, mely szerint Háy Gyula, Zelk Zoltán, Tardos Tibor, Varga Domokos, Novobáczky Sándor, Lócsi Pál írók, illetve újságírók az említett idő alatt olyan magatartást tanúsítottak, mellyel elősegítették az ellenforradalmi eseményeket.

A fent nevezettek ellen a nyomozást elrendelem.

1957. január 18.

Szalma József
örgy.

Halustyák Mihály
szds.

2

Előzetes letartóztatás elrendelése

1957. január 22.

Az 51 290. sz. határozatból:

Zelk Zoltán terhelt ellen a BHO. 2. pont b. alpontjába felvett népi demokratikus államrend elleni gyűlöletre való izgatás büntette miatt az előzetes letartóztatást a Bp. 97. §. 1. bek. D. pontja alapján elrendelem, mert tartani lehet attól, hogy nevezett szabadon hagyása esetén a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány elleni ellenséges tevékenységét tovább folytatja.

Az ezúttal elrendelt előzetes letartóztatás a Bp. 99. §. 3. bek. alapján az előkészítő ülésig, de legfeljebb két hónapig tart, és 1957. márc. 19-én lejár.

Budapest, 1957. január 22-én.

Szalma József
r. ny. örgy.

Halustyák Mihály
szds.

Csók Károly
ügyész

Vizsgálati terv Zelk Zoltán ügyében

Budapest, 1957. február 2.

Január 19-én vettük őrizetbe.

A vizsgálat feladata:

I. Tisztázni, milyen szerepe volt az Írószövetségnek és ezen belül Zelk Zoltánnak az október 23-i ellenforradalom előkészítésében.

II. Tisztázni, milyen szerepe volt az Írószövetségnek és ezen belül Zelk Zoltánnak az ellenforradalom irányításában.

III. Tisztázni, milyen szerepe volt az Írószövetségnek és ezen belül Zelk Zoltánnak a fegyveres ellenállás leverése után az ellenforradalmi erők támogatásának vonatkozásában.

IV. Tisztázni, hogy az Írószövetség milyen formában és milyen jellegű külföldi irányítást kapott az ellenforradalmi tevékenységben.

V. Dokumentálni az Írószövetség és Zelk Zoltán bűnös tevékenységét.

1

1) Birtokunkban lévő adatok:

a) Petőfi-körben hozzászólások.

b) Irodalmi Újságban megjelent publikációk.

c) Trencsényi-Waldapfel Imre író egy levelet kapott Nyugatról, amely egy Strassburgban megtartott emigráns-előadás anyagát tartalmazta. Ebben tanácsokat adtak, hogy kell a népi demokratikus rendszert megdönteni.

2) Meg kell állapítani:

a) Kapcsolatot kik tartottak disszidensekkel?

b) Fenti előadás anyagát kik kapták meg?

c) Mi volt Zelk Zoltán tevékenysége az ellenforradalom előkészítésében és kirombaltásában?

d) Ugyanebben milyen szerepe volt az Írószövetségnek?

3) Intézkedések:

a) Zelk Zoltán kihallgatása.

b) Máté György kihallgatása.

c) Vértés György kihallgatása.

d) Molnár János (Érdekes Újság) kihallgatása.

e) Erdős László kihallgatása.

f) E. Kovács Kálmán (Faluszínház) kihallgatása.

g) Papp László (Írószöv. DISZ-titkára) kihallgatása.

h) Kardos egy. tanár kihallgatása.

i) Bóka László kihallgatása.

j) Sótér István kihallgatása.

k) Olti Magda (Írószöv. adminisztrátor) kihallgatása.

l) Rajcsányi Károlyné kihallgatása.

- m) Az MTI-ből beszerezni 1956. okt. 23. előtti Szabad Európa, Amerika Hangja az Írószövetség munkáját pozitívan értékelő anyagait.
- n) 1) Zelk Zoltán: Alkonyi halászat c. kötetét.
2) Taggyűlési jegyzőkönyveket.
3) Az Irodalmi Újság szeptemberi közgyűlés utáni számait.
- o) Újságokban megjelent írásokat.
- p) Az Írószövetség elnökségi tagjait kihallgatni.

2

- 1) Birtokunkban lévő adatok:
- a) Okt. 22-én fiatalok közölték az egyetemistákkal, hogy az Írószövetség tüntetést szervez.
- b) Az Írószövetség ezt cáfolta 23-án.
- c) Zelk Zoltán beszédet mondott 23-án a Sztálin téren, hogy a tüntetést az Írószövetség szervezte.
- d) Tamási Áron rádiószűrésével egyetértettek.
- e) Az írók egy része aktív kapcsolatot tartott az ellenforradalom vezetőivel.
- 2) Meg kell állapítani:
- a) Az Írószövetségben kik szervezték a tüntetést, milyen célból?
- b) Kapcsolatuk Nagy Imrével.
- c) Kik, hogyan tartották a kapcsolatot a fegyveresekkel?
- d) Hogyan lett a Magyar Értelmiség Forradalmi Tanácsa, kik hozták létre?
- e) Ennek mi volt a szerepe az ellenforradalom vezetésében?
- f) Írók külföldi kapcsolatai a forradalom alatt.
- g) Cikkek, versek ebben az időben.
- h) Mi volt az írók szerepe a varsói szerződés felmondásában, az ENSZ-csapatok tervezett behívásában?
- 3) Intézkedések:
- a) Zelk Zoltán és az Írószövetség elnöksége tagjainak kihallgatása.
- b) Cikkek, rádiónyilatkozatok beszerzése.
- c) MTI, Szabad Európa anyag beszerzése.
- d) Az 1/3. pontban megjelölt tanúk kihallgatása.
- e) Cornides István docens, az Értelmiségi Forradalmi Tanács tagjának kihallgatása.
- f) Maléter, Kopácsi Sándor kihallgatása.

3

- 1) Birtokunkban lévő adatok:
- a) Írószövetség levele a Központi Munkástanácshoz.
- b) Gond és hitvallás.
- c) Az Írószövetség december 28-i jegyzőkönyve.
- d) Cornides István valiomása.
- 2) Meg kell állapítani:
- a) Kik voltak a kezdeményezők a párt és kormány politikája elleni állásfoglalásnak?

- b) Kik írták a Központi Munkástanácshoz írt levelet és miért?
 - c) Kik írták a Gond és hitvallást?
 - d) Miért és hogy terjesztették az Írószövetség párt- és kormányellenes határozatát?
- 3) Intézkedések:
- a) Zelk Zoltán kihallgatása.
 - b) A Központi Munkástanács titkársága tagjainak kihallgatása.
 - c) Az Értelmiségi Forradalmi Tanács kihallgatása.
 - d) Trencsényi-Waldapfel Imre kihallgatása.

4

- 1) Birtokunkban lévő adatok:
- a) Az Írószövetség december 28-i jegyzőkönyve.
 - b) Külföldi újságcikkek.
- 2) Megállapítani:
- a) A Trencsényi-Waldapfel Imréjéhez [sic!] hasonló levelet kik kaptak?
 - b) Milyen nyugati újságokkal tartottak kapcsolatot?
 - c) Hogyan jelent meg az Irodalmi Újság november 2-i száma franciául, Franciaországban?
- 3) Intézkedések:
- a) Trencsényi-Waldapfel Imre kihallgatása és a levél.
 - b) Zelk Zoltán kihallgatása.
 - c) 1/3. személyek kihallgatása.

5

- 1) A jelen tervben megjelölt személyek vallomásaival.
- 2) Írásos anyagokkal.

Virág György
fhgy.

4

Részlet egy jelentésből

1957. június 2.

1957. január 12. óta vizsgálatot folytatunk az őrizetbe vett írók ügyében, akik kormányellenes tevékenységet fejtettek ki.

...megállapítható, hogy a letartóztatottaknak, de ezen túlmenően a még szabadlábban lévő íróknak és újságíróknak jelentős része az elmúlt évben meglehetősen szervezett politikai harcot folytatott a kormány ellen... Nov. 4. után különösen aktívan szerepeltek a nyilvánosság előtt mint a Nagy Imre-féle politikai irányvonal szószólói. Nov. 4. után szembefordultak a Munkás-Paraszt Kormány hivatalos álláspontjával...

Támogatták a Forradalmi Munkástanácsot, a forradalmi bizottságokat, és szervezték. Az Írószövetség az elesetteknek gyűjtést rendezett.

Déry Tibor	Lakatos István
Háy Gyula	Sándor András
Zelk Zoltán	Varga Domokos
Gimes Miklós	Töbiás Áron
Lócsi Pál	Molnár Zoltán
Erdős Péter	Fekete Gyula
Novobáczky Sándor	Márkus István
Tardos Tibor	

Megjegyzés:

A letartóztatásban lévő írók és újságírókon kívül, úgy az Írószövetségben, mint az Újságíró-szövetségben számos olyan személy van szabadlábon, akik a letartóztatottakhoz hasonlóan bűncselekményeket követtek el, és akiknek bírói felelősségre vonása indokolt, különös tekintettel arra, hogy a bűncselekményeik kapcsolódnak a letartóztatásban levőkkel, és bírósági tárgyaláson az a körülmény, hogy ugyanabban a cselekményben részt vevő más személyeket nem állítunk bíróság elé vádlottként, zavarólag hat.

5

Jelentés

1957. augusztus 17.

1957. január 17. óta folytatunk vizsgálatot az írók ügyében, melynek során:

Déry Tibor írot 1957. ápr. 20-án,
Zelk Zoltán írot 1957. jan. 19-én,
Háy Gyula írot 1957. jan. 19-én,
Tardos Tibor írot 1957. jan. 19-én,
Varga Domokos írot 1957. jan. 19-én,
Fekete Gyula írot 1956. dec. 12-én,
Molnár Zoltán írot 1956. dec. 6-án,
Töbiás Áron írot 1957. máj. 22-én

helyeztük előzetes letartóztatásba.

Fenti személyek ügyében a vizsgálatot befejeztük.

Ügyük további tárgyalását a következőképpen, két csoportba választva javasolja:

I. csoport	II. csoport
Déry Tibor	Varga Domokos
Háy Gyula	Töbiás Áron
Zelk Zoltán	Fekete Gyula
Tardos Tibor	Molnár Zoltán

Pacskovszki Zsolt

A GOLYÓ

– Nem menekültetek volna előlem – morogta; pisztollyá formált kezét a képernyőnek szegezte.

– Kik? – kérdezte Katalin kissé megütközve. Az imént állt meg az ajtóban, a cekker még a kezében volt, viharkabátja a vállán. – Kikről beszélsz? – ismételte meg, lehalkítva a lemezjátszót.

A fiú ijedten megrezzent, hátrafordult: a szemében ellenséges fény gyúlt, a „pisztoly” csövét a lány homlokára irányította.

– Ittál? – kérdezte Katalin szelíd hangon.

A fiú feszes, lassú lépésekkel közeledett feléje. – Miért nem történik már velünk valami? – mondta remegő szájjal. – Miért nem történik semmi?

Katalin az utolsó pillanatban siklott félre az útjából. – Miklóst! – kiáltott utána.

A fiú azonban figyelemre sem méltatta, feltépte az előszoba ajtaját, és olyan vehemensén vágta be maga mögött, mintha soha többé nem szándékozna visszatérni ebbe az odúba.

Katalin meredten, görcsösen még mindig a cekker fülét markolta. Elborult tekintete előtt lassacskán kiélesedett a televízió képernyője. A hangot levette a fiú, csak a képek váltakoztak: Katalin úgy látta, ötvenhatos felvételek. Romos házak, burgonyáért sorban álló, törődött arcok, tankok – egy év, amely után csak tizenkét évvel fog ő megszületni. Megfélemlítve, dermedten állt a tenyérszi szoba közepén, csupán a sárcipője orra mozgott: a lemezjátszó hangszórójából szüremelő zene ritmusát ütögette.

Hey babe

Take a walk on the wild side

A fiú közben leért az utcára. A szél végigsúrolta forró homlokát. Egy golyó a halántéka mögött zúgva el szilánkokra repesztett egy ablaküveget. A házfalak mentén osont; a fegyverek hol közelről, hol távolról félpercenként felropogtak. Valaki hirtelen megmarkolta a csuklóját, és berántotta egy kapualjba. – Velünk vagy? – Nyurga, kialvatlan, vérágas szemű, Miklósnál valamivel fiatalabb fiú volt. Szirmai Tamásnak hívták. Egy géppuskát nyomott Miklós kezébe. – Beke, Liebner, ú itt maradtok – kiáltotta a kapualj végében cigarettázó, két bőrkabátos suhancnak. – Te – karolt bele Miklósba – velem jössz.

Szólanul oldalaztak, lopakodtak előre a házak falához simulva, végül a fiú behúzta Miklóst egy másik kapualjba. – Felmegyünk a tetőre – mondta.

A hátuk mögött gránát robbant, szilánkokat tépve ki a járdából.

– Egyre többen vannak – köhécselte a fiú; tuszkolni kezdte maga előtt Miklóst, fel a lépcsőn.

Végighasaltak a tetőn, egy-egy kémény mögött keresve fedezéket. Az utcán most csend volt.

– Van egy cigarettád? – kérdezte Szirmai.

Miklós megkínálta.

– Külföldi? – morcolta össze a szemöldökét a fiú.

– Nem. Sopianae.

Szirmai bizalmatlanul vett ki egy szálát. – Mit csinálsz? Dolgozol?

– Tanulok.

Egy tank fordult be dübörögve, fenyegető-komótosan az utcába.

– Reménytelen – csóválta a fejét Szirmai.

– Nem – mondta Miklós elszántan. – Nem szabad. Te nem tudod, amit...

A fiú elhallgattatta, megszorította a karját, fejével az utca túloldala felé bökött, ahol két katona ráncigált be egy lányt egy kapun.

– Katalin! – motyogta Miklós szívében dermedt rémülettel.

– Ismered? Vigyázz! – kiáltott rá a fiú.

A golyó horzsolta Miklós bőrdzsekijét. Nem mert visszalőni: félt, hogy Katalint találja el. – Oda kell mennem – rebegte, hátracsúszott, felpattant, és lélekszakadva rohanni kezdett lefelé.

– Várj már! – Az udvaron Szirmai utolérte, elkapta a kabátja szarát.

– Megerőszakolják, te hülyel – förmedt rá Miklós.

A kapu előtt azonban a fiú ismét visszarántotta. – Várjuk meg, míg elmegy – zihálta a közeledő tank irányába mutatva.

Miklós ingerülten lerázta magáról Szirmai kezét, és egy szökkenéssel kiugrott az úttestre. A tank azonnal tüzet nyitott. A háta mögött fájdalmas nyögés hallatszott. Megtorpant, döbbenet nézte Szirmai, aki véres tenyerét a gyomorszájára tapasztva a földre roskadt. – Rohanj – hörögte a fiú.

A tank bögve csavart maga alá egy döglött farkaskutyát.

– Menj már!

Miklós hányingertől reszkette loholt a kapualj felé. A golyószóró újra ropogni kezdett; éles fájdalom ütötte ki alóla a jobb lábát, nadrágját azonnal forró, ragacsos lé itatta át. Felemelkedett, tántorogva bukácsolt tovább, egy újabb golyó átlukasztotta, az ég felé rántotta a tenyerét.

– Katalin – hebegte, miközben, mint egy vénhedt macska, négykézláb mászott felé a lépcsőn, vércsikot húzva maga után a kövön. – Katalin... – A rémült lánysikolyok, melyek a második emelet egyik lakásából jajdultak ki a gangra, ezernyi tűként szaggatták a dobhártyáját. Megfeszítette minden inát, a nyelvébe harapott, hogy el ne ájuljon.

A lakás ajtaja elé érve vette csak észre, hogy időközben elhagyta a géppuskáját. De ez sem tántorította vissza, a kilincsbe kapaszkodva felhúzta magát, és utolsó erejével belökte az ajtót.

He said hey honey

Take a walk on the wild side

Katalin egy fotelben kuporgott, még mindig kabátban, és a cekkerből sem pakolt ki, ott feküdt mellette a szőnyegen. A zajra felriadt, ijedten térdelt Miklós elé, tenyerébe emelte a fiú fejét.

Miklós behunyta a szemét. – Végre – suttogta mosolyogva. – Végre csináltam valamit. – Felrántotta a szemhéját, aztán aggódalmasan összeráncolta a homlokát. – Nem esett bajod?

Ahogy nézte Katalin gondterhelt, szomorú arcát, a tekintete lassan elkomorult.

– Mindjárt kezdődik a film. – Katalin gyengéden belesimított a fiú hajába. – Egy

amerikai krimi. Fürödj meg előtte. – Meg akarta csókolni a fiú homlokát, de Miklós felszisszent, durván eltolta magától a lányt, és görcsösen, eltorzult arccal a combjához kapott:

A golyó marta a húsát.

Örkény István

NOTESZLAPOK 1956-BÓL

Az első lövés

1956. október 23-án este 11-kor indultunk a Rádió elfoglalására. Odáig csak tüntetünk, énekeltünk, néhány éljent és vesszent kiáltottunk: eszünkbe sem jutott, hogy elfoglaljunk valamit. Csak amikor az ávosok orvul rálöttek arra a küldöttségre, mely az ifjúság kiáltványát akarta felolvasni, indultunk el a Sándor utcában a Rádió felé.

Még akkor nem voltak fegyvereink. Még akkor igazi dühünk sem volt. Olyanok voltunk, mint a fiatal kígyó, melynek még nem nőtt méregfoga. Ilyenféle verseket kiáltottunk:

*„Miniszternek bula,
mondjon le a Bala.”*

És:

*„Menjünk tovább előre,
Ne hallgassunk Gerőre.”*

Mentünk is előre. Az első halott – egy alezredes teste – ott feküdt a Puskin utca kövein. Mint a vasat a vas, úgy vonzotta ez a nem élő test a sok tízezernyi élő. Mentünk, mentünk, míg el nem dördültek az első sortüzek. Mondják, hogy a jó katonaló nem lép holttestekre. Mi rosszabbak voltunk a lovagnál: futtunkban rátapostunk saját halottainkra. De ugyanakkor egy ismeretlen, aki majdnem föllökött a rohanásban, visszaszólt: „Pardon, bocsánat.” A Múzeum-kertben a menekülők kikerülték a virágágyakat, de az utcára érve felgyújtottak két autót. Ezeket jól összeszidtuk, mert még egyikünk sem tudta, hogy már felkelők vagyunk.

Talán még nem is voltunk azok. A tetőkről géppuskák néztek le ránk, a mi kezünkben semmi, a zsebünkben töltőtoll, notesz, benne egy leány képe, fürdőruhában. „Fegyvert kéne szerezni” – mondta egy leleményes ember. „Azám” – bólogattunk, de nem is sejtettük, hogy ilyen esetben mi a teendő.

Csüggedten álltunk. Azt hittük, vége, mehetünk haza, tovább álmodni a szabadságról... És egyszerre – épp éjfélkor – feldüböngött a föld.

Az égő benzin vörös fényében felvonultak az Astoria felől a magyar páncélosok. Befordultak a Sándor utcába, és nekiszögezték pózna formájú lövegeiket a Rádiónak. Aztán eldördült az első lövés.

Azóta sok-sok lövés dördült. De mi, tíz- vagy húszezren, ebből az első lövésből tanultuk meg, hogy mit jelent ez a szó: *Néphadsereg*.

Szóból ért a magyar ember

A Rákóczi úton vonultunk, sűrű tömegben, a Belváros felé. Az egykori Guttmann-áruház tetejéről ávosok géppuskázzák az utcát. Néhányan behúzódnak a kapuk alá, de a sokaság nem oszlik szét, megy tovább, mintha nem is hallaná a fegyverropogást.

A mozi előtt katonai teherautó vesztegel. Rajta egyetlen árva honvéd, sápadt, borostás, riadt képű gyerek. Géppisztolyát nekiszögezi a tömeg sűrűjének.

– Nem szégyelli magát? – kiált rá egy fiatalasszony. – Maga is a népre ló?

A katoná nem szól semmit. Lemászik az autóról, és egy hirdetőoszlop mögül felküld az ávosoknak egy sorozatot. Szóból ért a magyar ember.

Galambok

A fecske röptét nem lehet előre látni, de szinte a levegőbe tudom rajzolni a pesti utcák galambjainak röppályáját, ahogy fölrebbentek egy robogó autóbusz elől. Először szelíd félkörben ellibbentek a jármű útjából, aztán ugyanilyen szelíd ívben fölfelé szálltak, s végül megtelepültek a házfal egy kiugró párkányán.

Most ugyan hiába próbálnám röptüket a levegőbe írni. Egy sor hernyótalpas zörmöböl végig a Bajcsy-Zsilinszky úton. A galambok nem lelnek egy tenyérnyi biztonságot, ahol megpihennének. Röpdösnek, kavarognak, cikáznak összevissza, mint egy örült agyvelejében a gondolatok... Mélységes szájalom fog el. Talán ők az egyetlen élőlények ebben a városban, akiknek a forradalom éppolyan értelmetlen és félelmetes, mint egy égháború.

A tárgyak humora

1. Egy szovjet páncélos oldalára valaki rákrétázta: *Russzki, go home!*

A páncélos végigdübörög a Körúton. Körös-körül mindenki röhög.

2. Páncéloscsata a Szilágyi Erzsébet fasorban. Lóporfüst, ordítás, rohamozó lábak dobogása...

Reklám, cégtábla, fára rajzszögezett cédula: mindegy nekem. Mindig, minden felírást elolvasok. Most is a szemembe tűnik egy:

HÁZIASSZONYOK ÉS KISIPARI SZABÓK, FIGYELEM!

MINDNYÁJUNK ÖRÖMÉRE ISMÉT KAPHATÓ AZ ÖSSZECSAPHATÓ

NEPTUN VASALÓDESZKA!

Bumm... Az egyik páncélos találatot kapott, ágyútornya fölött sűrűn kavarog a füst. Újra elolvasom a hirdetményt, aztán én is futok.

Egy kis nyelvtan

Ketten baktatunk az Írószövetségbe: N. meg én. N. a mai magyar irodalom egyik legjobb stilisztája.

Az Izabella utca sarkán belekeveredünk a tömegbe, mely az ávoslaktanyát ostromolja. Egy perc múlva együtt kiáltjuk velük, ütemesen:

*„Kiadni a foglyokat!
Kiadni a foglyokat!”*

Ordítás közben kajánul oldalba bököm N.-t, és figyelmeztetem, hogy a felszólító módot főnévi igenévvel pótolni súlyos hiba. (Fizetni! Leülni! stb.) A helyes: „Tessék kiadni a foglyokat”, vagy „Adjátok ki a foglyokat!”

Tűnődik egy kicsit, aztán megrázza a fejét: Nem megy. És tovább ordítja:

– Kiadni a foglyokat!

Ez volt a helyes. Tíz perc múlva kiengedték az Országház előtt elfogott fiatal tüntetőket a börtönből.

Vita

A Nyugati pályaudvar minden szögletét orosz páncélosok állják körül. – Emlékszel? – kérdezem N.-tól, és idézem:

*„...ércfalpaít a típró diadalnak
nem tisztelem én,
sem az önkény pokoli malmát...”*

N. bólint.

- Babits a legnagyobb magyar költő – jegyzi meg.
- Nem szeretem semmiben a „legnagyobb magyart” – vetem ellene.
- Ebben is a Babits-ellenességedet akarod csak elbújtatni – vádol N.
- Nem vagyok Babits-ellenes! – kiáltom.

Mihelyt megálltunk, rögtön körülvelt négy-öt ember. Vita közben megötszöröződött a számuk.

- Annak a szöke polgártársnak van igaza – mutat rám a tömegből valaki.
- Hogy kinek van igaza – szólal meg az ellenkező irányból valaki –, azt csak az oroszok kivonulása után lehet eldönteni.
- Russzki! Mars ki! – süvít egy szenvedélyes hang.

A vita egyre tüzesedett, de az oroszok nem lóttek belénk: a Babits-kérdésnek tehát nem volt halálos áldozata.

Ifjúság

A Széna téren, a földalati fűrotornya körül, húsz-huszonöt felnőtt és százhusz kamasz tartotta a barikádokat másfél napig a szovjet páncélosok ellen.

- Este tűzkor eleredt az eső. A parancsnok órséget állított, s a többieknek azt mondta:
- Fiúk, ti húzódjatok a kapuk alá.
 - Itt maradunk – mondták a fiúk, és maradtak.

Ó, kamasz fiúk, szívünk reménye, kik nemcsak meghalni, hanem megázni is akartatok a hazáért!

Híradó

Oroszok betörnek egy közértbe, elviszik az értékes árut, aztán intenek a járőrelőknek, azok is nekiállnak, előbb vonakodva, aztán szaporábban. Inkább mi, mint a russzki – ez a jelszó. És egyszerre mögjük áll egy autó, és filmezik őket.

Hársfa utca. Péknél sorban állók előtt megáll egy teherautó, oroszok kihordanak vagy húsz kenyeret. Háromszáz méterrel odébb megállnak, egy zöldségbolt előtt sorban állók közt ugyanazokat a kenyereket szétosztják. Az emberek körülveszik az autót, hátulról filmezik a nagylelkű segítséget.

A nyugati szovjet követségeken senki sem jelent meg a november 7-i fogadásokon. Az amszterdami (antwerpeni) konzulátusra betörték a tüntetők, megették a büfét, s aztán az ablakon a csatornába hajították a konzulátusi tisztviselőket. Azóta órnaszád cirkál a csatornán, hogyha hajigálják az oroszokat, könnyebb legyen a mentés.

A fosztogatók – mondta egy magyarul törve beszélő orosz úszó a Margit hídfőn – orosz ruhába öltözött magyar fasiszták.

Politikus nemzet.

A Dob utcában egy ávósról, akit akasztani vittek, kiderül, hogy zsidó. A tömeg elengedi. „Nehogy azt merje valaki mondani, hogy pogrom van.”

Amikor Csepelről jöttek befelé a felfegyverzett munkások, tíz-tizenöt embert – volt polgárokat és katonatiszteket, akik munkások lettek – kiharancsoltak a menetből. „Úgy vesszük, mintha velünk harcoltak volna, de ne mondhassák ránk, hogy horthysta tiszték voltak a felkelők között.”

Népi lelemény.

A Kamaraerdő alatti hajtókanyar fehér jelzőoszlopait kiásták. Éjjel a tankok belezuhantak a szakadékba. Az Ostrom utcát bekenték motorolajjal, a tankok egymásra csúsztak.

Miskolcon egy általános iskola kétszáz diákja az orosz tankok elé feküdt. Feketéllett tőlük a tér, a tankisták rádión utasítást kértek, az anyák sikoltoztak, végre a tankok megfordultak és elmentek.

Mottó:

Milyen gyöngye az, aki tankokkal lövet fegyvertelenekre!
Milyen erős az, aki pusztá kézzel támad páncélosok ellen!

Farkas F.: Ez volt a világtörténelemben az első morális forradalom.

A ronccsá vált Révai József, akit a *Szabad Nép* kormánybiztosává neveztek ki, béna fél karját a jobb kezével támogatva, tikkal az arcán, béna bal lábát maga után húzva ment be a szerkesztőségbe. „Lövetünk – mondta köszönés helyett. – Lövetünk. Lövetünk.”

Morális forradalom volt-e? A hajszolt munka, a szűk lakás, a létbizonytalanság és a szegénység volt a döntő – a kilátástalanság forradalma volt. Az adta az embereknek a bátorságot.

1956. november 22.

Leesett az első hó. Takarékosan, szaporátlanul hullottak a legelső pelyhek, mintegy kísérletképpen, ahogy egy új áruféleségből is csak szűken gyártják a próbaszériát. Ko-

rán ébredtem, altatótól elkábult fővel, s ahogy kitekintettem a derengésbe, a félhomályból kihéhrlettek a szemközti háztetők, lassan és egyre sűrűsödve táncoltak lefelé a pelyhek, elmélyítve a korai óra csöndjét, melyben csak tél-túl morajlott fel egy-két ágyúlövés. A mieink, állítólag két hadosztálynyi létszámmal, néhány maradék páncél-törővel és tankkal a budai hegyekből lövik az oroszokat.

Gyermekeim ujjongva köszöntik a havat. Őcsi az ablakból kinézve nénje után kiabálja: Hó, hó! – de ez csak afféle ragadványöröm nála, mert még nem tudja, minek örül. Az idei hó a második, melyet megél, a tavalyi szánkózások régen kifakultak emlékezetéből. Később azonban beletanul a tél gyönyöreibe: óvodába menet már nem lehet lecsalogatni a szánkóról, kézzel-lábbal kapaszkodik bele, s csak úgy bírjuk levenni, hogy egyikünk fölemeli, s a másik hirtelen kirántja alóla a szánkót. „Min hó, min hó!” – újságolja az óvodában, mert „sok” helyett azt mondja: „mind”. Délben bőrig hóléban ázva kerül haza, csak utólag derül ki, hogy a hólébe egyéb nedvek is keveredtek, a hógolyózás izgalmainak következményeképpen.

Egy sofőr, aki Tétényből jön, azt meséli, hogy az ottani laktanyában még mindig a felkelők az urak. Kitettek egy táblát, hogy ha egy orosz csak a közelébe mer jönni a laktanyának, felrobbantják a lőszerraktárt – az ország legnagyobb robbanóanyag-mennyiségét. Homonnay pedig, akinek Oroszlánból csomagot küldött az anyósa, arról hoz hírt, hogy a Vértesben rengeteg a fölkelő, és az oroszláni bányászok sorra szöknek a fölkelők közé. A rádió pedig arról ad hírt, hogy közel a nyugati határszélhez ötszáz-egynéhány felkelő ásta be magát; az oroszok nem merik lőni őket, mert félnek, hogy átágyúznak osztrák területre. Ezek két hete tartják magukat, tankokkal és tüzéséggel szemben. Száz meg száz ilyen kis sziget él még, egymásról mit sem tudva.

Délben kettőtől háromig: néma sztrájk.

Tegnap a munkástanácsok nagygyűlését szétkergették. A Sportcsarnok bejáratát rendőrök állták el – a rendőröknek azt mondták, hogy „a magyar frók reakciós és ellenforradalmi gyűlést hirdettek” –, és nem engedték a terembe az érkezőket. Erre válaszolt a budapesti munkástanács egyórás néma tüntetéssel.

A tegnap szétszórt röpcéduláknak csodálatos lett a hatásuk. Tizenkettőkor kiürültek a hivatalok – már azok, ahová bejártak dolgozni néhányan –, elnéptelenedtek a gyárak, mindenki sietett haza. Kettőkor néma csönd borult a városra. Lassan hullott a hó, a Szilágyi Erzsébet fasorban leállt az egyetlen működő pesti villamos, járókelő nem mutatkozik az utcán. Néhányan felhívnak telefonon, s azt mondják, hogy a Körút, az Andrássy út milyen megrendítő látvány, üresen, havasan, némán. Csak orosz páncélautók cirkálnak; jó volna tudni, mit gondolnak magukban a páncélautókban ülők. Este meséli H., hogy a Duna-hidakon sem járt senki abban az órában, és még a rendőrség riadóautóinak sofőrjei is megtagadták, hogy abban az időben volán mellé üljenek.

Nem tudom, volt-e már ilyen tüntetés a világon. Az ablakból nézem ezt a kiáltó tiltakozást, a semmit, a hallgatást, az ürességet, a mozdulatlanságot. A legyőzöttek utolsó fegyvere a hallgatás.

Tegnap este hétkor jött a hír, hogy Nagy Imre és barátai, asszonyokkal és gyerekekkel, elhagyták a jugoszláv követség épületét. Vásárhelyi hatkor hazatelefonált, hogy fűt-senek be, nehogy a gyerekek megfázzanak. Ma reggel kilenckor telefonált Déry, hogy Nagy Imre, Losonczy, Újhelyi, Donáth és a többiek tegnap este elmentek ugyan a kö-

vetségről, de ma reggelig nem érkeztek meg a lakásukra. Mindenki aggódik, s reménykedünk, hogy valahol talán tárgyalnak a kormánnyal – de hová lettek az asszonyok és a gyerekek?

Délután telefonál Udvarhelyi, hogy kapcsoljam be Londont. London, a belgrádi adó nyomán, közli, hogy Nagy Imrét, amikor a követség előtt beszálltak egy autóbuszba, belbiztonsági csapatok vették körül, a jugoszláv tisztviselőket leszállították, és négy páncélauszótól közrefogva (ezeket „bölcsőnek” nevezték a pestiek) elvitték a szovjet kommandatúrára. Egy jugoszláv tisztviselő utánuk ment, de egy katonával tudott csak beszélni. Az alezredes tudomásul vette, hogy Kádárék szóbeli, majd írásbeli kezességet vállaltak a csoport sértetlenségéért, de azt mondta, hogy neki semmi köze Kádárékhoz, ő katona, és azt a parancsot kapta, hogy ezeket az embereket hozza be.

Fejem megfájdul, zúgó aggyal bolyongok a lakásban. Az emberi idegrendszer finomabban mérlegel, mint az agy. Magam sem tudom, mitől indulok fel annyira, hogy nemcsak szólásképtelenné válok, de azt sem tudom, hogy mit miért csinállok. Létrára mászok egy könyvért, s mire fölérlek, nem tudom, mit keresek. Egy héttel ezelőtt, amikor Boldizsárt fogták el, korántsem törtem le ennyire, holott őt harminc éve ismerem, ezeket az embereket pedig alig. De akkor mégiscsak az foglalkoztatott, hogy kit kellene fölhívni, mit lehetne tenni, hogy leghamarább kiszabaduljon; most valami tehetetlenség fog el, mint földrengés idején. Nem tudom, honnan ered ez a mély megindulás. A szószegezés háborít-e fel, az igazság semmibevevése, vagy azt mérlegelem-e, hogy kit ért az igazságtalanság. Nincsenek gondolataim; csak későn este, amikor barátom felhív, s Harasztu tragikus sorsára emlékeztet, ébredek rá, hogy alighanem az idegzetem érezte meg e tragédiák mélységét. Harasztu a Horthy-korszakban üldözött vad volt, Rákosi alatt hat évet ült (másfél évet halálos ítélettel, a siralomházban, minden reggel várva a kivégzését), s most újra eltűnt a cellasötétben... Későn s csak Sevenállal alszom.

November 23. péntek

Egy hónapja tört ki a forradalom.

Ezt az utcán közli velem egy ismerősöm. Magamtól sohasem jöttem volna rá: amióta kitört a forradalom, véget ért az idő. Egy hónap óta nem tudom, hányadika van s milyen nap: ha meg akarom tudni, fellapozom a naptárt, de egy pillanat múlva kimegy a fejből. Az idő ember csinálta felosztása széthull a történelmi idő mozgása előtt.

A Kádár-kormány válaszol Titónak: Nagy Imrét, miután elhagyták a jugoszláv követséget, azt kívánták, hogy valamelyik népi demokratikus országba utazhassanak. Románia kész volt befogadni őket, s a csoport odautazott. Asszonyok, gyerekek, Rajk Júlia a fiával. A hazugságot mindenki gyűlöli, de a cinikus hazugsággal szemben az ember tehetetlen lesz, ijedtté, gyermekké válik. Azon veszem észre magam, hogy szeretném elhinni ezt az ostobaságot. Inkább elhinni, mint tudni, hogy ilyen elvetemedtek lehessenek embertársaim.

Egész nap itthon, a telefon sokszor csönget. Senki sem talál magyarázatot. Ha Machiavelli a hadvezérről is írt volna könyvet, abba nyilván beleírta volna, hogy az ellenes ország tárgyalásra kiküldött honvédelmi miniszterét legegyszerűbb dolog lefogni, s utána lakat alá tenni a kormányt, miután írásba adtuk a sérthetetlenségét...

November 24. szombat

Anyámnak sürgönyözök, hogy élünk. A Krisztina-posta előtt kétszáz méter hosszú sor áll, körülbelül ezer ember. (A városban csak tíz posta vesz fel sürgönyt.) A sorban állás lélektana a következő: az ember eleinte türelmes, derűs. Tudja, hogy még sokáig kell várnia, s megbékül vele. De minél közelebb kerül a célhoz, annál erősebb az ingerlékenysége. Gyanakszik, hogy elől (ahová nem lát el) soron kívüliek előrefurakodnak vagy beállnak. Itt-ott kihátlás kezdődik, amikor hirtelen felbukkan egy ismeretlen arc. „Sort fogtak” neki – vagyis beállt helyébe egy ismerőse, s ez, a sorban állás etikája szerint, helyénvaló.

A legrosszabb a hangulat a bejárat közvetlen közelében. Alamuszi könyökmozdulatokkal egy idős asszony húsz centivel előrevergődik; néhányan ráförmednek, erre visszahúzódik, de egy perc múlva ismét az élen áll. K. meséli a kislányáról, hogy „tehetséges sorban álló”; Jutka a sor végéről, valamilyen büvolet segítségével, percek leforgása alatt a legelől állók közé csúszik. Én nem vagyok tehetséges; mikor a kapu elé érek, csupa ismeretlen arc vesz körül, megannyi mögöttem álló; ügytelenségemért rájuk vagyok dühös. Végre, amikor bévül kerülök a postára, már alig bírom megírni a sürgönyt, annyira remeg a kezem a fáradságtól és a dűhtől.

Délben autó kerül, D.-vel együtt bemegyünk csavarogni a városba. Hideg van, olvadó hó, sárba taposott avar, törmelék és üvegszilánkok hevernek a járdán. Az Abbázia-ház beomlott homlokzata előtt áll meg az autó. Benézek a Savoy kávéházba, ahol még nem jártam. Romjai is elárulják, hogy milyen csúf lehetett. Most egy szíven lőtt zongora áll az előcsarnokban, bent csak ebédet szolgálnak fel, elég változatos és nem nagyon drága étlap szerint. Hideg van, az emberek kopottak, a nők nadrágban és síkabátokban, a férfiak vedlett télikabátjukban ülnek az asztalnál. Az üvegek fele hiányzik. Egyetlen jól öltözött, bundás férfit látok, ki- és bemenet elállta a keskeny utat, így tűnt föl nekem. Csak elmenet jövök rá, hogy ráállt a légfűtésre, úgy melegegett, s emiatt zárta el az utat. A meleget is a gazdagok lopják el.

Az utca: siralmas. Üres kirakatok, teleragasztva munkára felhívó plakátokkal, litografált rajzokkal. Nyomatott, Kossuth-címeres kormányplakáton Juhász Gyula verse: *A munka*. Az író műve – mondom D.-nek – a leggazdagtalanabb jószág a földön. A hatalom kénye-kedve szerint csavarja: ha kell, legyen Juhász Gyulából sztrájktróda.

Mindenütt árusok. Pogácsát, perecet, egy kis asztalon női kozmetikát, másutt kendőket, használt cipőket, csavart cukrot árulnak. Néhány összelőtt könyvesbolt előtt, asztalra kirakva árulják az irodalmat; meghatva állok meg, mert itt tolong a legtöbb ember. „Mi fogy?” – kérdezem az elárúsító kisasszonyt. „Versek” – mondja. Ezt először hallom; igen-igen nagy lehet a baj.

Már a Nyugatnál járunk, amikor eszembe jut egy kép a Savoyból.

Asztalt keresgélve álltunk, amikor belépett egy sovány, de nem feltűnően nyűtt ruhájú férfi. Odahívta a kenyerest, két szelet kenyeret vett, egy idegen asztaltól elkérte a só-tartót, jól meghintette az egyik szeletet sóval, ráborította a másikat, s miután álltában megette, hosszú léptekkel elment.

Hatvanötezer magyar menekült érkezett Ausztriába. Sokan betegen érkeztek, mert a félig befagyott Fertőn vagy hideg mocsarakon gázoltak át, sokan sebesülten, mert az

oroszek utánuk lóttek. Húsz embert menekülés közben agyonlőttek, az osztrák rádió szerint. Egy orosz katonát, aki egy lány után rohant át a határon, hogy visszahurcolja, agyonlőttek az osztrák határőrök.

November 25. vasárnap

Tíz éve a leghidegebb november – a budapesti háztartások háromnegyed részében nincs egy kiló szén.

Dr. L. L. telefonál. A Bókay gyermekkórházat két héttel ezelőtt körbeállták s aztán az Orczy út felől tűz alá vették a páncélosok. Három gyerek és két ápolónő meghalt, sok gyerek sebesült: ő három nap, három éjjel operált... Élete legszomorúbb műtétje – mondja –, amikor egy gyerek három végtagját elveszítette... „Csak a bal felső maradt meg” – mondja furcsa szakszerűséggel. „Miért hagyátok életben?” – kérdezem iszonyodva. „Mert élt” – válaszolja.

Dél előtt beállít Moldova, regényrészlettel...

Utána séta T.-ral, rövid látogatás Heltainál.

A viccek:

„Tekintse meg Budapestet a magyar–szovjet barátság hónapjában.”

„Budapest, vérfurdóváros.”

„Mi a bolsevizmus? Az antiszemizmus, kiterjesztve mindenkire.”

„Kohn bácsi a romba dőlt Üllői úton csóválja a fejét: „Ha nem tudnám, hogy a szocializmust építjük, azt kellene hinnem, hogy háború van.”

Egy kisfiú, géppisztollyal, belép egy finom házba.

„Néni kérem, ha szépen megtörlöm a lábam, szabad kilőnöm az ablakon?”

Kohn bácsi a Kilián laktanya előtt hajigálja a kézigránátokat a tankokra. Hívják, jöjjön be, harcoljon velük.

– Van eszembel Végre maszek vagyok!

Délután a házban lakó dr. Cz., a miniszterelnökség jogügyi osztályának helyettes vezetője, hosszú politizálás után a lényegre tér. Tegnap beteget jelentett, megdagadt a lába, hazudta. Miért? Nagy Imre miatt.

Kiderül, hogy nyolc évvel ezelőtt Nagy Imre hozta be oda. Azóta minden kormányt kiszolgált, szakember, nem politikus. Most nem bírja tovább: kérdezi, mit csináljon.

Nem bírok tanácsot adni. Elmente után tűnődöm: mi lehet az oka, hogy mindent eltűrt, csak ezt nem viseli el?

November 26. hétfő

Reggel hétkor D.-ékkal útnak indulunk Kiskunmajsára. Havas az út, rengeteg a járókelő, ma mindenki igyekszik be a fizetéséért a gyárba, hogy aztán tovább sztrájkoljanak. Soroksár határában beásott tankok és tüzelőállások.

Útközben itt is, ott is integetnek, hogy fel akarnak szállni. Alsónémediben egy kucsmás paraszt száll föl, elmondja, hogy a minap teherautókon ávósok jöttek a faluba éjjel, és összeszedtek tíz-tizenkét fiatal fiút. Címre mentek, tehát feljelentés nyomán. Azóta nincs róluk hír. A falu ügyeit a tanácselnök intézi, „szocialista minőségben”. Meg van elégedve vele. Több ízben hangoztatja, hogy „szocialista minőségben” haladnak a dolgok, aztán kiderül, hogy Dabasisg akar velünk utazni, hogy felvegye ott a fizetését

az üzemben. Aztán hazamegy. Nem mondta, hogy sztrájkol, hanem „többnyire otthon tartózkodik”, mert kőművesek dolgoznak nála. Falun mindent másképpen hívnak.

Táborfalván egy asszonyt veszünk fel, aki itt lakik, és a kecskeméti pékségben dolgozik. Kecskeméten a fölkelők lötték a katonákat, a katonák a fölkelőket, *aztán* bejöttek az oroszok, és mind a kettőjüket lötték. Úgy tudja, hogy a felkelést nem szervezte senki. Úgy tudja, hogy „háromszáz kommunistát és pártunkívülit” összegyűjtöttek a tanács pincéjében, s másnap ki akarták végezni őket; de másnap vasárnap volt, s jöttek az oroszok, és kiszabadították a foglyokat. Húga a kémelhárítón dolgozik, az ávó egy héttagú különítményénél.

Útközben háromszor igazoltatnak, egyes magyar–orosz járőrök, udvariasan. Majsán nagyszerű rögtönzött csirkepörkölt; kísétálunk a harmadik házig – ott a falu vége –, kitekintünk a lapos, havas, jegesen csillogó, tükörsima lapályra. Messze – mindentől és egymástól messze – tanyák. Elborzadok tőle, hogy itt lehet élni. Az itt lakóknak nem lehet titkuk egymás előtt; néhány sovány ákácukon úgy átlátni, mint az üvegen. Nem járhatnak titkon csókolózni, mert oly áttekinthető a táj, mint egy sakktábla, s minden mozdulat, közlekedés, hangos szó a környék nyilvánossága előtt játszódik le. Egy jég-tenger kezdődik itt, az utolsó majsai porta után; „itt a világ vége” – mondja is a házigazdánk.

A házigazda mérnök, a félegyházi gépgyárba jár be dolgozni. Két hete sztrájkolnak, azóta itthon van. Nem csinál semmit. Néha rádiózik, üldögél, elsepri a ház elöl a havat, megint beül a konyhába, mert csak azt fűtik. „Nem bolondulsz meg?” – kérdem. „Hát nem nagyon” – mondja...

Félegyházán két üzem van, a kettő ugyanazon a napon s ugyanabban az órában mondta ki a sztrájkot, egymásról mit sem tudva.

November 27. kedd

Délelőtt Kádár beszélt a rádióban. Nagy Imre saját kívánságára ment Romániába, és ő jónak is látta, ha egy darab ideig nem tartózkodik itthon. Ezenkívül néhány ígéretet visszavont, kormányát csak akkor bővíti ki, ha már helyreállt a munka és a rend. Úgy látszik, nem bírt megegyezni a munkástanácsokkal. Gimest és Sándor A.-t szidta. Egyik adásban támadták a munkástanácsok egyes tagjait, mert egy részük ugyan a legjava munkások közül került ki, mások azonban olyanok, akiket az üzemben nem ismernek, volt tókések, horthysta tisztak stb.

Délután meglátogat V. J. Kijelenti, hogy torkig van, füttyül rá, mi lesz ezzel a néppel, az országgal, az irodalommal. Ez egy elátkozott földdarab, innen csak egyet lehet: menekülni.

A londoni adás szerint nyolcvanhétezer menekült van odaát, Anglia és Franciaország korlátlanul befogadja őket. Húsz holttest fekszik a határon, szerintük azért, hogy elriassa a határátlépőket. A magyar rádió azonban amneszuát hirdet a disszidenseknek.

Hírek szerint hatvan operaházi tag menekült el, Ferrari Violetta, aki itt hagyta három hónapos gyereket,* sőt Mérayék és Aczél is. Az ország egy *százaléka* külföldön van, akkora város, mint Debrecen. Köztük ezeröttszáz orvos. Nyilván a legjava és a legalja lépett át; az anyagi veszteségen már-már túltesz, amit emberben veszítünk.

* Néhány hónap múlva sikerült kijuttatni a gyereket. (A szerk.)

1956. december 4.

Hír arról, hogy a rendőrségen kimutatás készül a tizenhét-harmincöt éves férfiakról.

Egy Moszkvából érkezett mérnök beszámol arról, hogy odakint arról értesültek, hogy hatvanezer felfegyverzett nyilas betört Magyarországra. A hírt mindenki elhitte körülötte, tehát ő maga is. Szidta a nyilasok anyja istenit, amiért ölnek és rabolnak... Ő maga október 23-án délelőtt repült ki, a gép már vissza sem jött; mit sem tudott a valóságról. Ott egyébként bevásárolt, hűtőszekrényt, tíz kiló zöldkávét, de semmit sem hozhatott magával.

Reggel fél tizenegykor Menonnál, India moszkvai nagyköveténél. Az Írószövetség küldöttsége: Déry, Tamási Áron, Képes meg én. Erős ételszag a Nagyszállóban; a kapuban udvarias magyar férfi vár. Menon egy második emeleti szalonban fogad, India prágai követe és moszkvai katonai attaséja társaságában. Magas, szép szál, nagyon értelmes férfi; haja deresedik, kora megállapíthatatlan. Hátát a karosszékben egy óriási felfújt nejlompárnának támasztja. Másfél napja van Pesten, de már szemmel láthatóan mindent tud; amikor a rommá lőtt városrészek kerülnek szóba, igazi megrendülést mutat. Minden, amit elmondunk, egyezik az ő tapasztalataival és nézeteivel. Déry elmondja, hogy filmre vettek egy párházban nyolc kakastollas csendőrt és nyilas karszalagos férfit, amint a bejövő orosz katonák előtt eldobálják fegyvereiket és megadják magukat. Én gróf Bartókról és Esterházyról számolok be. Tamási a kibontakozás útjáról beszél, mely szerinte kétféleképp valósulhat meg. Vagy a forradalomban született demokratikus szervek, munkástanácsok stb. egyesülnek egy kormányzó testületté, vagy a kormány összetételét változtatják meg úgy, hogy bírja a nemzet bizalmát.

Másfél óra múlva Menonék is, mi is autóba ülünk, és a Hősök terére megyünk. Tegnap egy kis litografált röpcédula adta hírül, hogy ma, december 4-én a hősi halottak emlékére egy szál virággal vonuljanak a lányok és asszonyok – férfiak nélkül – az Ismeretlen Katona emlékművéhez. Nagyon kevés röpcédulát osztottak, kíváncsiak vagyunk, mi lesz az eredménye.

Menonék csakhamar eltűnnek a szemünk elől. Nagy, fekete kocsijuk szélvédőjén „India” felírás. Az Andrássy úton rengeteg „bölcső” cirkál, az autóforgalom is nagy. A Bajza utcán túl látjuk az első sűrű sorokban felvonuló asszonycsapatot, kb. hatszáz főt, s azon túl új meg új csoportokat.

Párosával mennek a lassan szemerkélő, hideg esőben, nagyon fegyelmezetten és csendesen. Az élen néhány fekete és nemzetiszín zászló, minden kézben virág; egyetlen esernyőt sem láttam. A felvonulók jó része fiatal, sok bájos arcocská van köztük, de a szépeken és a csúnyákon ugyanaz a megszállott arckifejezés, amit október 25-én a Parlament elé vonulókon láttam.

A Bajza utca sarkán, a szovjet követség előtt, sok páncélautó és géppisztolyos gyalogság. Elzárják az utat, jobbra kerülünk a felvonulókkal együtt a mellékutcákba. Így, kerülővel próbálunk a Hősök tere felé jutni. Lassan, lépésben vergődünk előre; a Szondy utca és Dózsa György út sarkán óriási torlódás, trolik és autók, páncélautók és csapatszállítók és megtorlódott tüntetők gabalyodnak össze. A tér minden bejáratát lezárták az oroszok.

Akármerre nézünk, a benyúló utcák tele vannak nőekkel, zászlóval, sárga krizantém-mal. Háromnegyed tizenkettő; fél tizenegy óta özönlenek az asszonyok. Az elsőket odaengedték az emlékműhöz, be is borították virággal, de amikor sokallani kezdték

a tömeget, elzárták a teret. A hősi sír előtt két géppisztolyos orosz jön-megy, az óriási tér különben üres. Két autó kering rajta; az egyik India, a másikon Jugoszlávia a felirat. A Dózsa György úti kordonnál egy asszony át akar törni, de az orosz kitépi a kezéből a zászlót, vissza akarja lökni az asszonyt, de rettenetes pofont kap. Társa oda-siet, húszan is belécsimpaszkodnak, örül, hogy békén félreállhat, és egyszerre beözönlik a résen a nők sokasága. Virágot, gyertyát visznek az emlékműhöz, eléneklik a Himnusz és továbbmennek.

Egy fiatal fiút – mesélik később –, aki lefényképezte a gyertyákkal körülvett sírt, három civil elvitt, és bezárt a Dózsa György út egyik pincéjébe. De hamarosan óriási tömeg ordítóva követelte, hogy engedjék ki a fiút, mire a három civil megijedt, és kiengedte a foglyot.

A Liget felől még mindig nem engedik őket bejönni. Odakerülök. Egy asszony – lila télikabátban, negyvenéves, fonnyadt arckifejezésű, ki akar törni a géppisztolyok közt. Igyekeznek visszatartani.

– Ezeket féljek? – rikoltja, és kiköp az egyik orosz elé. – Ezeket láttuk, hogy mit érnek... És ha lőnek? Lőjenek agyon. Mit ér az én szaros életem?

Így átkozódik, aztán kitör, és lerázza magáról az orosz. Pecsétes, lila kabátjában, kifestett szájjával, melyről izalmában félig lerágt a rúzszt, lomposan, öregén, hátában két orosz géppisztoly fekete tekintetével, elindul az Ismeretlen Katona sűrje felé.

Sz. M. költőné meséli egy fél óra múlva, hogy az egyik menetszlopból, melyből egy fiatal lány kilépett, hogy eligazgassa a sort, a lányt elkapta két orosz, és vitte egy páncélautó felé. Szőke, vállig érő hajú, szép fiatal lány volt, fekete karszalaggal; a tömeg valósággal kitépte az oroszok kezei közül.

Útban hazafelé, a Váci utcában, az Andrássy úton, mindenütt menetelnek még a tüntetők. Állítólag a Parlament felé igyekeznek. Néhány napig csönd volt, az emberek beletörtek, elfáradtak; ma megint fellobbant a tűz. Egy lövés elegendő, és minden kezdődik előlről.

1956. október–december

(Ez a hagyatékban fennmaradt kézirat itt jelenik meg először. Feltehetően saját maga számára készítette ezeket a feljegyzéseket, hiszen nem gondolhatta, hogy valaha megjelenhetnek. Így a szöveg első fogalmazásának tekinthető. [Radnóti Zsuzsa])

FIGYELŐ

BAKA ISTVÁN ÉGTÁJAI

Baka István: *Égtájak célkeresztjén*
Válogatott és új versek
 Szépirodalmi, 1990. 158 oldal 46 Ft

I. A befogadó

Az ÉGTÁJAK CÉLKERESZTJÉN (vagyis a válogatott versek) első darabját 1970-ben írta Baka István. Huszonkét éves korában. A cím, a NYÁR DÉLUTÁN leíró verset ígér. Hát persze: vidéki költő, még természetközelen él. És hiányoznak belőle a hetvenes évek „korszerűbb” közegben élő költőinek gatlásai, divat diktálta görseji, mozdulatai. Szerencsére ártatlan: bizik a látható, ábrázolható, jelentéssel teli világban, nem szenved a nyelvi, grammatikai mutatóanyagok kényszerétől. Szóval vidéki, szekszárdi, szegedi költőnek lenni jó, mondanám, ha nem tudnám, s ha nem tanúsítaná Baka sorsa, lírája is, hogy vidéki költőnek lenni rossz. Sőt mintha ez a Dunántúlról Szegedre származott egyetemista majd gyermekklapszerkesztő úgy érezné, hogy azon a vidéken kiváltképpen rossz. („Itt minden gyom örül a délnak, / hogy nem kell másra vetnie / parányi árnyát. E vidéknek / holan se lennék semmije.”) Mintha, egy nemrég frott versében, Aeneas szájával is a maga keserősége szólna: „Dido, királynóm, gyűlölöm e földet.” Meglehet, ez a rossz közérzet az egyik fészke az életművében már bölcséleti igénnyel újra és újra megfogalmazott, mondhatni: egzisztencialista kivetettségadatnak. Ott van aztán a fogadtatása. Csapatokhoz, bandákhoz nem tartozva, kívül a legfrissebb készítményekre érzékeny fővárosi irodalmi életben, előnyös helyezést, költőrangot nem könnyű megszerezni. Csak emlékezetemre hagyatkozva mondom, de nem hiszem, hogy tévedek: már három nem akármilyen verseskötet, két prózakötet jelent meg, s még egyetlen igazán méltó kritikát sem írtak róla. (Azt dehogy merem ideírni, hogy viszont kiket, milyen leleményes pirotechnikusokat, gyors kezű kóklereket ki-

áltott ki zseninek, pártérdekből, csoportosságból, balek sznobiságból, egy-egy visszhangos kritika.)

De hadd térjek egy kicsit vissza ehhez az első vershez. Mégsem igazi leíró vers ez. Legfeljebb annyira az, hogy csakugyan felfedezhető benne a cím előlegezte képsor. Fű, mező, fák, árnyak, lombok satöbbi. És persze ott vannak benne az efféle képekhez többé-kevésbé hagyományosan társuló képzetek (piros harag, névtelen fájdalom, erotikus sejtelmek). Olvastunk már ilyesmit, mondhatná a finnyás kritikus, tudom is én ki mindenkiben, Juhász Gyulában, József Attilában, Radnótyban. S legyinthet arra a szelíd melankóliára is, amelyet a vers természetelvű és társtított képei sugallnak. Hadd segítsék én is a rosszkedvű ítélsznek: a fiatal költőben könnyű felfedezni máshonnan ismerős képeket, szavakat, mozdulatokat. Itt van mindjárt az első sorban „a fű komoly, meleg szaga”. Ünnepelhetném a Rimbaud javasolta recept szerint való színesztéziát, az érzékek összevetését, de mondhatnám azt is, hogy ez a komoly, különösen a dörmögő mező közelében, egyenesen József Attilából jön. Mondhatnám azt is, hogy a pipacs körül lebegő asszociációk Radnóti-természetűek. A 2. rész első szakasza meg tökéletes Jeszenyin-imitáció: „Emlőnyi árnyát lomb utatja / a gödrök rithuló sültjét, / s levélrés-szájához tapadva / tündödvé csókolja a kékség.” E mögött a strófa mögött ott érzem a csodálatos Jeszenyin-vers, a KÉRSÉG magyar fordításának asztrálistétét, ahogy őt idézi a tündödvé csókolja révült, mégis földies parasztszürrealizmusa is. S később is mennyi Jeszenyin szellemében fogant kép van Baka verseiben! Az „imára kulcsolt jegénye”, a „szétgurult olvasószemek a foldeken a varjak”, az „Anyóka-ország” (Jeszenyin kunyhó-anyókaájának rokona), az „ó éjszaka, fekele kendő parasztszöny-erdők fején”, és Baka kuttyája, ha távolról is, kétségtelenül rokona a Jeszenyinének. De nem ezekben a többé-kevésbé nyilvánvaló kapcsolatokban van a lényeg. Sokkal fontosabb az, amit semmiféle mikrofilológiai kopódúhvel nem lehet

utolérni. Az olyan hatás, amely csak bekapcsol Bakában valami eleve benne levőt. Például az apró dolgok fölé hajló gyöngéd, meg-elevenítő figyelmet, az anyag, a tárgyak bensőséges ismeretét, a szinte test szerinti való megjelenítésük képességét, a tárgyakon megtapadó s hirtelen fölébük szökő elemien költői képzeletet. (Ide kellene írnom József Attila nevét is, benne is megvan ez a mindent át-lelkésítő figyelem.) De miért foglalkozom ennyit Baka ihlető mintáival? Hiszen pályája első szakaszának sokkal súlyosabb, sokkal inkább rávalló versei is vannak. Már hibátlanul játssza egybe a maga komor világát a Vorösmartyéval (VÖRÖSMARTY. 1850), már úgy ki tudja tölteni a szoros formát, hogy majd szétveti a feszültség (NEM VAGY ITT), már kacér magamutogatás nélkül tudja élénk állítani egy csupán négyszakaszos, mégis nagy terű versben megkeseredett, de költőnek jól használható drámai anyagot kénál magányát. Már próbálja azt a hosszú mondatokban kanyargó dikciót, amely majd képek nélkül, önmagában is éltetni tudja a verset (VÉGI-GVER RAJTAD), s tud már másokéihoz nem hasonlító, pontos, erősen sugárzó képet teremteni. („Elalszom én is, *rottegésemel / lágy szuszogásod szertefűjja... / S nyelvéd és nyelvem lángjai / holnap összelobbannak újra*”) Szóval lett volna itt miről beszélni, nem kellett volna okvetlenül ilyen-olyan reminiscenciák után nyomonzni. De a NYÁR. DÉLUTÁN-ban még alakulóban, még védtelenül áll a kritikus előtt Baka költőalkata. Hadd minősítsem hát: Baka befogadó, szerepjátszó, utánczó természet. A három szó közül egyiket se mondom lekicsinylően. A húszéves költő nyugodtan megengedhette magának, hogy jó ösztönrel, célszerű szélessel kiválasztott mintáira ráhangolódjon. Egyszerűen tudta, mi kell neki, s már akkor is olyan erős hangja volt, hogy egy-egy nyilvánvalóan idegen akkordot is elbírt a verse. Baka-vers a NYÁR DÉLUTÁN is, akármit is mondtam eddig róla. Érezni már benne azt a költői látást, amely természetes biztonsággal állapodik meg a vers szempontjából fontos részleteken, s azt az alakító képességet is, amely nem annyira a metafora, mint inkább csak az asszociációs lehetőségekkel zsúfoltt fantáziakép felé tolja el a látványt. Ebben a szakaszban: „S *hová árnyad vetült, a hűvös / érintéstől lehull a harmal, / és eziüstjén egy pillanatra / megvillan vélet-*

len hatalmad”, nem az a benne bujkáló félgonddal szép, hogy az ember, ha csak egy nyomtalanul múlt pillanatra is, beleavatkozik a világ folyásába, hanem az, ahogy a versben a fogható, az anyagszerű hirtelen megmozdul, irizálni kezd, való és káprázat határa elmosódik. És szép, persze, azért is, mert a zárt térben (azaz: a strófában) szinte tapintható a természetesen bomló szöveg erős érverése. És szép a pusztá formájával is, az utolsó sor-nak a jambikus zenét megkontrázó hármass tagolása, s talán az a bújtatott betűrím is (villan, véletlen) meg a magánhangzók olyan fulbemászóan kanyargó dallamíve. És ha már szóba hoztam a formát: nagy ritkaság, hogy egy pályakezdő költő ilyen ösztönösen érezze és hibátlanul tudja is a mesterséget. Baka ebben is okos volt: tudta, mi való neki. Egy-egy kisebb kitérőt, lazítást, kísérletet leszámítva máig kitartott a kötött formák mellett. Mintha zaklatott belső világa csak a zárt idomok szorításában tudna hatásosan megjeleni. Alkat kérdése ez is. Mindenesetre most úgy látszik, hogy szakadatlanul tökéletesített, nehéz műfordítói vállalkozásokban próbált formaművészete (ebbe persze az anyag megformálását, a szöveg rendezését is beleérttem), mondhatni, tartalmi eleme lírájának. Talán ez a formai elegancia, ez a látszólagos könnyedség teszi, hogy sűrű, sokértelmű versei is valahogy dalszerűek. Hallgassuk akár ezt a Baka későbbi elszánt egzisztencializmusa felé mutató gyönyörű szakaszt: „*És száll a csend – a hold mosatlan / ablaka mögé lép az Isten; / egykedvűen néz – túl homályos / üveg, hogy lásson és segítsen.*” Itt még a szorongás, a kétségbeesés is valahogy szívsajdítóan édes, ha összevetjük későbbi versei súlyos komorságával. Itt a fájdalom is lágyan fodrozódik, ott majd súlyos koloncokban sötétlik. De ez, azt hiszem, nem azért van, mert közben megváltozott a közérzete. A formái változtak meg. Merjem-e azt mondani, hogy egy kicsit még Baka sötét világképe is formai kérdés? Ugyanaz a téma másképp szól egy szál hegedűn, mint ha egy nagyzenekari műben bujkál.

Eddig csak Jeszenyiről beszéltem. De, részben szerencsés véletlenek folytán, voltak más fontos találkozásai is. Ott van például az orosz-amerikai Joszif Brodskij („*emlékszem: hetvenegyben ott a Néva nyirkos partján Post aeta-*

lem nastram / – *latin nevű – poémáját elem / letette egy boglyas frú a roppant, / Nyuszkijszj proszpekt-i ház emeletén*). Jellemző, hogy a magyar Dante kezdőterzínájának két rímét viszi végig, igazi, nem hivalkodó, ironikus formai bravúrral, vagyis egyszerre idézi meg a hetvenes évek kelet-európai bugyrához a POKOL költőjét meg az akkor még ülő „élősi” Brodskij, a később szobatisztává előléptetett Nobel-díjast s talán egy kicsit a BOLOND ISTÓK Arany Jánosát és végül persze saját magát ebben a meglehetősen nyers tónusokkal készült ön-életrajzban. Ezt a sokféle célzó, novellisztikus, az alacsonyan járó prózát rejtett jupiterlám-pákkal átvilágító versrajtát, legalábbis részben, Brodskijtól vehette. AENEAS ÉS DIDÓ-ja Brodskij DIDO ÉS AENEAS-ára felel, mintegy visszájára fordítva az orosz versbeli helyzetet. Nála nem annyira Dido, mint inkább Aeneas a szerelem kárvallottja. A szerepvers régebben is kedvére volt Bakának. Eljátszotta Adyt és Széchenyit, a leghatásosabban, a legforróbb azonosulással Vorösmartyt. Igazi formai remeklés, ahogy a Vorösmarty-sorokat beépfíti a maga stílusimitációjába: a, mondjuk, másolat és a hiteles eredeti hibátlanul illeszkedik, tökéletesen egynemű. Ezt a szerepjászó hajlamát erősíthette meg Brodskij. S valószínűleg neki is köszönhető, hogy Baka lírája személytelenebb lett, s nemcsak a mitológiai vagy zenei fogantatású versekben.

2. Baka István megkísértetése

A hetvenes évek közepén ez a pallérozott, organikus növekvő költészet váratlanul hangot váltott. (Ha már kimondtam ezt a pallérozottat, a félreértések elkerülése végett hozzátéveszem: nem ódivatút, akadémiásan unalmasat akartam mondani. A Baka-versek szépen elrendezett felszíne alatt a nem nagyon figyelmes olvasó is észreveheti a mi évtizedeinkre már letisztult, klasszicizálódott modernséget. A vágásokban, a hézagokban, a többlepcsős kihagyásokban, a váratlanul egymás mellé tett képekben.) Nem tudom, mi történhetett akkoriban Bakával. Barokkos-romantikus-szecessziós ajzottsága semmiképpen sem következik az előzményekből. Talán valami elfedett tragédia, megrendülés hívott elő belőle egy, meggyőződéseim szerint, alaptermészetétől idegen kifejezésformát, színpa-

dias beállítást, túlhazbó, olykor már-már dagályos nyelvet? Vagy megerősödött benne a nemzeti-közösségi küldetésstudat, azért fordult éppen Ady felé? Vagy vegyük közvetlen vallomásnak a *kinék kell már az énekek sort?* Azért kezdett harsányabban beszélni, mert nem érezte magán a régen megérdemelt figyelmet? Mindenesetre megkísértette a veszélyes, a követhetetlen Génusz. Persze, a tagadhatatlanul nagyszabású HÁBORÚS TÉLI ÉJSZAKA Ady Endre emlékének van ajánlva. De ez a szerep mégsem áll neki olyan jól, mint a Széchenyi vagy, kiváltképpen, a Vorösmarty. Nemcsak arra gondolok, hogy váratlanul megjelennek a nagybetűs szavak, a *Semmi* (pedig hát milyen igazi semmit tud ő mutatni!), a *Nagy Vadász*, aki „*duhajul az ég tükreibe vágja poharát*”, „*az ősi tőj asztalán*” Isten és Sátán kártyáznak. (Vannak egy időre kompromittálódott szavak, azt hiszem, ilyen most éppen a Sátán is.) Túl erős, szinte grand guignolos tónusokat használ. („*ráng, ráng a gyertya lángja, mint erdszakolt asszony*”, „*leng, mint akasztott hullója a szélben*”, „*vér, geny, mocsok rajzolt rám mappá*”). Másutt sok a stilizálás. („*Piros csizmákban mégis, mintha szívek kelnének lábra*”, „*öltösznek a húson a bordák, csüng rajtuk piros almakéni a szívem – úpdle, Magyarország*”). Egy-egy képben meg mintha Nagy László szelleme kísértene („*tündérfa, Isten-útka, törzsemen már a kidöntés jelével*”, „*állok eleven vérfaként, pirosól ágaimal kilátva*”). Bevallom: az idézetek rosszhiszeműek. Akár a HÁBORÚS TÉLI ÉJSZAKA-ból, akár közvetlen környezetéből idézhetnék gyönyörűeket is. Ha már a semmit emlegettem az imént, hadd írjam ide ezt a dosztojevszkijesen sivár pokolképet: „*s hová jutnánk a korhadó / dongákon túl ki tudja / a Mennybe-e vagy egy sötét / és nyirkos pincezugba*”. Mintha Szvidrigajlov utolsó éjszakájának zugszállodai szobája volna. Ez a vers is Baka Felhők-korszakában íródott.

3. Baka-Thészeusz

Ez a szertelen korszaka talán öt-hat évig tartott. Hozzám nem áll közel, megpróbáltam valahogy elmondani, miért. Mégis valami fontos történt benne: alighanem akkor töredetek szét, lazultak fel pályakezdő költészete megejtően artisztikus, de súlyos drámai tartalmak közvetítésére kevésbé alkalmas for-

mái. Nemcsak arra gondolok, hogy a HÁBORÚS TÉLI ÉJSZAKÁ-ban szabad versek is vannak. Hanem arra is, hogy a zárt strófaszervezetekkel együtt lemondott a zárt nyelvi szerkezetekről is. Most sorokon át kanyarog, meg-megtörve, neki-nekilödülve, a gondolkodás természetéhez igazodva, a mondat. S akkor hagyogatja el, nem a divat, hanem a szöveg készítésének engedve, az írásjeleket. Lírája ez után a közjáték után fordul igazán a tárgyias kifejezés felé. Ír természetesen első személyben is, köztük olyan nagyszerű verseket is, mint mondjuk az AKKOR IS OTT IS, de még ezt a lázasan személyes vallomást is elszigeteli magától egy kicsit a versbe épített Petőfi-félsorral. Most írja első nagyszabású szerepversét, a DÖBLING-et. Írt szerepverset, félszerepverset korábban is, de most tudja igazán bejátszani az egész színpadot. A magát az örület éleslátásával figyelő, országos és személyes büntudatban vergődő, valót és lázálmot összeváltó Széchenyi éppoly plasztikus és hiteles, mint a díszletül mögéje festett vihar. Hibátlan a vers íve, és nagyszabásúak a részletek („nem láthatod hol erdőhkel sötétlik / mint ügyékszörzettel a láthatár / megnyílt a menny és méhéből kihullott / s már éhesem bóg a kused halál”). Ebben a versben már nagyon is érezhető a hosszú periódusok sodra. Ez az erős áramlás fontos vonása lesz majd újabb verseinek. Bár korábban is kísérletezett vele, talán itt alkalmazza először igazán hatásosan a motívumismétlést. (A zenéhez való vonzalma amúgy is nyilvánvaló. Liszt vagy Rahmanyinov zenéjét „lefordítani”, eljátszani, az is egy neme a tárgyias költészetnek.) Ebben a versben egyetlen szót ismétél, a *Döblinget*. Rögeszmés szabályossággal kétszer, háromszor, megint kétszer, megint háromszor. Úgy lármázza fel vele a verset, mint egy-egy riasztó, rettenetes szívdobbanással. Másutt, az egyik Rahmanyinov-versben két-három ilyen vezérszólam is van, de ott mindig változik valamelyest a motívum. A FARRASOK ÓRAJÁ-ban a *felbredék* hőkölteü meg minduntalan a monológot, illetve az olvasót. (Vannak aztán Bakának egész líráján több-kevesebb következetességgel végigvonuló motívumai, a többnyire valamit fércelb zápor, a ritkábban menedéket kínáló, gyakrabban szorongató képekkel körétiömörülő erdő („Erdő vagyok – élévedek ma-

gamban / Gyökér vagyok – nyakamra hurkolodom”). S talán kétszer-háromszor, a viszolygató fényt (mondjuk, az utcalámpáét) materializáló *csigonyál*. De vannak másfajta állandói is Baka lírájának. Változó képekben megjelenő alapélményei, érzelmi-gondolati helyzetei. Emlegettem már a legmakacsabbat: a sívár földi pokol, a nagy oroszokéval rokon semmi, újra és újra megformálva, pályája szinte minden pillanatában felbukkan. De az embert „*a hold mosatlan ablaka*” mögül részvélenül bámuló Isten olyan gyönyörű képen jelenik meg, hogy nem is érezzük olyan borzalmasnak. Jó tíz évvel később ugyanez az élmény már más hangfekvésben szól („*a ponyvát / morogva rúzzák az úri szelek, / a lyukakon átvillámlik a Semmi*”), még egy évvel később pedig már nem érzi szükségét, hogy nagybetűvel írja ezt a semmit, elég szorongató az úgyis. („*ó nappalok fehér kendői számat / ki tömte be tüvéletek nehogy / kiüvöltsem hogy már a semmi sincsen / s még az a semmi is fogy egyre fogy*”). S végül, de ez megint csak formai kérdés, az 1984-es ANGYAL-ban a világvégi tájnak már nagyszabású díszletei sincsenek. A szemét, a civilizáció vigasztalan hulladéka borítja. „*Rozsdaszepplős konzervdobozok nedvedző csikkek papírcsafatok.*” Pilinszkyben („*s a remény – mint szalma közt hidöntött pléhedény*”) és Kálnokyban találkozhatunk ilyen alantás apokalipszisekkel. Formai kérdés ez azért is, mert Baka szókinése tulajdonképpen kicserelődött. Igaz, már korai verseibe is be-bekerült egy-egy köznapi szó, szerkezet. De az arány nagyon megváltozott. S a próza nemcsak a szavakban van, hanem a közbeszéd pongyolaságaival elnehezített mondatokban is: „*Most kellene ki-mennem / vizelni, inni, s a paplan alá!*” Vagy: „*eleget locsogtam / e tárgyról épp, de – ha már belefogtam – / hadd mondjam el*”. Szóval megtanulta ezt is, a *szédült mondatokat*, a töredezett mégis-formákat, a vers legmélyére rejtett alig-alig hallható, mégis hatásos zenét. Megtanulta, hogy nem okvetlenül szükséges a versbe szépen megmunkált, jól célzott metaforákat, allegóriára mutató útjelző táblákat rakni. Vesse egybe az olvasó az ADY ENDRE VONATÁN-t az ÁTUTAZÓKÉNT-tal (a két vers anyaga nagyon hasonló), és megérti, mire gondolok. Amabban már ott vannak ugyan a fantáziálanul való, a próza fölé alig emelkedő

igyekevése közötti ellentmondásban, természetesen, mint minden sikeres giccsben, valószínűségi probléma, aktuális nyomorúság, eleven kőn mutatkozik meg. Hogy ez s így mutatkozik húsz évvel később egy a regény milliójéhez hasonló társadalmi helyzetű tizenkilenc éves kolozsvári lány életében, az magyarázza az egykori nyolc kiadást s az emlékek jogán még a mai repríz motívumait is.

De, mint mondom, A NAGY SIKOLY igen rossz, s ennek bizonyítására kár sok szót vesztegetni. Nyilvánvalóan az esztétikai törekvés, a stilizálás teszi tönkre: mindennek nagyszabásúnak kell lennie benne, a nagyvilági környezetnek, a konfliktusoknak, a magán- és párbeszédnek, az emberek szépségének. Mindig mindenki élete csúcán van, mámoros vagy szenvedő értelemben. A figuráknak figurációk nagyszabású illusztrációjává kell válniuk, a nagy sikoly pártján vagy ellene, s a teatrális gesztusokért nem nagy ár a maradék élet. Minden neobarokk pompába fül, a művész művészsége, a püspök püspöksége, a táj, a nyelv. Ha valaki művész, akkor zseni, ha orvos, akkor nagy tanár, ha pap vagy apáca, akkor egyházfejedelem vagy fejedelemasszony, ha burzsoá, akkor milliomos pátriárka. Ha kettesben elköltött szerelmi vacsora, akkor jégbe hűtött bouillon, „*óriási tengeri rák, körülásva apró pástétomokkal*”, és még vagy öt fogás. Mesterkéltné architektúra vonatkoztat mindent ugyanarra, és szolgál a főhős nő nevelődésének vagy inkább lenevelődésének tanulságul. Nemcsak a társadalmi világot, de a lélek világát sem fogadhatja be ez az építmény.

A giccs nem művésziellen, ellenkezőleg, a túlhangsúlyozott, halmozott, hatványozott művészség. Polcz Alaine könyvének meglepő művészi hatása éppenséggel művésziellenességéből származik. Könyve elején még tetten érhető a megformálásra való törekvés – az elbeszélő időnként megszólít valakit. Talán Polcz Alaine második férjének, Mészöly Miklósnak példája munkálhatott itt – az ő egyik legszebb könyvében, a PONTOS TÖRTÉNETEK, ÚTKÖZBEN címűben van így jelen a megszólított. De utóbb a memoárról elfeledkezik erről a művészi fogásról – és jól teszi. Tökéletes eszköztelenségé hat.

„*Azt hiszem, ha készségesen is feküdtél le, de nehezen, vonakodva adtam át magamat az ölelésnek. Hogy ez kívülről is látszott-e rajtam, nem tu-*

dom. Az biztos, hogy mindig fogadtam a közeledését. Ha nem éreztem semmit, az jó volt, nyugodt maradtam. De ha átadtam magam az ölelésnek, egynéhány pillanat múlva ott maradtam pattanásig feszült idegekkel, kiiktettek a fejemben az erek, és nem akart alábbhagyni a szudobogásom, s pedig elfordult a falnak és aludt...” (17. k. o.) Ilyen száraz-összinte, nyelviileg igénytelen leírásban mutatkozik meg az, aminek ellentétét Erdős Renée kimódolt artisztikummal nagy sikolynak nevezi. De Polcz Alaine memoárjában ez a korai házasság egy – talán a több esztendő frontszolgálat kommunikálhatatlan tapasztalatainak következményeképpen – belső ridegségét oldani nem tudó, büntudatát fojtott szemrehányássá változtató, az önelégületlenséget már-már kegyetlen némasággal palástoló, kezdődő alkoholbetegséggel küszködő, igaz, a történelem nehéz pillanataiban korrekt, sőt derekas, de a magántörténetet elviselhetetlenné tevő emberrel, nos ez a korai házasság csak előjátéka, de a véletlen folytán borzongatóan profetikus előjátéka a későbbieknek. Annak, amiért érdemes volt és amiért meg kellett írni ezt a könyvet. A rémület nagy sikolyának, amelyet a szerző a lehető legcsöndesebben idéz fel.

A könyv írója azok közé a nők közé tartozik, akiket a magyarországi harci cselekmények idején szovjet katonák megerősszakoltak. Mindenki tudta, hogy asszonyainkon „végigmertek” az oroszok, de ennek alig van irodalmi dokumentuma. Déry Tibor ALVILÁGI JÁTÉROK-jának első, 1946-os kiadásában szerepel a HÁBORÚ című novella, de a későbbi kiadásokban nemcsak cenzurális okokból maradt ki, hanem joggal is, mert sikerületlen. Csalog Zsolt szamizdatos írásában rejlik némi adalék. Esterházy Péter FÜHAROSOK-jának költői mítoszában távolról megjelenik. A cenzúra természetesen több mint négy évzúden keresztül lehetetlenné tette, hogy valaki nyilvánosan szólhasson erről, de a hallgatásnak, gyanftom, mélyebb okai is vannak. A megaláztatás elfojtásra késztet. Ez az erőszakttétel beszennyez – a viszolygás az áldozatra is háramol. Az alantas közvélekedés még szellen gyanúperbe is fogja, hogy maga sem lehet ártatlan, ha az megtörtént vele.

Azok a történetek, amelyeket szóbeszédből e nembn ismerünk, általában egyszeri

események, s valami véletlen balszerencse következményei. A könyv hősnőjének balszerencséje nagyobb szabású: a – mint utóbb kiderült – keresztények számára majdnem biztosnak bizonyult, sértetlenül maradt Kolozsvárról egy dunántúli kastélyba menekült, éppen oda, ahol három hónapon keresztül állt, azaz hullámozott a front, cserélődtek az állások, s a caapdából nem volt menekvés. Elszakadt férjétől, anyósával maradt. Az erőszak-tétel nem egyszerű, hanem folyamatos, majd-hogynem mindennapos esemény volt.

Hogyan lehet egy elmondhatatlan történetet elmondani? Hogyan lehet egy tapasztalatot megosztani, melyben a legextrémebb léthelyzetek, a háború vagy kivégzés okozta halál, a rettegés, az éhezés, a nemi erőszak az élet normális velejárói? Közismert, hogy az éles tapasztalatok elviselhetetlenségig fokozódó felhalmozódására a lélek tompasággal válaszol. Ennek a lélektani jelenségnek van egy esztétikai párhuzamosa. A tragikus események halmozása paradox hatást kelt – ezzel már Lessing is bajlódott. Azt mondanám, hogy Polcz Alaine könyvében az átélt iszonyat pszichológiai következménye, a rémületes események egykedvű természetességnek tartása áll jól az esztétikai hatásért. Nincs itt semmi erőfeszítés a pontos visszaemlékezésre, mégis rendkívüli hitelességet érzünk, mintegy annak jeleként, hogy az elmúlt majd' fél évszázad nem mosta el az emlékeket, hanem ezerszer megismételtette. Nincs kényszerű önvizsgálat sem – a néha-néha megemlégetett későbbi lidérces álmok helyettesítik. Nincs nyoma az öngyógyításra való törekvésnek. Valami póztalan fásultság az elbeszélés módja. A könyv fő témája, az erőszak-tétel, nincs a könyv centrumában, hanem mintegy mellékesen, újra meg újra megtörténik, a kiközlent idő s az immár soha vissza nem zökkenő idő természeté szerint. A kiközlent idő prefigurációja a néma és hideg házasság, melyben az ifjú asszony gonorrhéát kap férjétől a nászúton, hogy aztán a következő valamelyik orosz katonától kapja. A tragédiák magától értetődősége helyettesíti a részvétet, s amit méltányosságnak vélhetnénk, az is az.

Valóban, feltűnően impassibilis írás ez. Amiképpen bizonyos közönnyel sorolja az aszolidaritás sűrű példáit, ugyanolyan egykedvűséggel a szolidaritás ritka eseteit. „Em-

lékszem, reggelenként a fejem mellett találtam egy kicsinyke csomagot. János öregedő, kövérkés agglégény barátja lehetete oda tiokban.” (120. o.) Az elbeszélő önmagával szemben is részvétlen, hiszen körülötte öregasszonyokkal (anyósával) és gyereklányokkal is ugyanaz történik. De részvétlen másokkal is. A részvétlenség ebben a könyvben valójában egyedül állatokkal – lovakkal és kutyákkal – szemben mutatkozik, a jóság csodálata pedig csak szentekkel szemben. Az a két öregasszony, aki önzetlen jóságá révén kiemelkedik a történetből (anyósa és egy másik), szemmel láthatólag magából az emberi speciesből is kiemelkedik, és életszentségre tesz szert. Az a két ember, akivel szemben indulatot táplál önzése és szeretetlensége okából, pap. Tőlük, ha tisztuk szerint kiszolgáltatják, elvárható volna a bensőséges kapcsolat a szentségekkel, a hozzájuk méltó élet. (Egy harmadik, „hideg bestiánaként” emlegetett személy, a szerző bátyjának élet-társa, nem a fronttörténethez tartozik.) Meglepő viszont a tökéletes indulatatlanság magukkal az erőszaktevőkkel szemben. Ezt méltányosságnak vélhetnénk, ám közelebből szemügyre véve nem az, hanem máig ható traumatikus következmény, melyről a viktimológia szakértői sokat tudnak. De a traumának traumatikus feldolgozása tette képesé Polcz Alaine-t erre az egyetlen irodalmi művére. (A talán tájékozatlan olvasó kedvéért említem meg, hogy a szerző ismert thalnatológus, azaz haldoklókkal foglalkozó pszichológus.)

Egész tipológiája, időben is egymás után következő „fejlődésregénye” tárul fel a könyvben a katonák erőszak-tételének. A megijesztés: „Főbe lövök »tvoj muzs« (= a te emberedet). Aztán mosolygott, és behívott a szobába. Bementem vele, tudtam, hogy már akar. Letette a képet az éjjeliszekrényre, és lefeküdt az ágyra.” (107. o.) A csoportos terror: „Hátravitték a konyhába, és úgy vágta a földhöz – valószínűleg megint védekezni akartam vagy támadni –, hogy a fejem beüsgödött a szemetesláda sarkába... Elvesztettem az eszméletemet. Az esperes nagy belső szobájában lértem magamhoz. Az üvegek kilörték, az ablakok bedeszklázva, az ágyon nem volt semmi, csak a csupasz deszkák, azon fekiüdtem. Az egyik orosz volt rajtam. Hallottam, ahogy a mennyezetről egy női hang csapott le: anya, anyuka! – kiabálta. Aztán rájöttem, hogy az én hangom az, én kiabálok. Mi-

kor rájöttem, abbahagytam, csöndesen, mozdulatlannal fekiidtem. A tudatommal nem tért vissza a test-érzékelésem, mintha megdermedtem vagy kihűltem volna. Az ablaktalan, füstelen szobában, meztelen alsótesttel fázhattam is. Nem tudom, még hány orosz ment át rajtam azután, azt sem, hogy azelőtt mennyi. Mikor hajnalodott, otthagytak. Fölkeltem, nagyon nehezen tudtam mozogni. Fájt a fejem, az egész testem. Erősen véreztem. Nem azt éreztem, hogy megerőszakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze sem volt az öleléshez, sem a szexushoz. Semmihez sem volt köze. (109. k. o.) A kényszerű prostitúció: „Mami egyre fogyott, már azt sem ette meg, amit a csomagcskában találtam. Elmentem az orvoshoz, János ismeréséhez, és kérdeztem, mit csináljak? Azt tanácsolta, hogy adjak neki folyadékot, mert különben elpusztul a pincében. Folyadékot, de hát mi? Még a vzből is naponta csuporral ihathunk. Elmentem az oroszokhoz, és kértem egy csupor tejet. Tudtam, hogy má az ára. Lefeküdni egy csésze tejt. (120. o.) A nem keresett, de csak az inség általános értelmében kényszerű prostitúció: „Egy fehére kendőt terlettem magamra, és az arcomat bekenem hamuval, sárral – így próbálták a nők menteni magukat. Egyszer át kellett ugrani egy árkon... Ugrás közben az öregasszonyos, görbéd tartást egy pillanatra feladtam. A kommandatúróparancsnok meglátott az ablakból. Aztán elsőkerítetett... Nagyon kedvesen fogadott, jó vacsorát kaptam. Vártam, hogy mi következik. Hogyha nála maradok éjszakára – mondta –, ad egy fél dísznót. Uramistan, egy fél dísznót, akkor! Gondolkodás nélkül lefeküdtem vele... Elég gyöngéd és kedves volt, ez kínosabban érintett, mint amikor alku nélkül megerőszakoltak. Hazugság volt a részemről, hogy „igyekeztem viselkedni...” (137. o.)

Adassék üsztelet Polcz Alaine-nek ezért a majdhogynem szenttelenül bevallott szexuális élményért. Sade Justine-je a sok századik erőszakot követően is ugyanaz a meggyalázott ártatlanság marad. Az ASSZONY A FRONTON megmutatja, hogy ahogyan az öngyilkosság is lehet szokás, úgy a nemi erőszakhoz is lehet adaptálódni.

Szentvelenség? Ebben a „hochértelmiségi” asszonyban (szakmai esszéik szerzőjében) írónként van valami az „elbeszéltem az életemet, úgy, ahogy volt” naiv primitívizmusából. Nem jelenetez, hanem sorjáz, nem törekszik drámai effektusokra, nincs írói terve. Minden hatás ebben a könyvben az elősorolt ese-

mények nem fikatív voltából táplálkozik. S mégis, noha minden gyakorlott olvasó világosan meg tudja különböztetni azt a közvetett élményt, amelyet a közvetlen életdokumentum idéz elő (drámáját nekünk kell transzponálnunk), attól a közvetlentől, melyet a művészet közvetítése, transzpozíciója hoz létre, Polcz Alaine vallomása közvetlenül hat. Ahogy az „irodalomban” Esterházy Péter FÜHAROSOK-jában az erőszakot követően a megerőszakoltak elkezdenek szívókból nevetni, úgy e könyv ábrázolta „életben” egy alkalom után valami ablakon igyekszik a hősnő egy áldozattársa kimászni. „Ővele olyan durván bántak, hogy sebes lett a combja is. Ahogy tollam a meztelen fenekét – beszorult az ablakba –, még nevetünk is. Nem tudom, hogy miért nevetünk, de nevetni kellett. Kint valahogy összeszedtük magunkat, és beosontunk Mamihoz. Mami akkor viték-e el vagy máskor? Most már minden összeheveredik a fejemben...” (110. o.)

E megpróbáltatásoknak egyszer vége szakad, s a hősnő megtalálja anyját. „Persze, anyám srít, és boldog volt, és ölelt. És én néztem, és örültem neki. Örültem annak, hogy élnek, de olyan nagyon nem.” (155. o.)

Radnóti Sándor

AMERIKAI KÖLTŐK MAGYARUL

Amerikai költők antológiája
Szerkesztette Ferencz Győző
Európa, 1990. 946 oldal, 250 Ft

A létezés hálói
Amerikai költők versei
Kodolányi Gyula műfordításában
Európa, 1990. 157 oldal, 40 Ft

AZ AMERIKAI KÖLTŐK ANTOLÓGIÁJA szép és jó, de miért nem jobb? Miért tekintélyesebb a külalak, valamint az első benyomás, mint az értékelhetően közreadott anyag? Ha összehasonlítjuk például a THE PENGUIN BOOK OF AMERICAN VERSE című antológiával, amit a szerkesztő Ferencz Győző is megtehetett vol-

na, talán meg is tett, egyszerre észlelhetjük a különbséget, és kereshetjük hiába a magyarázatot. Az AKA-ban – nevezük a következőkben így – nincs semmiféle bevezető esszé, ezért semmiféle kísérlet arra, amire pedig minden antológiának szüksége van: a bemutatott anyag jellemzésére és a válogatás elveinek jelzésére.

Az előbbire az amerikai költészet esetén különösen szükség lett volna, hiszen a művelt olvasó, sőt még a művelt költők és kritikusok sem tudnak róla sokat. A Penguin antológiából megtudja az olvasó, hogy a szerkesztőnek miféle elképzelése van arról a vidékről, melyet kiragadott példákkal bemutatni kíván. Geoffrey Moore így arra is sort kerít, hogy Charles Olsonról sokkal többet írjon, oldalakat, mint például Robert Lowellról, holott Lowellnek több antológiaoldalt adott. Ezzel is jelzi, amit ki is mond, hogy véleménye szerint Olson jelentősége jóval nagyobb volt, mint – Poundhoz és Eliothoz mért – alkotói képessége. Ferencz Győzötől ilyen összefüggésekben az olvasó nem tud meg semmit. Ezért azt sem, miért hagyta ki T. S. Eliotot. Az talán mégsem igazi magyarázat, hogy Eliotot az Európa Kiadó 1986-ban a KLASSZIKUS ANGOL KÖLTŐK ANTOLOGIÁJA-ban jelentette meg. Hiszen miért ott? Beckettből talán francia lett, mivel Párizsban élt, és a GODOT-t is először franciául jelentette meg?

Szinte még fontosabb: miért fejezi be Ferencz az antológiát Sylvia Plathsal, aki az AKA megjelenésének évében ötvennyolc éves lett volna. A tizenhárom évvel korábban, 1977-ben megjelent Penguin antológia az akkor nagyvenöt éves Sylvia Plath után még kilenc költőt mutat be; a legfiatalabb akkor harmincnégy éves volt. Továbbá: miért képviseli az amerikai néger költőket csupán két halott, Langston Hughes és Thomas Hayden, akik közül az elsőt már (az 1936-ban meghalt) Kosztolányi tolmácsolta magyarul. A Penguin antológia tizenhárom évvel ezelőtt két, még ma is élő és elismert néger költőt, illetve költőnőt is megismertetett olvasóival.

Ezeket a hiányosságokat nem ellensúlyozza az egyébként dicséretes mennyiségű és minőségű életrajzi adalék és életmű-értékelés, melyet Ferencz a kötet végén hoz, a szerzők betűrendben következő nevei alatt. Ha az elképzelést és formátumot A VILÁGIRODALOM

KLASSZIKUSAI című sorozat alapító szerkesztője, Domokos János írta elő, a bírálát elsősorban őt illeti. Ha pedig a „klasszikusok” kifejezést terheli a felelősség az 1990-ben ötvennyolc évnél fiatalabb költők-költőnők kihagyásáért, akkor a bírálát talán azokat az elképzeléseket is érheti, melyeket a szerkesztők elszemélytelenedve szolgáltak.

Az említettekhez hozzá kell tenni, hogy T. S. Eliot kihagyása nem egyszerű kihagyás, hiszen a Pound–Eliot páros évtizedeken át mint a modern, értsd XX. századi amerikai költészet meghatározója volt számon tartva. A WASTE LAND (a HULLADÉK-, nem az ÁTORFÖLDJE, ahogy címét Vas István magyarította) ma is számottevő alkotás, amikor William Carlos Williams és Wallace Stevens már jó ideje konszenzusszerűen Pound és Eliot mellé, sokak szerint elé került, ha nem is a minőséget, a hatást tekintve.

A válogatás különben meggyőző, a mérce elfogadható. Egy-egy szerkesztő szinte sohasem azt csinálja, amit egy másik csinálna, így az esetleges kihagyásokról nem érdemes szólni, sem alkotók, sem művek tekintetében. A magyar olvasó ráakadhat – az említett fenntartások mellett – a fontos nevekre és jellegzetesnek mondható művekre. A nevekre és a címekre mindenképp, a művekre olykor.

Hadd írja ide a recenzens, hiszen nem elfogulatlan, elfogultságainak egyikét, azt a hitét, hogy túl sokat, túl gyorsan, túl felületesen fordítanak magyarok magyaroknak. Ismert dolog, hogy a költőknek meg is kell élniük, és hogy ezt Magyarországon többnyire magából az írásból akarják elérni, akkor pedig – egyebek között – fordítaniok is kell. Az is ismert dolog, hogy az első Nyugat-nemzedék kitűnő fordítói munkásságot is végzett, méghozzá mű-fordítói munkásságot, arra törekedve, hogy a költeményeket prozódia, metrum és rím tekintetében is átvegyék a magyar nyelvbe. Az már kevésbé ismert, hogy ez a nemzedék elsősorban úgynek tekintette a fordítást, és ami fontosabb, a maga ügyének, ahhoz a költői forradalomhoz tartozó munkának, melyet a maguk műveivel valósítottak meg a nyelvben. Kevésbé ismert, illetve meggondolt körülmény és probléma, hogy az ő fordításaiknál ezért szinte mellékes, ha egy-egy Poe-fordítás többnyire közel áll az eredetükhöz, míg például egy-egy

Baudelaire-fordításból általában nem derül ki, mit is csinált Baudelaire franciául; magyarul nem történik ahhoz hasonlítható. Valami mégis történik, ami magyar költőknél egyébként nem, és a magyarul jól hangzó versek szolidárisak azzal a széles spektrumú költői kezdeményezéssel, melyet a fordítók a maguk alkotásaival hoztak létre.

Ha az efféle, szinte titkos kapcsolat megvan, a fordítás mint fordítás lehet megbízhatatlan, a mű akkor is jó. Ha viszont ez a kapcsolat hiányzik, a mű többnyire akkor is érdektelen, amikor a fordítás megbízhatónak tűnik. Minden műnek tartoznia kell valahova, művek és elvárások mentén és ellenükben emelkedik az elmébe. Egy-egy antológiának ezért feladata, hogy közeget is nyújtson, mezőnyt, erőteret, ne csak semlegesen úgynevezett jó verseket. A semlegeség a verseket az olvasó – ebben az esetben magyar – versismeretének közegébe siklatja, abban pedig könnyen, sőt a legkönnyebben tűnnek a jövővények eslelegesnek.

A recenzensnek ez az elfogultsága általános; nemcsak a szóban forgó kötetre vonatkozik. Az abban található egyes fordításokat viszont az elmondottak összetűgésében találja jónak vagy rossznak. Jónak érzi például Várady Szabolcs fordításában Robinson Jeffers SEBESÜLT HÉJÁR című versét – bár a HURT HAWKS „sérült” és „sértett”, nem „wounded”-okra vonatkozik, valószínűleg visszaadhatatlan alliterációval és hangzó kontrasztal –, rossznak például Várady Szabolcs fordításában MacLeish ARS POETICA-ját. Ennek zárósortait imagista manifestumként szokás idézni:

„A poem should not mean
But be.”

A magyarításból ez nem derül ki:

„Ne szóljon a vers,
De legyen.”

Az angol ugyanis azt mondja – hiszen mondja –, hogy a költeménynek ne értelme legyen, hanem ő maga. Ne jelentsen semmit, csak legyen. Fogalmi és ezért metaforikusan átvitt értelem ellenében is működtetett képiséget követel. Nem jó ezért:

„Legyen a vers szólan,
Mint madarak sztrnyalóban.”

Hiszen:

„A poem should be wordless
as the flight of birds.”

Vagyis:

„Szólan legyen a költemény,
Mint a madarak röpte.”

Ez persze nem rímel, viszont nem is teszi tönkre az asszonancia határán lévő angol rímet.

Ez az utolsó megjegyzés a műfordítás problematikusságát veti fel. Angolul, franciául, sőt gyakran németül is valamiféle szabad ritmusú rímtelen szöveggel szokás fordítani az idegen nyelvű verseket. Az így okozott hiányérzet többnyire kínzó, mégis: jobb talán szenvedni, mint hamis sikernek örülni.

Végül: van-e értelme az ilyen átfogó antológiának? Biztos van, bár korántsem egyértelmű, miéle. Nehéz megválaszolni, hol fojtja el az úgynevezett jólinformáltság a szenvedélyt, az ismeretek enciklopédiája egy-egy ismerős ismerését. Ez azonban ahhoz kapcsolható kérdés, hogy mi értelme van az ún. irodalom tanításának, illetve mi jobb, sok szerzőről könyvet olvasni vagy csak néhány szerző saját szövegét. Irodalomtörténet kell vagy költészet? Az efféle alternatíva feltehetőleg hamis, ám a kettő párosodásából létrejött öszvér, az átfogó antológia is az.

Kodolányi Gyula jóval szerényebb antológiája jóval többet ér el. A bevezetőben a válogató-fordító, nevezük közreadónak, rögtön mond valamit az olvasónak: „Az amerikaiak ebben az évszázadban egyáltalán nem használják a líra, lírai szavakat a költészetről szólván. Nem véletlen tehát, hogy ha van lírájuk úgy, ahogy mi értjük a szót, az mégis valami más. Az értelem közvetlenül mint értelem ritkán szólal meg benne: inkább a világban, a tárgyokban, a másik emberben rejlőzve, vagy a tárgyilagossnak leltés letrás hangnemében, mint hangszón, mint örulkodó mozdulat. Ritkán szólal meg benne a nosztalgia hangja, s az örök léma, a tavalyi hó-gyászolása.” A bevezető frója a továbbiakban is felvilágosít és jelez. Elmondja, rímes verset – Emily Dickinsoné kivételével – nem foglal magában a kötet, sőt neves költőket is kihagy: „De engem kétségtelemül ezzel a nekünk szokatlanabb költéséggel vonzott a modern amerikai költészet... Találtam valamit, úgy éreztem, aminek magyarul meg kellene szólalnia, s ami a magyar költészetben inkább mint szunnyadó lehetőség volt jelen.”

Kodolányi indián szövegekkel nyit, Emily Dickinson után pedig Gertrud Stein szövegeiből közöl, dicsérendően, hiszen a XX. századi amerikai költészetet az efféle szövegek hatékonyan képezték és képzik tovább ma is. Ennek a közreadónak – a szerkesztő itt is Ferencz Győző, aki tehát szerkeszteni ilyesmit is tud – igényei vannak, szándékai vannak, nemcsak verseket akar fordítani, műveket közrebocsátani, hanem költészetet. Nyilván arra törekedett, hogy az egyes művek olyan mezőnyt teremtsenek, melyben azok jellegzetességeiknek megfelelően tudnak működni. Kérdés persze, elérte-e Kodolányi, amit akart. Akkor pedig az is kérdés, mennyiben találja valaki kielégítőnek, amit a közreadó akart.

Az olvasó nem tud egyértelmű választ adni. Ha igazán kötelezve érezné magát rá, amiről szó sincs, azt mondaná: Kodolányi kötetete sikeres kötet, a csak magyarul olvasókat hozzásegíti a XX. századi amerikai költészet jellegzetességeinek megérzéséhez, és ezt sok jelentős költő jó versének hiteles tolmácsolásával éri el. Így azonban hozzáteszi, az olvasó érdekében, hogy vannak fenntartásai, ha azok másodlagosak is.

Kodolányi sem vette fel Eliotot, de ez nála bizonyos mértékig védhető. A klasszicizáló költőt hagyta ki egy olyan válogatásból, mely indián szövegek és Gertrud Stein modernista szövegei között jelöli ki a maga vadászterületét. A XX. századi amerikai költészet egyértelműen nemcsak ez, ám eléggé egyértelmű az is, hogy az elmúlt három évtized költői elsősorban ezen a vadászterületen gyakorolják a szóvadászatot. Felróni ezért inkább csak azt lehet Kodolányinak, hogy ő is csak két költő erejéig ment az 1932-es születési éven túl; s akkor is csak 1935-ig. A néger költők teljes kihagyása – a jelzett igény és szándék mellett – pedig csak azért észrevehető, mert valami más is kimaradt a válogatásból. Ezt a mást, négerekről lévén szó, jelezni lehetett volna William Carlos Williams számtalan, az amerikai néger valósággra is célzó versei egyikével is. Leghatásosabban azonban Ezra Pound HUGH SELWYN MAUBERLY című, hatásában paradigmaticusnak mondható versciklusával lehetett volna bevonni a kötetbe. (Ez a ciklus egyébként az AKA-ba sem került be.)

Ami kimaradt, az az ironia, a kemény és

szélt sértő disszonancia, a modern élet és kultúra költőileg teljesített kritikája, egy olyan más, mely egységet alkot az imagizmus, a vorticizmus és a projektív vers képi és dinamikai konkrétságot megcélzó törekvéseivel. Ezra Pound CANTÓ-iban is megtalálható ez a hang a mitizáló mellett; egymás mellett a történelmi arckép és a karikatúra.

Noha Kodolányinak teljesen igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy az amerikai költőknél a nosztalgia messzemenően hiányzik (s a líraiságot a nosztalgiához köi), ő maga mégis, mint közreadó, e hiány ellenében dolgozott. A helyesen, józanul felismert költői mezőnybe belevitte, amit magával vitt, a nosztalgiát. Ezért vész el a közreadott költői mezőnyből a monstrozitás, az amerikai költészet egyik elengedhetetlen összetevője. Amikor és ahol fenséges egy amerikai költő, legyen az Pound, Stevens, Eliot, Olson, de még Duncan is, ott és akkor monstrozus is. Ginsberget ki lehet hagyni egy olyan antológiából, mint Kodolányié; Pound, Stevens, Williams vagy Olson monstrozitását azonban nem.

Úgy is lehetne ezt mondani, hogy az a nosztalgia, mellyel mi, kárpát-medencebeli magyarok – legalábbis az idősebbje – viseltünk az indiánok iránt, lényegében tér el attól az érzéstől, mellyel az indiánok iránt érzékeny amerikai költők viseltetnek irántuk. Ezek a költők érzik is, amit tudnak, hogy az indiánokat az ő elődeik irtották-pusztították, ahogy valamiképpen az elődeik zúzták szét a közép- és dél-amerikai indián birodalmakat is. Ebben a kérdésben nem lehet, nincs, hiteles amerikai költő számára mód sem az ál-szentségre, sem a szentimentalizmusra. Akkor viszont a nosztalgiát olyan érzés kénytelen helyettesíteni, olyan kemény-kegyetlen, de az önmarcangolást kizáró, szenttelennek tűnő érzés, mely a jelenre irányul, mely a jelenbe pusztuló múltból a jövőbe mozgó jelent igézi. Nincs amerikai költő, aki ártatlannak hihetné magát, a maga fajtáját; s ha magát különösen bűnösnek sem érzi, azért, mert a „légy jó mindhalálig” szindrómája teljességgel hiányzik belőle.

Ez a kíméletlenség hiányzik Kodolányi fordításaiból akkor is, amikor egyébként nagyon jók. Lehet a költő Kodolányi lírai gyengédségével magyarázni a hiányt, és ez szinte

fellebbezhetetlen érv. A mindkét nyelven tudó olvasó mégis odamutathat szövegbeli pontatlanságokra is, melyeket rím és metrum híján csakis a fordító-költő másféle indulatai okozhattak. Hadd jelezze ezt itt két példa.

Wallace Stevens OF MERE BEING című versét Kodolányi így fordítja: A LÉTRŐL MAGARÓL (ez angolul így hangzana: „Of Being Itself”). A cím valószínűleg fordíthatatlan. Az angol gyakran és magyarra fordíthatatlanul használja a létege jelen idejű melléknévi igenevét, mely főnévként is használható. (Az előbbi hiánya miatt lehetetlen a cím németre fordítása is.) Talán ezt kellene mondani: „A csupán létező létről”. Kodolányi címe lágyabb az eredeténél, kíméletesebb. A vers utolsó sorában, amikor a fordításban a pálmán ülő madár „Tűz-cifráta tolla lekókad”, az eredeti szintén keményebb, ijeszítőbb: „The bird's fire-fangled feathers dangle down”, vagyis „A madár tűz-szerkezetű tollai lefelé lengenek.” A „fangled” nem létező szó. Kodolányi egy lehetséges irányba mozdult, az itt adott fordítás egy másikba, és minden bizonnyal úgy is kellene mozdulni, hogy ez a nem létező szó a létező szavakat is asszociálja: „tangled” és „spangled”, „kuszált” és „csillogó díszekkel borított”. Emellett a „fang” „tépőfog” és „kígyófog” is. Fontosabb ennél, hogy az angol „dangle” a leggyakoribb előfordulási helyzetében a láb „lóbálását” jelenti. Ha van valami általános jelentésmezőny, az a gondatlanságé, a nemtörődömségé, amellyel valami súlyosabb hosszúka dologt lóbál valaki, illetve olyan dolog leng. Lekókadást nem jelez ebben a verssorban semmi. A „down”, mint „le/lefelé”, az adott összefüggésben csendes iszonyatot kelt, hiszen: „The palm stands at the end of space”, „A pálma a tér/űr peremén áll” – magyarul meghonosodott az „űr” szó a fizikai „tér” jelzésére –, az a toll tehát még csak nem is a semmibe leng bele. A vers első sora: „The palm at the end of the mind”, „A pálma az elme végén” után jön: „Beyond the last thought, rises”, „A végső gondolat után, emelkedik”. Így a végső gondolat után és az elme vége előtt áll a pálma nemcsak a tér, de az elme peremén is; a madár lengő tolla – ez a még érzékelhető kép – abba a szegélyen túlba leng-lebeg. A madár énekétől, mely a versé. Ez a méltán híres vers Yeats SAILING TO BYZANTIUM-ja mellé kívánkozik, nyilván arra

játszik rá. Az az öncélú művészet mű-madaira éreztet rá, Stevens verse az öncélú elme céltalan tranzszendentálásra képes létmadarára. Ha valamiről szó van Stevens versében, éppen nem lekókadásról.

A másik példa durvább és egyszerűbb. Anyjáról szólva írja Olson: „God damn you, God damn me / my misunderstanding of you”, „Verjen az Isten téged, verjen az Isten engem / az én téged félreismerésemet.” Kodolányinál a káromkodó dühből kijelentés lett: „Átkozott vagy Átkozott vagyok / hogy félreismertelek”. Közben elsikkad az a lehetséges értelmezés, hogy a félreismerést legalábbis részben az anya okozta, mivel megjátszotta magát.

Hadd álljon itt azonban még egyszer, hogy Kodolányi kötete nemcsak erősebb a másik antológiánál, hanem jó is: megközelítően eleget tesz a maga elé tűzött feladatnak.

András Sándor

ÖNÉLETÍRÁS ÉS FIKCIÓ

Elias Canetti: A hallás iskolája
Fordította Halasi Zoltán
Európa, 1990. 438 oldal, 140 Ft

1

A HALLÁS ISKOLÁJA – ez a magyar címe Elias Canetti második önéletrajzi kötetének. Halasi Zoltán fordítása lelkiismeretesen és ötletgazdagon adja vissza az író egyszerre világos és sejtető, irodalmi utalásokban gazdag szövegét. Nem is bírálni akarom őt, hanem inkább nehézségeit illusztrálni az alább következő kis fejtegetéssel.

A német eredetiben A HALLÁS ISKOLÁJA csak az egyik alfejezetet jelöli, az egész mű címe DIE FACKEL IM OHR, azaz A FÁKLYA A FÜLLEN. A Die Fackel egyértelmű utalás Karl Krausnak, Canetti bálványozott mesterének egyszemélyes folyóiratára, amelyről sok szó esik mind az önéletrajzban, mind pedig Canetti egyéb műveiben. Tény azonban, hogy az a bizonyos „fáklya a fülben” önmagában véve magyar fülnek különösen hangzana.

Canetti gyakran állítja fordítóit ilyen értelmezési problémák elé. Önéletrajza előző kötetének A MEGŐRZÖTT NYELV (DIE GERETTETE ZUNGE) címet adta (Sárközy Elga fordításában). E szóösszetételből a „Zunge” szó legáltalában ma már inkább az érzékszervet jelenti, míg az emberi kommunikáció szóbeli és írásos eszközét a német nyelv „Sprache” néven emlegeti. A „nyelv” érzékszervkénti értelmezése mellett szól az is, hogy Canetti legkorábbi gyermekkori emlékével indítja az elbeszélést: e szerint egy barátságos férfi nap mint nap megfenyegette őt, hogy levágja a nyelvét (Zunge). E baljós fenyegetés azután nem válik valóra, úgyhogy ebből a szempontból a „gerettete” mellékevet inkább „megmenteti”-nek, mint „megőrzött”-nek lehetne fordítani. Igaz, a történet ettől az epizódtól eltekintve csakugyan nyelvekről (Sprachen) szól, arról, miként jutott el a szerző különböző nyelvterületek és kultúrák vonzásában tróai anyanyelvéhez, a némethez.

A Canetti-könyvcímek történetéhez tartozik még, hogy a DIE BLENDUNG (magyarul A KÁPRÁZAT) első angol nyelvű kiadása AUTODA-FÉ, első francia nyelvű változata pedig LA TOUR DE BABEL (BÁBEL TORNYA) címmel látott napvilágot.¹

2

Elias Canetti 1905-ben született a bulgáriai Ruszcsukban. Ősei spanyol zsidók, akik a XV. század végén, Katolikus Izabella királynő uralma idején menekültek az akkor az Oszmán Birodalomhoz tartozó bolgár és görög városokba. Nyelvük a spanyolnak egy régies változata, a ladinó volt, ámde tekintettel választott hazájuk tarka népességére, közülük sokan beszéltek bolgár, török, román, örmény vagy szerb nyelven is.

A gyermek Canetűnek csakhamar további nyelveket kellett elsajátítania, a család ugyanis a tízes évek elején Angliában telepedett le, majd az apa halála után az özvegy három gyermekével együtt Bécsbe költözött. Bécsből Zürichbe vezetett útjuk, a háború után egy ideig Frankfurtban éltek, 1924-ben pedig visszaköltöztek az osztrák fővárosba. Canetti akkor is Bécsben maradt, amikor a család többi tagja Franciaországba tette át életének színterét. Az író egészen 1938-ig élt az

egykori császárvárosban, s azt csak ritkán hagyta el. Az anchluss elől Londonba menekült, s jelenleg, immár nyolcvanhatodik életévébe lépve, felváltva londoni és zürichi lakos.

Canetti életművének egyik oszlopa A KÁPRÁZAT című regény, amely először 1935-ben jelent meg, a másik pedig a TÖMEG ÉS HATALOM című értekezés, amely 1960-ban látott napvilágot.² E két könyvön kívül írt három színdarabot, tucatnyi esszét és kétkötetnyi aforizmát. Első kiemelkedő tróai sikerét 1949-ben aratta, amikor A KÁPRÁZAT francia kiadásáért megkapta a legjobb külföldi regénynek fenntartott díjat, miközben a könyv angol nyelvű változata rövid időn belül két kiadást ért meg. A németországi áttörés azonban még váratott magára. A KÁPRÁZAT végül a TÖMEG ÉS HATALOM sikerének hullámain úszott be a német irodalmi köztudatba. 1972-ben Canetti mint színműíró kapta meg a Georg Büchner-díjat, 1975-ben Nelly Sachs-díjjal tüntették ki, 1977-ben vette át a Gottfried Keller-díjat, 1981-ben pedig – a fáma szerint ellenszavazat nélkül – ítélték neki a Svéd Akadémia irodalmi Nobel-díját. Már e növekvő világhír aurájában alkotta meg az önéletrajzi trilógiát, amelynek harmadik darabját (DAS AUGENSPIEL, A SZEMJÁTÉK) remélhetőleg hamarosan magyarul is olvashatjuk Kertész Imre fordításában.

3

A HALLÁS ISKOLÁJA, Canetti önéletírásának második kötete, 1921-től 1931-ig kalauzolja az olvasót az író életében, a cikluszárónak szánt A SZEMJÁTÉK cselekménye pedig 1937-ben ér véget.

Mindhárom könyv egyszerre élettények ismertetése, megfigyelések és reflexiók elegye, önvallomás és korrajz. Míg azonban a gyermekkort tárgyaló fejezetek elsősorban lélekfejlődésről szólnak, addig a második kötetben az életpálya alakulásának megfelelően egyre több szerep jut a külvilág szellemi tényeinek. A SZEMJÁTÉK pedig már szinte teljes egészében az íróvá válás története, A KÁPRÁZAT vonatkozásában „egy regény regénye”. Az első kötet elolvasásához alig van szükség előzetes irodalmi műveltségre, a másodikban

már meglehetősen sok a lexikálisan ellenőrizhető adalék, a harmadik pedig alapos Canetti-olvasottságot tételez fel. Mindazonáltal az önéletrajz egységes egész, három része tartalmilag és stílusbelileg szorosan kapcsolódik egymáshoz, természetesen mindenképp előtt Canetti személye révén.

Jómagam azzal láttam neki A HALLÁS ISKOLÁJA olvasásának, hogy fejlődésregényt tartok a kezemben, egészen pontosan A MEGÓRZOTT NYELV című regény folytatását, amelynek egy Elias Canetti nevű kishű volt a főhőse. Regényfiguráknak tekintettem a frankfurti penzió ebédlőasztalát körülölelő kisegizisztenciákat, s regényalaknak magát az Anyát, a művelt, szigorú erkölcsű, súlyosan boldogtalan özvegyasszonyt is. Közte és fia között igazi regénykonfliktus dúlt, amelyben gyűlölet, szeretet, féltés és féltékenység kibogozhatatlan módon keveredett egymással.

A hetvennyolcadik oldalon ért az első figyelmeztetés, amely szerint nem holmi fikcióval, hanem ténybeli igazsággal van dolgom. Annál az epizódnál iszelletem fel, amikor az ifjú Canetti öccsével, Georggal együtt a Praterstrassén lakik egy albérteli szobában. Elias a Praterben könnyelmű módon elveri kettejük havi zsebpénzét, úgyhogy egészen éhen maradnának, ha lakásadódnőjük, Susinné reggelente nem kedveskedne nekik zsemlével és tejeskávéval. Reggelizés közben pedig arról mesél a két bűnác, hogy fivére, Mosa Pijade, forradalmárként börtönben ül Belgrádban, beteg és éheznek, ám erről fogva tartói előtt dacosan hallgat.

Nos, Mosa Pijade (1890–1957) valóban egyik alapítója volt a Jugoszláv Kommunista Pártnak, részt vett a partizánháborúban, haláláig Tito egyik legközelebbi munkatársa volt. A történelmi alakot a nyilván memóriájára hagyatkozó Canetti a következő módon szövi bele az elbeszélésbe: *„Az éhező fivér példája sokat sejtített nekünk azokban a nehéz napokban, és Susinné elbeszélését legalább olyan izgalommal vártuk, mint a tejeskávéval a finom zsemlével. Amellett ez volt az első alkalom, hogy Georg a tudóbajról hallott, amelynek gyógyítása később élete értelmé lett.”*

Canetti az idézett bekezdésben valóságos tényeket közöl, de azokat szépfőként formálja, és olyan összefüggésekbe emeli, amilyenekre a cselekményszervezéshez van szüksé-

ge. Pijade Canettinél valóságos figura s egyszerűsége a költői fantázia terméke. Ez a kettség A HALLÁS ISKOLÁJA-ban egy jelentős történelmi eseményre is kiterjed.

1927. július 15-én Bécs munkássága tiltakozó tüntetést rendezett a Justizpalast, az Igazságügyi Palota előtt. Nem sokkal azelőtt egy esküdtbírószági tárgyaláson felmentették a burgenlandi munkásokra gyilkos tüzet nyitó szélsőjobboldali Heimwehr-legényeket. A megrémült hatalom a felháborodott munkásokra is lövett, s ez a vérfürdő (több mint nyolcvan halottal) fordulópontot jelentett az Első Osztrák Köztársaság történetében.

Július 15. azonban Canetti lelki önéletrajzában is mágikus dátum. A HALLÁS ISKOLÁJA-ban így írja le a számára sorsdöntőnek bizonyult élményt: *„Nem messze az ég igazságügyi palotától... a tömegről határozottan elkülönülve állt egy férfi, aki a feje fölött kétségbeesve csapdosta össze a tenyerét, közben mindegyre jajveszékelt: »Elégnek az akták! Oda az összes akta!... De hát itt embereket löttek agyon! – mondtam neki mérgesen –, maga meg az aktákról papol!”*

„Július 15-nek lényege – írja később Canetti – egészen beletpült a TÖMEG ÉS HATALOM-ba.” Hozzátehetjük: A KÁPRÁZAT-ba is. Az akták pusztulásán siránkozó tragikomikus alak kétségkívül e regény főhősének, Peter Kiennek egyik előképe. Felbukkanása misztikus pillanata a regény történetében, olyasmiről, mint Newtonnal a tömegvonzás törvényének vagy Einsteinnel a relativitás elméletének születése. A szimbólumokra babonásan érzékeny író ezt azzal jelezte, hogy hőstét eleinte Brandnak keresztelte, ami úzvészt jelent, majd a már kész regénynek – még mindig ideiglenesen – a KANT FANGT FEUER (KANT TÜZET FOG) címet adta, s a főhős végleges névével (Kien = gyantás fenyő) is gyűlékony-ságra kívánt utalni.

Van A HALLÁS ISKOLÁJA-nak egy anekdotikus fejezete, éppenséggel magyar vonatkozású. Megjelenik Bécsben egy Gordon Ibi (a német eredetiben: Ibby) nevű fiatal nő, elragadóan tőri a német nyelvet, és verseket ír. Azt állítja magáról, hogy Karinthy Frigyes magyar író szeretője volt, s annak féltékeny felesége, egy Aranka nevű, *„heves vérmérsékletű, cigányosan*

feleke szépség" elől menekült oda. Karinthy, meséli Ibi Canettinek, egy barátja révén rendszeresen ellenőrizte, hogy Bécsben van-e még, nehogy haza találjon jönni, és felidúlja a családi békét.

Ennek a történetnek is van tényleg alapja. Gordon Ibi létező személy volt, Karinthy hozzá írta a PITYPANG-ot (Karinthy Ferenc szíves közlése), s a fiatalasszony valóban Bécsbe, majd onnan Berlinbe távozott.⁹ A HALLÁS ISKOLÁJA-nak e mellékszereplője is cselekményt szervez. Canetti ugyanis 1928-ban Gordon Ibi hívására megy Berlinbe, s ott a Malik Verlag külső munkatársaként beleszöppen a weimari Németország pezsgő szellemi életébe. (E kirándulásnak egyebek között rendkívül eleven Brecht-, Grosz- és Babel-portrét köszönhetünk.) A magyar lány meglepően otthonosan mozog a német fővárosban, Canettinek is ő lesz a ciceronéja s kicsit talán a szerelme is.

Talán, mondom, mert a szerelem fogalmát Canetti mindvégig a valóság és a lehetőség között lebegtetni, s a témában való szemérmessége már-már többet árul el róla, mint amit egyébként meg tudhatnánk. Az önéletrajz három kötetén végigvonuló nők – szendők, démoniak, okosak, buták, szépek, csúnyák, közönségesek – Canetti lelkének mint ha csak legkülső kérégt érintenék. Gordon Ibiről például így ír: *„Ha nem is voltunk szerelmesek – soha nem csókoltuk meg egymást –, mégis ezer szóval köлдörünk egymáshoz...”* Egy másik kísértőre, Ruzenára, a telt idomú cselédlányra, akit albérteti szobájában ágyazás közben pillantott meg, ekként emlékezik: *„Persze hogy elbűvölt a szépsége, és ha nemcsak a karja fedetlen, hanem mindene, ilyen testközelség bizonyára elvesztettem volna a fejem...”* Az orosz Eva Reichmannban, akivel főként Dosztojevszkijről beszélgetnek, már csak az évtizedek távlatából látja meg az elmulasztott nagy lehetőséget: *„Lehet, hogy szerelmesek voltunk egymásba... Mondataink úgy gubancolódtak egymásba, akár a hajszálak, órákig tartott köztünk a szavak ölekezése...”*

E kamaszos csók- és meztelenségműsorba rejtett gatlásosság látszólag egyetlen kapcsolatban oldódik fel: a Veza Calderonhoz fűződő élethossziglani szerelemben. Attól a pillanattól kezdve, hogy Canetti Karl Kraus nyil-

vános felolvasóestjén megpillantja a nála nyolc évvel idősebb koromfekete hajjú, hosszú szempillájú nőt, biztos benne, hogy Veza – életprogram. Vonzalmukban bőven vannak racionális mozzanatok. Veza irodalmi műveltsége és esztétikai igényessége, s talán az is közrejátszik benne, hogy Canettihez hasonlóan ő is spanyol zsidó származású, de igazából mélyebb lelki okok hatnak rá: a tizenkilenc éves Canetti számára Veza az a nő, akinek kedvéért el mer szakadni anyjától.

Az anya nyomban gyanút fog, s felismeri az új szerelemben sűrűsödő veszélyeket: a másik nő nemcsak érzelmileg térft el az ő nagyiától, hanem egészen más pályára is ösztönzi, mint amit ő szánt neki. Canettinét azt szeretné, ha fia orvos lenne, vagy legalább vegyészmérnök, Veza társasága, háttérben a diabolikusnak tűnő Karl Krausszal viszont az irodalom felé mutat. Valóságos szerelmi háromszög jön létre. A hosszas őrlődés után végül az anya távozik vesztesen a bécsi csatatérről, Párizsba költözik, mfg Canetti Bécsben marad, az íróság mellett dönt, és néhány év múlva feleségül veszi Vezát.

Csak hogy ennek a győzelemnek hazugság az ára. A szerető fiú nem meri közölni anyjával az igazságot. Ehelyett azt állítja, hogy a Veza-kapcsolatnak vége, s kitalált szerelmekkel, a rodauni illetőségű Erikával és a salzburgi Mariával traktálja anyját, aki legalább levelek révén továbbra is érvényt kíván szerezni szülői hatalmának. Canettinek már korábban is „volt” Maria nevű szerelme – azt a lányt még Frankfurtban találta ki egy Jean nevű osztálytársa kedvéért.

Vagyis – legalább A HALLÁS ISKOLÁJA-ból ez derül ki – Canetti megköltö azokat a szerelmi kapcsolatokat, amelyeket a kultúra elvár egy fiatalembertől. Az anyának „megvalóított” fikív szerelmek földiek, ezzel szemben a valóságos, bár titkolt Veza-vonzalom a leírásból megítélhetően inkább égi. Konok célokság munkál benne: mintha egyedüli rendeltetése az volna, hogy az ifjú vegyészmérnökjelölt A KÁPRÁZAT szerzőjévé válhasson.

Bizonyos, hogy Veza személyisége maradandó hatást gyakorolt Canettire, az íróra. Nem lehet véletlen, hogy számos Canetti-könyv ajánlása neki szól. De hogy mi volt ennek a kapcsolatnak a sajátosan intim tartal-

ma, arról az író hallgat, s gondolom, nem csupán kegyeletből: a testies, érzéki szerelem legalábbis a Canetti ábrázolta Canettiból – gyerekkortól felnőttkorig – határozott idegenkedést vált ki.

Ő maga nem is tagadja, hogy e távolságtartás hátterében szigorú anyai tabu keresendô. A MEGÔRZÖTT NYELV-ben Canetti elmeséli, milyen undorral töltötték el iskolatársainak a gyerekszületés körülményeirôl folytatott szabadszájú beszélgetései, amelyeket anyja határozottan cáfolt. Ahány erotikus mozzanat bukkan fel A HALLÁS ISKOLÁJÁ-ban, mind taszító. Mintha a szexuális témákra kimondott anyai tiltást még az aggastyán Canetti is tüszületben tartaná: „Ézért a tabuért, amely más emberek életében a legveszélyesebb ellenhatásokat okozza, én máig is hálás vagyok neki... épségben tartotta frissességemet, navivításomat mindaz iránt, amit meg akartam tanulni. Márpedig minden lehetséges módon tanultam...”

A testies szenvedély és a szellemi igyekezet eftája szembeállítása ma már csak vallásos gyökerû és tekintélyelvô pedagógiákban él. Ettôl persze még az önmegtartóztatás és a fegyelem hordozhat jellemformáló értékeket. Tény azonban, hogy a tudatos elfojtás könnyen megnyomoríthatja, eltorzíthatja a személyiséget, és legjobb esetben is csak kemény belsô harcok árán valósítható meg. Canetti önéletrajzában ilyenfajta lelki küzdelemnek nyomát se látni. Helyénvalónak tûnik tehát a logikus és korántsem tolakodónak szánt kérdés: „hová tette” az író életanyagának ezt a fontos részét?

5

1912-ben Franz Kafka Prágában megismerkedett Felice Bauerral, a fiatal müncheni hivatalnoklánnyal. Az intenzív levelezésbôl (amelynek összterjedelme hétszázötven oldalt tesz ki) szerelem lett. Kafka két ízben is megkérte Felice kezét, de mindkét alkalommal visszatáncolt. A szülôk végül megelégték a dolgot, és 1914 nyarán a berlini Askani-scher Hof vendéglôben több tanú jelenlétében kérdôre vonták az állhatatlan vôle-gényjelöltet. Életének ezt a kfnos epizódját a Felicéhez frott szemrehányó levelekben Kafka csak mint „törvényszéki tárgyalást” emlegette. Prágába hazatérve, egy hónappal késôbb

hozzáfogott A PER címû regényének megírásához.

1968-as Kafka-esszéjében Canetti a Franz Kafka–Felice Bauer levelezés alapján bravúrosan kimutatja, hogy ez a berlini „törvényszéki tárgyalás” volt A PER élményforrása, és pontosan meg is felelteti egymásnak élmény és mû szereplôit és motívumait.⁴ A tanulmány, amely A MÁSIK PER KAFKA LEVELEI FELICÉHEZ címet viseli, részletesen elemzi Kafka személyiségét, a szerelemhez, a házassághoz, általában a mindennapi élethez való viszonyát. Vagyis Canetti az életanyag kétféle feldolgozását, a magánlevelezési és a regényt összevetve próbál visszakövetkeztetni „hôsének” mind személyes problematikájára, mind pedig írói módszerére. Egy másik tanulmányában ugyanezzel a szándékkal hatol be elsô tanförmestere, Karl Kraus életének intímabb rétegeibe.

A Canetti-féle PER-értelmezés némiképp rácáfol a regény hatvanas évekbeli kelet-európai olvasatára. A PER a mi vidékünkön afféle antisztálinista ôslegendának, a Gulág elbérzetének számított, s a hivatalos kultúra jó ideig elsô számú közellenségnek tekintette Kafkát. Ennélfogva érthetô, hogy az 1963-as prágai Kafka-szimpozium egyik szellemi kiindulópontja lett az öt évvel késôbbi „prágai tavasznak”, noha nem valószínû, hogy A PER Aleksander Dubcek kedvenc olvasmányai közé tartozott volna.

Kérdés, lehetne-e Canetti módszerét mágára Canettire alkalmazni. Magyarázza-e a memoár a regényt? Ennek voltaképpen így kellene lennie, hiszen az önéletrajzot az író egyetlen hatalmas kommentárnak szánja a Mûhöz, s az életanyagot következetesen akként szervezi és stilizálja, hogy abból kizárólag A KÁPRÁZAT irodalmi ténye kerekedhesék ki. Van ebben a minduntalan tetten érthetô törekvésben valami álcsoadálkozás, olyasmí, mintha az autobiográfus Canetti csak szerény tanítványa volna a regényírónak, aki mindazonáltal jobban érti ôt, mint az önmagát. A tanítvány kellô alázattal követi mestereit megszállottságában, a Mûnek való gyermeki kiszolgáltatottságában.

Csak hogy A KÁPRÁZAT figyelmes olvasásából legalább ugyanolyan mértékben vissza lehet következtetni az életanyagra, azaz a regény is kommentálja az emlékezést.

Peter Kien, negyvenéves, híres sinológus, egy huszonháromezer kötetes magánkönyvtár tulajdonosa feleségül veszi házvezetőnőjét, az ötvenhat éves Theresét. Ettől a házasságtól munkásságának és főleg könyvtárának nagyobb biztonságát reméli. Az asszonyból azonban hamarosan kitör a fúria, „a ház úrnőjeként” előbb dolgozószobájába számúzi, megveri, megalázza, végrendelet írására kényszeríti, s végül otthonából is kiszorítja a tudóst. Kien tárcájában vagyonának végső maradványaival járja a várost, az otthonhagyottakat pótlandó könyveket vásárol, ezeket cipeli magával szállodáról szállodára, míg végül összekötetésbe kerül az alvilággal, Fischerke, a púpos zsidó kisbűnöző és sakkzeeni személyében.

Fischerkével együtt járkálnak a Theresianumba, a központi zálogházba. Az egyre eszelősebbé váló Kien itt a könyveket zálogba csapni készülő polgároknak ad pénzt, csak hogy megmentse a pusztulástól a kultúrértékeket. Nem sejti, hogy a kliensek az ő saját, Fischerke őrzetére bízott könyveivel kereskednek, a púpos bérelte fel őket, hogy azután a Kientől származó pénz zömét maga vághas-sza zsebre.

Eközben a magára maradt Therese a ház-mester szeretője lesz, s immár együtt viszik Kien könyvtárának becses darabjait a Theresianumba. A meglepetésszerű találkozás köz-boitrányba fullad, s a rendőrőrszobán ér véget. Szerencsére Kien Párizsban élő elme-gyógyász öccse, Georg értesül bátyjának súlyos helyzetéről, s azonnal Bécsbe látogat. (Mellesleg szólva: ahogyan Canetti Georg gyógyá-szati elveit ismerteti, az mintha a hatvanas-hetvenes évek antipszichiátriájának zseniális megsejtése volna.) Nos, az elme-gyógyász öcs rendezi fivérének zilált viszonyait, és vissza-helyezi őt lakás- és könyvtárlajdonosi joga-iba. Miután azonban búcsút vesz tőle, Peter Kien halomba gyűjti és meggyűjti könyveit. *„Azán felállítja a létrát a szoba közepére – hang-zik a mű utolsó bekezdése – ...felmászik a ha-todik fokára, nézi a tizet, és vár. Amikor végre el-érik a lángok, felkacag, olyan harsánnyal, ahogy még soha életében nem kacagott.”*

Az emlékező Canetti részletesen elbeszéli, mi-ként érlelődött benne egyetlen nagyobb pró-zai műve. Helyenként egy-egy motívum ke-ltezésének körülményeire is rávilágít. The-rese előképét például egy bécsi lakás-adónőjében jelöli meg. A hatvan felé járó asszonyság *„földig érő szoknyát viselt... egybefü-gő szónoklatot tartott a mai fiatalokról meg a krumpli óráról, amely a réginek épp a duplája lett”*. Más párhuzamokra nem hívja fel külön a figyelmet: pedig Sieghart, a törpe, aki a ve-gyi laboratóriumában dolgozik, és maga készí-tette aktképeivel dicsekszik a kollégák előtt, külsejében és beszédmodorában kísértetiesen emlékeztet a regénybeli Fischerkére. Az elesettek, mozgásképtelenek, vakok, hadi-rokkantak és koldusok egyébként is benépe-slők Canetti emlékeit, s ez a környezetrajz mintegy megelőlegezi az alvilág regénybeli ábrázolását.

Mellesleg éppen ennek a miliónek a meg-jelentésében Canetti műve szoros tartalmi rokonságot mutat feleségének mostanában újfelfedezett tárcaregényével, a DIE GELBE STRASSE-val.⁵ Veza Canetti hőseinek világa azonban még jobban emlékeztet Elias Canetti első darabjának, a DIE HOCHZEIT-nek (AZ ES-KÜVŐ) a légkörére. A történet hősei és a szln-mű szereplői ugyanazt a kiszűhados, túl-cukrozotán bécsies nyelvet beszélik, annak kliséi mögé rejtik gyilkos indulataikat, pénz-és nemi éhségüket. A DIE HOCHZEIT egy om-ladozóban lévő bécsi ház tragikomikus rajza, a DIE GELBE STRASSE pedig egy utca révén köü össze esendő és/vagy gonosz szereplői-nek sorsát. A címbeli SÁRGA UTCA nem egyéb, mint a második kerületi Ferdinandgasse. Itt lakott Veza, s az ő kis szobája volt első szln-helye kettejük tartós szellemi szimbiózisának. A RÁPRÁZAT kétségkívül a közösen látott Bécs-ben játszódik, noha a regényben egyetlen középület, a Theresianum, és egyetlen utca-név, a Muthgasse utal a konkrét helyszínrre.

A kulcskérdés természetesen az: azonosít-ható-e a könyvmoly Kien alakja Canettivel? Ez a kérdés a Canetti-irodalomban is felvető-dött. Salman Rushdie Canetti-méltatásában nemleges választ ad rá, mondván: az író tár-

gyilagosságának épp az a bizonyítéka, hogy minden motívumbeli rokonságuk ellenére külön tudja választani magát hőseitől.⁶ Susan Sontag viszont Kien szétesett figurájában magának az írónak oly „kedvvel ápoli különködszeit” és „rendkívül leleményes nőgyűlöletét” véli felismerni.⁷

Két, már-már provokálón szembeötölő motívum szól amellelt, hogy szerzőnek és hősének igencsak szoros köze van egymáshoz. Az egyik, hogy a Kien megmentésére siető elmeorvosok ősöt Georgnak hívják, és Párizsban dolgozik. A HALLÁS ISKOLÁJÁ-ból és A SZEMJÁTÉK-ból kiűnik, hogy Canetti őccse, Georg tudorvosként dolgozott a francia fővárosban. A regénybeli testvéreket éppúgy anyjuk nevelte, mint a Canetti fivéreket. Kien az apai örökségből élt és teremtette meg könyvtárát, özvegy Canetinének gazdag rokonai támogatásából tartotta fenn családját. A KÁPRÁZAT Peter Kienje önmagát csúnyának, fivérét pedig szépnek látja – ez a szembeállítás is felbukkan A HALLÁS ISKOLÁJÁ-ban.

Van ezenkívül a regényben egy, a sinológus gyerekkori könyvjajongásával kapcsolatos epizód: „Tizenöt éves korában anyja tilalma ellenére falta a könyveket, nappal az iskolában, tjjel a takaró alatt, egy parányi zseblámpa fukar fényénél. Öccsét, Georgot bíztta meg az anyja az örökössele, ha Georg véletlenül felbrettedt fjszaka, soha nem mulasztotta el, hogy próbaképpen le ne rántsa róla a takarót.”

Eddig a regényhős. Az önéletrajzíró Canetti pedig a következőképpen meséli el gyerekkori olvasási kalandját: „...Takaróhaskodnom kellett a zseblámpaelemmel, amelynek áruú szerény zsebpénzem egy töredékéből vettem el... Végül mégiscsak rajtakaptak, és ekkor iszonyú haddelhadd lámadt: anyám azt türte a legnehezebben, ha félrevezetem. Az elkobzott zseblámpát sikerült ugyan pótolnom, de biztonság okából két öcsém is megbízást kapott az örökössele, ok pedig alig várták, hogy váratlanul leránthassák rólam a takarót.” Ha már e könyvnél tartunk, okvetlenül megjegyzendő, hogy a címében emlegetett nyelv (Zunge) levágásával kapcsolatos fenyegetés, amellyel az egész trilógia indul, A KÁPRÁZATnak is motívuma. Itt azonban nem a főhőssel, hanem öccsével, Georggal történik, az ő rémálma, kisfiú korából. Kanyarósan, lázasan fekszik a kiságyban. A szomszéd szobából panaszos hang hallatszik át: „Vak vagyok! Olvasni

akarok!” Georg attól fél, hogy ennek a hangnak a tulajdonosa fogja egy zsebkéssel levágni a nyelvét. Anyja megnyugtítja, hogy az a síró hang a másik szobából a bátyjéé, ő az, aki, mert nem engedik olvasni, vaknak mondja magát.

E motívumok együttesen sem volnának elegendők ahhoz, hogy közvetlen párhuzamot vonjunk az önéletrajz és a regény valósága között, ha nem maga Canetti biztatna bennünket erre A SZEMJÁTÉK egyik mondatával: „Ami a regény főhősének kölcsönadtam, az létem való minden egyéb különködszege ellenére olyan lényeges, hogy akkor sem vehettem vissza bántatlanul és büntetlenül, amikor már célját betöltötte.”

A valóságos Elias–Georg viszonyt Canetti kettejük „minden különködszege ellenére” meleg szavakkal ecseteli. A regénybeli Peter és Georg Kien kapcsolata viszont feloldhatatlan ellentétekkel terhes, s a történet elején a sinológus már nyolc esztendeje minden nexust megszakított az öccsével. A regény vége felé azután Peternek van egy goromba félmondata, amelyet az író, mintegy Georg nevében így kommentál: „A hangja haragosan csengett. Bizonyára nehezére esett a brúcsúzás. Gorombasága mögé rejtette fájalmát.”

A majdnem hatszáz oldalas műben mindössze ez a három mondat árulkodik arról, hogy Canetti részvétet érez hőse iránt. Ez volt az, amitől legjobban örizkedett. „A könyv írása közben – olvassuk A SZEMJÁTÉK-ban – ...annyi kínlódtam, míg elfojtottam az iránta [Kien iránt – D. Gy.] érzeti részvéteimet, nehogy az a legesekeylebb mértékben, akár önmagam számára is észrevehető legyen, hogy írói szemszögből nézve inkább megváltásnak tűnt, amikor véget vettem az életének.” A HALLÁS ISKOLÁJÁ-ban pedig ezt mondja a regény végkifejletéről: „[Kien] halála olyan mélyen érintett, mintha én magam pusztultam volna el.” És hozzátesszi: „Ezzel a művel tettem meg az első lépést a megismerés és a tapasztalás útján.”

Ezek az egymást értelmező mondatok a kezdet és a vég, a halál és a születés metaforáját rejtik magukban. Canetti önéletrajzában is él ezzel a dialektikával. Gyerekkorának egyik kulcsélményét, amikor is anyja kiragadta a svájci idillből, és „elvitte a németországi inflációba”, hasonlóan jellemzi: „Életem egyetlen tökéletesen boldog idszaka, a zürichi Éden kor-

szaka véget ért... De az is igaz... hogy miként az első ember, csak akkor születtem meg én is, amikor kiűzettem a Paradicsomból.”

8

Mint már említettem, Canetti eredetileg Brandnak (=tűzvész) nevezte A KÁPRÁZAT főhősét, s a harmadik, végleges elnevezés, Kien (=gyantás fenyő) is tűzre, gyúlékonyságra utal. De vajon mit akart „üzenni” a középső változattal, a Kant névvel, amelyet ráadásul az ideiglenes könyvcímbe is belefoglalt? (KANT TŰZET FOG.) Az Irótárs, Hermann Broch még ezt a nevet olvasta a kéziratban, és többször is nyomatékosan kérte Canetit, változtassa meg. Ne gondolja, úgymond, senki, hogy a nagy német filozófus „hűdög, érzékellen teremtmény volt, akit most ebben a kegyetlen könyvben kényszerítenek arra, hogy tüzet fogjon”. Canetti ezt az esetet kétszer is elmeséli, előbb egy 1973-as emlékezésében, utóbb A SZEMJÁTÉK-ban. A Canetti-kutató Manfred Schneider e névazonosságból kiindulva egész kis fejtegetést kanyarít arról, hogy A TISZTA ÉSZ KRITIKÁJA-ban egy bekezdés motívumazonosságot mutat A KÁPRÁZAT egyik helyével.⁸ Canetti azonban sehol sem állítja, hogy a „Kant” névvel a nagy königsbergire akart volna utalni – noha a filozófus Kant mint hivatkozás kétszer is felbukkan a regényben. A „Kante” szó különben németül valaminek az élet-szelét jelenü, a „kantig” melléknév pedig olyasmit, hogy szögletes. Ugyanakkor az sem elképzelhetetlen, hogy a szerző a spanyolos könnyedségű „Canetit” fordította át a szigorú, pattogó „Kant”-ba. (Adalék a Canetti név etimológiájához: amikor a Nobel-díjas író neve és műve Spanyolországban is ismertté vált, ottani úsztelői kiderítették, hogy „Don Elías”, a „nagy szefárd író” ősei Cuenca tartomány Canete városának zsidónegyedéből származtak el, s nevükben is kényszerűen elhagyott szülőhelyük emlékét őrizték.⁹

Rushdie már említett írásában feltételezi, hogy Kien alakjával Canetti elsősorban figyelmeztetni akart, hősén „a szolipszista szobatudósság és a léboly” közelségét akarta demonstrálni.¹⁰ Maga Canetti egyetértőleg idézi egy korabeli irodalmi támogatóját, aki A KÁPRÁZAT kapcsán elrettentő szándékról be-

szélt. Ha ez így van, akkor Canetti az elrettentést elsősorban önmagának szánta. Azért teremtette meg Kient, hogy elpusztíthassa, azzal a gesztussal, amellyel mesterénél, Gogolnál a haragvó Tarasz Bulba ront neki önön fiának: „Én nemzettelek, megölni is én foglak!”

Mindazon kinszenvedések közül, amelyek Kien pusztulását megelőzik, annak mintegy fokozatait alkotják, legpokolibbnak a test általi megkísértés tűnik. A feleséggé előlépett házvezetőnő egyebek között azt várja a tudóstól, hogy férfimód birtokba vegye őt.

„Kien lopva Therese szoknyáját vizsgálta. A szoknyánál is keltebb volt, merevebbre keményített, és úgy hozzártartozott, mint hagylóhoz a héja. Próbálja csak meg valaki erőszakkal felnyitni egy hagyló zárt héját. Egy órást hagylót, akkorát, mint ez a szoknya. Ezt csak szétlaponni lehet, szilánkokra megnyálkára, ahogy hajdanában, kisfiú korában csinálta a tengerparton.” Kien persze kísérletet tesz arra, hogy szorongását és undorát érvekkel bátyázza körül: „Én nem érek rá soha. Nekem hat óra alváásra feltétlenül szükségem van. Éjszélíg dolgozom, hahor kell helnem. A kutyák meg a többi állatok ugyan nappal is képesek ilyesmivel foglalkozni. Talán ezt várja a házasságtól... Azt akarta közölni, hogy mindent tud. Hogy ismeri a láncolatot, a végén a kész gyerekkel.”

Ennek a leírásnak alapélménye is megjelölhető az önéletrajzi kötetekben. Mindenekelőtt arra az undorra gondolok, amelyet az ifjú Canetti az iskolatársak közönséges beszélgetései hallatán érzett. Távolról még a nemi szabadosság kontra munkafegyelem képlete is visszaköszön Kien monológjában. A nő a rendet dúlja szét, a könyvek közé zárt időt zökkenti ki.

Therese alakja miatt számos korabeli olvasó a nőgyűlöletet vélte A KÁPRÁZAT lényegi mondanivalójának. A SZEMJÁTÉK-ból tudjuk, hogy Canetti anyja is (gy olvasta a regényt, s minthogy ő maga is gyűlölte saját nemét, lelkesedésében még a Vezával útokban kötött házasságot is megbocsátotta fiának. „Nőküül körülvéve látott engem – meséli Canetti –, akik A KÁPRÁZAT nőgyűlöletérti hódoltak nekem, és arra szomjúhöztek, hogy mert nők voltak, megbüntettessemek.”

Canetti a „nőgyűlölet” szót idézőjelek közé zárja, s ezt legalább részben joggal teszi. Igaz ugyan, hogy Therese alakjában már-már

Otto Weininger hisztérikus nőfóbiája látszik tetet öltetni.¹¹ Mindazonáltal a „nőgyűlölet” fogalma sok is, meg kevés is A KÁPRÁZAT érzelmi alaptónusának jellemzésére. Ebben a könyvben a férfiak fikarcnyival sem jobbak a nőknél. „A fej nélküli világban” fej nélküli emberek pusztítják egymást, miközben kölcsönösen tévképzetekben gondolkodnak önmagukról és egymásról, s haszonlesésüknél, gonoszságuknál csak ostobaságuk nagyobb. Mintha maga ez a valóság volna a rettegett kagyló, amelyet kinyitni nem, legföljebb szét-taposni érdemes. A női princípium eszköz, Kien életidegenségének, könyvmolyságának torz tükré.

Amit ebből Canettire vissza lehet vonatkoztatni, az sem értelmezhető kizárólag a férfi-nő kapcsolat relációjában. Az életidegen könyvmolyság kísértete már a cseperedő fiúgyermek előtt is ott lebegett, és anyja, akitől pedig az irodalom mindenekfölötti szeretetét tanulta, jócskán közrejátszott ennek a kísértetnek a felidézésében.

Ami nevezetes pillanatot, amelyet Canetti utóbb az Éden elvesztése és a születés kettős metaforájába sűrített, fontos beszélgetés előzte meg. Canettinél attól tartott, hogy ha fia továbbra is olvasgatással-trogatással tölti napjait, előbb-utóbb „elhülyül”. 1921 májusában ezért minden eddiginél keményebb szemrehányásokkal halmozza el Eliast: „Semmit se tudsz! Semmit! Az élet egészen más!... Igazi könyvmoly lettél, és minden egyformán fontos neked... Életed egyetlen napjára sem kerested meg még a kenyered... Megveted a pénzt. És megveted a munkát, amellyel megkeresik. Tudd meg, hogy te vagy a parazita, és nem azok, akiket megvetsz!... Így csak szörnyeteg lehetsz, ember soha!... És mihez fogsz mindazzal, ami megtanulást? Belefulladás. Nincs szörnyebb a holt tudásnál... Te még nem vagy ember. Semmi sem vagy.”

Ha mindazokat a szemrehányásokat, amelyek az akkor tizenhat éves fiúgyermeknek végig kellett hallgatnia, megpróbáljuk egy személyre ráruházni, keresve sem találunk megfelelőbb alakot erre, mint Peter Kient, az a parazita, aki belefulladás a holt tudásba. Ebből a szempontból A KÁPRÁZAT nem más, mint az anya által keltett félelmek önlerettenítő célzatú falra festése, legalábbis, ami a műalkotás magánlélektani hátterét illeti.

Tagadhatatlan azonban, hogy A KÁPRÁZAT-nak politikai dimenziója is van. Politikum maga az égő könyv, a kultúrát fenyegető veszélyek jelképe. Erre is Rushdie hívja fel a figyelmet, Heinét idézve: „Aki könyveket éget el, embereket éget el.” Kien a regényben egy helyütt beszédet intéz könyveikhez, hogy védekezésre sarkallja őket Therese esetleges támadásával szemben. Elmondja nekik, hogy egy kínai császár egyszer már megsemmisítette birodalma valamennyi könyvét. A regény utolsó oldalán fellobbanó könyvmáglya nyílt üzenet. Canetti is ekként kommentálja, a világ pusztulásáról, hanyatlásáról beszél, és komoran hozzáfűzi, hogy az emberek ezt a pusztulást megérdemelték.

Két évvel A KÁPRÁZAT megjelenése után a nemzetiszocialista Németországban fellobbantak az első könyvmáglyák. Canetti mint író, mint baloldali érzelmű ember, a szociáldemokrata „vörös Bécs” híve és nem utolsósorban mint zsidó, pontosan tudta, mit jelent ez. Ebből a szempontból nézve A KÁPRÁZAT persze más és jóval több, mint csupán egyetlen, mégoly erős gyermekkori élmény kivételése. Kien groteszk tragédiájában mindenfajta tudományosság és szellem esettség és életképtelensége benne foglaltatik.

10

Nem csoda, hogy a kortárs olvasók zöme döbbenet olvasta A KÁPRÁZAT-ot. Hermann Broch Kien kíméletlen rajzában irodalmi befolyást vélt felfedezni, E. T. A. Hoffmannra, Edgar Poe-ra gyanakodott. Canetti Gogollal mentegetőzött, nem egészen indokoltan, hiszen az orosz író hozzá képest szinte szeretetteljesen bánik Akakij Akakijeviccsel, s A KÖPÖNYEG légköre idillinek mondható A KÁPRÁZAT-éhoz hasonlítva. Brochnak erkölcsi kifogásai voltak a regény pesszimizmusa ellen: „Feladta-e a költőnek, hogy még több félelmet vigyen a világba? Emberhez méltó szándék ez?” – kérdezte. A kérdés a kérdésre vall, aki a napsütötte századelő idealizmusán nevelkedett.

Részben a kortársi idegenkedés magyarázza, hogy A KÁPRÁZAT évüzedeken át tetsz-

halott könyv maradt. A harmincas években megjelent – egyébként elismerő – recenziók óvatosan „*Miseriabeli regénynek*” nevezték A KÁPRAZAT-ot.¹² A mű igazából csak jóval a háború után támadt fel, nagyjából ugyanakkor, amikor Kafka, Musil és Joyce reneszánsza kezdődött Nyugat-Európában. Az olvasói zűlésváltozás mögött minden bizonnyal a korszak megváltozása keresendő. Az ábrázolt szörnyűségeket és abszurdításokat ekkor már jóval felülmúlták a valóság szörnyűségei és abszurdításai. Annál különösebb, hogy Magyarországon még a hetvenes években is akadt recenzens, aki Canetti regényét teljes értelmességgel és látható idegenkedéssel fogadta.¹³

II

Hogy mégse távolodjunk el egészen az eredeti tárgytól: A HALLÁS ISKOLÁJA úgy is mint

önéletfrás és úgy is mint fikcióelemekkel átszőtt elbeszélés, sajátos emlékművet állít Közép-Európának. Canetti két szellemi főváros – Bécs és Berlin – alakjait és történéseit vonultatja fel könyvében. Noha nem férhet kétség ahhoz, hogy egy elsüllyedt világról beszél, érzélgősségnek vagy nosztalgianak nyomát sem találjuk nála. Sőt: mintha valamiféle kaján mosollyal szemlélné az egykor volt életet, vagy azt, ami belőle legjobb szellemeinek szándéka szerint lehetett volna.

Ezt az utalást azért tartom fontosnak, mert a nyolcvanas évek Közép-Európa-vitáinak résztvevői többnyire azt az elsüllyedt nem is Atlantiszt, hanem Atlanticot szerették volna az óceán mélyéből kiemelni, amelynek csillogó roncsai immár hét-nyolc évtizednyi távolságra vannak tőlünk. Hogy most, jéghegyek olvadtán, tisztábban láthassuk őket, ehhez alighanem Canetti pillantását érdemes kölcsönvennünk.

Jegyzetek

1. HÜTER DER VERWANDLUNG. Beiträge zum Werk von Elias Canetti. Fischer Taschenbuch Verlag, 1988. 290–291. o.
2. A MASSE UND MACHT legújabb kiadása 1988-ban jelent meg a Fischer Verlagnál. E nagyszabású esszében, Canetti a marxi és freudi magyarázatoktól elfordulva kultúranropológiainak nevezhető szemzőből vizsgálja a tömeg természetét, az egyénhez, a hatalomhoz, a halálhoz való viszonyát őstársadalmaktól a modern kultúráig. Konkrét történeti összefüggésben Canetti ezt az elemzést alkalmazza Hitlerre egy 1971-es tanulmányában.
3. A Gordon Ibi-epizódot feldolgozta Karinthy Ferenc IRODALMI TÖRTÉNETEK című könyvében (Bp., 1956. 41–43. o.), utal rá Kosztolányi Dezsőné: KARINTHY FERENCYERŐL (Műzák Közművelődési Kiadó, 1988. 144. o.), valamint Németh Andor (EGY FOGYALT PÁHOLY TÖRTÉNETE. Bp., 1942. 75., 94., 106–107. o.).
4. DER ANDERE PROZESS. KAFKAS BRIEFE AN FELICE. In: DAS GEWISSEN DER WORTE. Essays. Fischer Taschenbuch Verlag, 1982. 78–169. o.
5. Veza Canetti: DIE GELBE STRASSE. Hanser Verlag, 1989. Elias Canetti előszavával. Alig megfeythető rejteley, miért hallgat Canetti A HALLÁS ISKOLÁJA-ban és A SZEMJÁTEK-ban általa áhítatosan tisztelt és irodalmi

ügyekben orákulumnak tekintett feleségének irodalmi munkásságáról.

6. Salman Rushdie: A TUDÁLÉROSSÁG KÍGYÓJA MEGFORDUL, ELYNYELI FARKÁT ÉS KETTÉHARAPJA MAGÁT. In: HÜTER DER VERWANDLUNG. 86. o.
7. Susan Sontag: GEIST ALS LEIDENSCHAFT. In: HÜTER DER VERWANDLUNG. S. 90–110. o.
8. Manfred Schneider: DIE KRÖPPEL UND IHR SYMBOLISCHER LEID. In: HÜTER DER VERWANDLUNG. 35–36. o. Kant egy helyütt Descartes istenbizonyítékát bírálva azt mondja: egy ember éppúgy nem gazdagodhat meg pusztán belátott eszmékből, mint ahogyan egy kereskedő sem lesz gazdagabb, ha vagyoni kimutatásához hozzáír egy-két nullát. A KÁPRAZAT-ban pontosan ezt teszi Therese, amikor Kien elorzott végrendeletét imigyen „javítja fel”. Valóban, meglepő egybeesés.
9. In: HÜTER DER VERWANDLUNG. 116. o.
10. Rushdie: i. m. 86. o.
11. Otto Weininger: NEM ÉS JELLEM. Dick Manó kiadása. É. n. (Weiningeréről és az említett nőfőbiájáról l még Hernádi Miklós OTTÓ című regényes feldolgozást. Magvető Könyvkiadó, 1990.)
12. In: HÜTER DER VERWANDLUNG. 285. o.
13. Pl. Dalos György: EGY TUDÓS MAGÁNÜGYVEL *Élet és Irodalom*, 1973. 34. sz.

Dalos György

CANETTI „EMBEREVŐ” ANTROPOLÓGIÁJA

A TÖMEG ÉS HATALOM megjelenése alkalmából

Elias Canetti: *Tömeg és hatalom*
Fordította Bor Ambrus
Európa, 1991. 49 oldal, 298 Ft

I

Akhilleus haragjáról olvashatjuk az ILLAS bevezető soraiban, hogy a Trójánál elesett hősöket „magukat zsákmányul a dögmadaraknak és a kutyáknak dobta”.

Brotos – azaz a „halandót” jelölő görög kifejezés eredetileg azt jelentü, hogy valami *megehető*, vagyis arra szolgál, hogy megegyék. Mintha az ember mint halandó lényegileg mindig is magában rejtette volna annak a lehetőségét, hogy „felfalják”, mintha lénye szerint eleve ez lenne a rendeltetése, ellentétben a halhatatlanokkal, akik nevük szerint is – *ambrotóinak* hívják őket – *nem megehetőek*, hiszen nincs húruk és vérük. Ezért is nevezik az ő étküket, mely bizonyos mítoszok szerint egyszersemind a halhatatlanságot, az örök életet is kölcsönzi nekik, *ambrasiának*.

Pontosan tudjuk, mit jelent az, hogy az ember megehető. A föld mintegy „fölfalja”, „elnyeli” az emberi teletet, miután visszakerült oda, ahonnan vétetett. A maglyán a tűz mintegy fölzabálja, lángnyelvei „bekebelezik” a rávetett holttestet, ha az görög vagy indiai rítus szerint elégettetik. A mitológia nyelvén fogalmazva mindez azt is jelenti, hogy Hekaté kutyái „fölzabálnak” minket a halálunk után – amint ezt gyakorta látjuk megérzékeltve egyes régi görög ábrázolásokon.

Ez a metafora azonban ezenkívül még más is, többet is mond ennél a háború világában: „a ragadozó madarak és hiénák étkété válni” többet jelent annál az általános fenyegetettségénél, ami a végesség tudatában benne foglaltatik, mivel immár társul hozzá ama hatalom jelenléte is, amelyik erőszakkal véget vet ennek az életnek, amelyik beteljesíti a halandóságát – mintegy „idő előtti”, önkényesen; azaz egyszersemind benne foglaltatik ebben a metaforában az ölés mozzanata is. Az ölés aktusa révén nemcsak vége szakad a halandó életének, hanem életén túl, még a ha-

lálában is ki lesz szolgáltatva olyan idegen, el-lenséges hatalmaknak, amelyek kényük-kedvük szerint bánhatnak földi maradványaival. Az ILLAS-ban legalább tucatszor hangzik el az egymásra rontó hősök ajkán: a legyőzött hő teste „kedves”, „szerelmes” étek lesz majd a keselyűknek és a kőbor kutyáknak. Sőt egy helyütt, Priamos sötét víziójában az eljövendőről, még arról a lehetőségről is szó esik, hogy maga a várost földülő győzedelmes ellenség fogja fölfalni a trójai csecsemőket. A fenyegetés azonban éppen azért fenyegetés, hogy ennyiben is maradjon. A metaforának metaforának kell maradnia. Szó szerinti értelmezése ugyanis ellenkezne azzal az isteni renddel, a mértéknek ama görög eszméjével, amelyik még a kíméletlen háborúság, az ölés és a kegyetlenség világában is abszolút érvényű. Tydeusról, a nagy hő Diomédész atyjáról tudjuk, hogy ő egyszer szó szerint értette a héróikus beszédmódot, és valóban kiszűr-csölte megölt ellenségének, Melanipposznak agyvelejét. Mentiségére szolgáljon, hogy mindezt a halálos kimerültség életmentő pillanatában tette: mégsem nyert többé megbocsátást. Ezzel a kannibalisztikus tettével eljásztotta a halhatatlanságát, holott éppen akkor, amikor e barbár tette vetemedett, Pallas Athéné már feléje tartott, kézen fogván a Halhatatlanságot, melynek adományát neki kívánta ajándékozni.

A halandóságnak ez a metaforája, a *brotos*, mint az ember önképe azonban maga mégis halhatatlan lett. Jóval túlélte Homéroszt és az egész görögöséget. Korunkban is eleven képi erővel bír, amint Elias Canetti TÖMEG ÉS HATALOM című monumentális esszéje is tanúsítja.

Canetti maga is az evés és bekebelezés képzetére alapozza az emberlét magyarázatát. „Való igaz – írja –, hogy az ember eszik, ámde nem ugyanazt eszi, mint amit mondjuk egy tehén: nem hajtható ki legelni. Alattomos, véres és gormoba az a mód, ahogyan zsákmányát elejti – korán sem viselkedik eközben passzíván. Nem tartja szelíden távol magától az ellenségeit, hanem rögtön támad, míhelyt megismeri a közelditüket. Tömadó segyverzeté lényegesen fejlettebb, mint a védekezé. Az ember táplálkozni akar, hogy életben maradjon, ez igaz, csak hogy mindeközben mást is akar, ami nem választható el ettől. Ölni akar, hogy ő maga túléljen.” Olyan bestia tehát az ember,

amelynek világában „*mándaz, amit megeszik, látgya a hatalomnak*”. Zabálása nem önfenn-tartás, sőt még csak nem is a világnak ama primitív „bekebelezése”, amely a természeti népek emberének volt a sajátja, mivel csak így tudta úgymond legyőzni credendó szorongását, csak a világ fölemésztésével jutott „világismeretre”. Nem, itt most az emberi érintkezések, interakciók legtágabb szociális dimenziójáról van szó, melyet Canetti az állatvilágon belüli előzményeire vezet vissza és így értelmezve ír le. E szerint az emberi hatalom mint *állati test* a zsákmány felé kinyújtott félelmetes karokkal rendelkezik; fogai mindent szétmorzsolnak; szájjürege „börtön”, zsigerei pedig mindent fölemésztenek és kiválasztanak, amivel csak eltettek. Egyszóval amolyan *leviatán*, nem kevés utalással Hobbes szörnyetegére, melynek vonásai azonban egyszerre emlékeztetnek minket az archaikus társadalmakéra és azoknak modern kori, eltorzult, groteszkké vált, visszabarbarizálódott tükrökéjére. „*Szívesen idézem fel az archaikus kultúrákat* – mondja Canetti –, *mert segítségükkel meg tudok ragadni olyan korunkbeli jelenségeket, amelyek egyébként értelmezhetetlenek tőlnek.*” Úgy vélem, éppen ez a kettősség, az archaikumnak a modern világra való vonatkoztatása, illetve módszertanilag az az ambivalens fenomenológia, mely e kettő között csak ironikusan teremt különbséget, teszi problematikusá és problematizálhatóvá Canetti művét. Vajon úgy kell-e olvasnunk ezt a könyvet, hogy benne az *elszabadult* – és ebben a formájában *sosem volt* – archaikum *modern* víziójára ismerünk? Hogy minden etnográfiai részanyaga ellenére is korunk paraboláját pillantjuk meg benne? Hiszen tudjuk jól, mennyire tetszeleg ez a kor, totalitárius diktatúráival az élen, a primitív társadalmak kultuszában?! Vagy netán az is elképzelhető, hogy a fenomenológus maga is áldozatul esett kannibalisztikus témájának, s ezáltal megszűnt az ambivalencia, a distancia, vagy ha nem is szűnt meg teljesen, de a keserű írónia cérnaszálán függ? Vajon nevezhető-e szerző maga is modern orphikusnak vagy buddhistának, aki maga *vegetáriánus* önmegtartóztatással és tisztaságigénnyel viseltetik kannibalisztikus anyagával szemben? Vagy pedig órá is igaz a látnok Bhriгу mondása: „*amilyen ételt eszik az ember ebben a világban, az*

az étel fogja őt amott felemészteni”. És egyáltalán igényt tart-e a szerző a maga illetén kívülvilására?

Mindenekelőtt leszögezhetjük: Canetti az emberi magatartást részben a primitív, részben pedig az állati viselkedésformákra vezeti vissza. Ezek kiegészítik egymást, mert a primitív élet keretei között még lényegesen erősebb ember és állat egymáshoz kötődése, közössége. A TÖMEG ÉS HATALOM megjelenése óta mondhatni folytonosan éppen ez a látásmód váltja ki a legélesebb kritikát, kezdve Ernst Fischer megjegyzésén, aki hiányolta a műben „*a szilárd határt az emberi és az animális*” között, ámbrar ugyanakkor a legtöbben éppen ezt a közösséget védik, mindenekelőtt az etológia újabb eredményeivel, amelyek talán visszamenőleg is igazolják Canetti egyes hipotéziseit.

Az ilyesfajta vita azonban véleményem szerint félresiklott, a problémát nem jól értelmezi. Ezt akartam már előreutólag is jelezni az ILIAS-ból vett metaforával. Hiszen gondoljuk csak meg a *brutos* görög képzetének legfontosabb mozzanatait. Először is, mint mondtuk, az ember „megehetősege” csak metafora, azaz nem értelmezhető szó szerint. Másfelől pedig a fölemészthetőségnek a névben magában benne rejlő képzet önmagában is csak az istenivel, a halhatatlannal való kapcsolatában értelmes, mondhatni ebből „láplálkozik”. Igaz ez még azokban a híres homéroszi vadászhesztásokban is, amikor a *brutos* de facto embertárs zsákmányul ejtőjének, leölőjének és bekebelezőjének mutatkozik. Amikor ugyanis a győzelmes hősosz oroszlánként gyilkolja le gyengébb ellenfelét, a medvét vagy vadkant, ebben a képiségben korántsem a vadon törvényei akarnak szóhoz jutni, korántsem azt kívánja a hasonlat sugallni, hogy a gyilkos harc *animális*, *bestiális* lenne. A vadászat, illetve az állatviadal ősi képzetköre ugyanis bekapcsolja az erőszak emez eleméntáris világába az isteni jelenléte is, például azáltal, hogy az oroszlánként gyilkoló hősben a képiség révén egyszermind benne lakozik a holtak világának őrizője, állatfejedelme is, minthogy az oroszlánhoz ez ősidőktől fogva mindig is hozzátartozott. Mennyire más jellegű azonban a hasonlat a mai korban: mennyire csak az emberalati vadállatiságot halljuk ki egy

olyan képből, melyben a *homo necans* valamilyen ragadozó állattal azonosul. Úgy hangzik ez, mint az embernek a benne rejlő állati minimumra történő *redukció*; éppen ezért a Canetti-féle ember-bestia nem visel magán archaikus jegyeket, világok választják el nemcsak Homérosztól, de még a természeti népek totemizmusától is.

Vegyünk néhány kényes példát. Talán jól megmutatják egy vallástalan és történetietlen fenomenológia illetékességi körét. Ismerünk számos olyan ókori keleti reliefet, mely – *brotos*-metaforánk nyomán – azt ábrázolja, ahogyan madarak, kutyák vagy halak lakmároznak az elesett hősök holttetemeinek fejéből vagy szemérméből. Nem valószínű, hogy pusztá „realisztikus” ábrázolásról lenne itt szó: a szakirodalommal együtt sokkal inkább úgy vélhetjük, hogy a kép a nyers valósága ellenére is metaforában beszél, ama magasabb valóságot jelentő meg, amelyet az evés, az ölézés és a halál összetartozásaként ismerünk. Ki venné azonban magának a bátorságot, és merészelné állítani, hogy ugyanezt az összetartozást fejeznék ki a Canetti által is részletesen elbeszélte modern kori obszcén halottgyalázások? Vagy merné azt mondani, hogy a görög *brotos* magában rejti azt a lehetőséget is, hogy emberhúst mérjenek ki az éhínség pusztította Ukrajna mészárszékeiben? „A vágóhíd iszonyata, amim minden alapul” – jegyzi föl Canetti.

Csakhogy vigyázat: még a distanciával kezelt mítosz, a rituális valóság is sokkal erőteljesebb annál, mintsem hogy megmaradhatna a távoli magyarázó elv, az analógia pusztán fenomenológiai szerepében. A mítosz – eredeti funkciója és hatalma szerint – *legitimál*, akkor is, ha nem ez a szándéka a földidézőjének, az újraelmesélőnek. Egyetlen kiútként tehát az a keskeny ösvény kínálkozik, amelyik minden metaforikus beszéd kényes lehetősége: az, hogy benne az *azonos* a *nem azonosra* utal, a metaforikus azonosítás végső soron éppenséggel szétválasztás. A felidézett archaikum, sőt az állatvilágból vett képek sora nem önmagára, hanem modern, pervertált ember ellentétére utal. Semmi sem az, aminek mutatkozik. Ez vonatkozik magára a halandóra is, sőt mindenekelőtt éppen órá mint *brotosra*, akiről hamarost kiderül, hogy ő maga sem azonos önmagával, hiszen akármi

egyéb, csak éppenséggel nem „halandó”, mivelhogy nem tud szembenézni a saját halálával. Canetti halálfelfogásában alapot ad meg tehát ez a szétválasztás, mely halálképben nincs semmi primitív vallásos vagy archaikus, sokkal inkább árulkodó sajátos az, hogy a modern tömegember szólal meg benne.

2

Canetti hatalomelméletéből következik, hogy a legfőbb hatalom maga a halál. A halálra ugyanis az áll, hogy mindenki mást fölzabál, míg ő maga örök, mindenkit és mindent „túlél”.

A TÖMEG ÉS HATALOM kontextusában korántsem meglepő tehát, ha Canetti valóságos szabadságharcot folytat a halállal szemben, s azt legádázabb ellenségének tekinti. Jószerével elképeldhetünk azon a hasonlatosságon, ahogyan elismétli a mindenkori *általános* vélelmeket a halálról, pontosan úgy, ahogyan azt a „man” világképeként Heidegger LÉT ÉS IDŐ-jéből megismerhettük. Az, aki meghal, Canettinél is mindig a „másik”, és sosem „én magam”.

„Az a fájdalom, amelyet az előttrünk heverő halott fölött érzünk, hamarosan fölolválja az elégtel érzete: történetesen nem magunk vagyunk a halott. Ambór lehetünk. Mégis a másik az, aki ott hever.” A német eredetiben mindenütt a „man” általános névmás szerepel, mely tovább fokozza az analógiákat, noha talán Canetti a mai napig sem olvasta Heidegger művét. Ez a „man” is még az atitűd szintjén is más, mint Heideggeré. Sokkal több a vele való azonosulás, hiányzik a kultúrkritikai pártos is, és sokkal radikálisabb, brutálisabb az alapja: „Az igazi győzelem érzése kerti hatalmába az élt a halott fölött. Úgy áll ott, mintha ő győznie volna le a heverő tetemet, mintha az az ő zsákmánya lenne.”

A „mindig másik”-nak a halálában, a leírt triumfuszézésben visszacseng egyszersmind a halál és gyilkolás ama rokonsága, szüntelen érintkezése is, ami a primitív képzetvilágot jellemzi. A mágikus világképben a halál mindig bizonyos értelemben „gyilkosság”, amiként az élet maga is csak a halállal szembe-sülve érzékeli „önmagát”. Ebből azután az a felismerés is következik, hogy: „a halál elisme-

rése nélkül nem létezhetne igazi nagy bűn". Ebből az elismerésből fakad minden élet eredendő bűnössége: „Túlán minden lélegzetvételeid egy másinak az utolsó lehelete” – olvassuk az egyik foljegyzésben. A felelevenített primitív elképzelések ölés és halál összefüggéseiről, mágikus együvé tartásukról, valamint a halállal szembesülő élet fölfokozódásáról többek között a vitalizmus olyan műveire is emlékeztethet minket, mint Kayserling DÉL-AMERIKAI MEDITÁCIÓI. Ezek az életfilozófiai szemléleti meghatározók keverednek itt szociálanropológiai fogalmakkal, a kettő együtt alkotja a „túlélő”-ről szóló eszmefuttatásokat: „A túlélés helyzete a hatalom konkrét helyzete. A túlélés nemcsak könnyörtelen, de konkrét is... Az ember sohasem hisz teljesen a halálban mindaddig, amíg meg nem tapasztalja.” Túlélés és hatalom emez összefüggései újfent fölvetik azt (a Canetti-irodalomban egyébként gyakran tárgyalt) kérdést, hogy valójában ki is ez a túlélő, és milyen viszonyban van az író Canetttel?

Először is „túlélő” mindenki, aki a holtakkal ellentétben „még életben van”. A TÖMEG ÉS HATALOM szerzője részletesen leírja a „hűllés” alapérzését, amely a temetőben sétáló modern embert óhatatlanul is hatalmába keríti. „Mit is tesz igazában, aki temetőbe látogat? Merre mozdul, mi foglalkoztatja? Lassan végigjárja a srsorokat, megnéz egy követ, egy másikat, előlvas egy nevet, és van, amelyik vonzza... Emitt 32 évet élt valaki, amott egy másik 45 évig. Már most a látogató idősebb náluk, űk meg, mondhatni, kívülről vannak a pályán. Sokuk nem jut el odáig, mint a látogató, de ha nem halt meg meghökkenően fiatalon, akkor a sorsa semmi részvétele nem kell. De olyan is sok van, aki túljutott a nyolcvanon. Az ilyet még utol lehet érni... Amott nyugszik egy, aki 89 évet élt: végtelenségig tömő biztatás ez. Mi gátolja a látogatót abban, hogy megérje a 90-ét?” „S nem ez az egyetlen számolgatás, amibe tengernyi sár közt beleterved a látogató. Fölfigyel, hogy némelyek milyen régen pihennek már a strjúkban. Az idő, amely közte és az ő haláluk közt van, valahogyan megnyugtató: mennyivel hosszabb ideje van ő már ezen a világon!” (Bor Ambrus fordítása.) Ez a számító időfelfogás ugyancsak a LÉT ÉS IDŐ hétköznapi, nem tulajdonképpeni, hamis időtudatára emlékeztethet minket; ezen alapul a „Man”, az „akárki” haláltudata is, illetve pontosabban a halál előli menekülése is. A temetőt járó túlélő ebben a vonatkozásban maga

is „akárki”, azaz voltaképpen „senki”. Lényeges azonban hozzáfűzni, hogy Canetti, Heideggerrel ellentétben legfeljebb ironikus distanciával tekint erre az akárkire, hiszen tudja: *mindenki túlélő*, és mindenki a holtakból táplálkozik! Így lesz „valaki”.

„Aki egyszer belekóstolt [sic!] a túlélésbe, az halmozni akarja azt.” Vagyis a túlélő „bárki” eleve hajlik a hatalom megszerzésére, arra, hogy mindenáron túlélni akarásával mások fölő kerekedjék, másokat uraljon. A túléléssel nő az egyén hatalmi potenciálja. Ez pedig egyszersmind azt jelenti, hogy „minden kivégzés, amelyért ő felel, némi erőt ad neki”. „A túlélés erejét, amelyet ilyen módon szerez meg magának.” (Bor Ambrus fordítása.) A keleti despoták és római császárok mellett jó például szolgálhat a túlélés igazi művésze, Josephus Flavius is. Ő az őse minden modern túlélőnek, minden ravasz rókának, újkori „Odysseus”-nak.

Harmadazor pedig – az egzisztenciális és a szociális vonatkozás után – betegesnek, paranóiasnak is nevezhető a túlélő helyzete. A hatalom birtokosának lélektana Canetttiben erőteljes asszociációkat idéz fel ama híres pszichiátriai esetre vonatkozólag, amelyet egy bizonyos Schreber följegyzéseiből ismert meg a lélektani szakirodalom. A Schreber-típusú hatalmi örület lényege abban mutatkozik meg, hogy a beteg képelet úgy tudja: ő az egyetlen életben maradótt a pusztává lett földön. Ez a körkép annyira föllelkesztette Canettit, hogy a történetet többször is elmesélte.

Negyedszer pedig világosan kell látnunk a „túlélő” poétikai konzekvenciáit, vagyis azt, hogy az író maga sem lehet más, mint túlélő. Ezen a tudáson alapul Canetti ars poeúicája. Valóban tudatosan vállalt pozícióról van szó, mely felismerhető a naplókban és az önéletráfos regényekben, s a legnyilvánvalóbban tetten érhető a Kaska-kommentárokból, melyeket Canetti a Felicéhez írt levelek értelmezéseként, e dialógus továbbszövéseként alkotott meg. Ő maga erről így nyilatkozott: „A magam részéről csak azt tudom mondani, hogy ezek a levelek teljesen fölszívódtak bennem, mintha a saját életem lenne, és olyan rejtelmesek és annyira meghűttek számomra, mintha mindig is az enyémekek lettek volna, amióta megkísértem más embereket teljesen magamba föl fogni (»föl-emészteni«), hogy mindig újra és újra ragadjam

meg *ölet*." Egyfelől tehát az idegen élet *magunkba szívása*, mondhatni *bekebelezése*, másfelől pedig az írás aktusa mint „jóvátétel” – mintegy azáltal, hogy most az író „kölsönzi az ő saját létét” annak, akinek életéből és művéből ő maga táplálkozik, akinek a „kontójára” él.

Vajon mi más az írói tevékenység maga, mint túlélési stratégia? Mint *önmagunk és a mieink* (a holtaink és bekebelezett íróelődeink) átmentési kísérlete, átmentési kísérlete a mi jelenünkbe és a posztulált utókorba? A halál ravasz legyőzni akarása?

Amde vajon létezik-e olyan nyelv, amelyik minderre képes, amelyiken a túlélő még irodalmi módon megszólalhat, s amelyik mégsem azonosul az *uralkodó-paranoiás „akárki”* nyelvével?

3

Gondoljunk csak Canetti ismételtén visszatérő *testmetaforikájára*. Innen nézve, ha nyelvről beszélünk, egyszerre kellene gondolnunk az elvont fogalomra, a *langue-ra*, és annak fizikális szervi megfelelőjére, a *tongue-ra*, bár ezt a latin és germán nyelvek külön tartják, és csak a mi „nyelvünkön” illetjük ugyanazzal a szóval. A beszéd képessége és szerve egy gyerekkori élmény kapcsán fonódik össze Canetti-ben. Önleírásának első kötetében, A *MEGÓRZOTT NYELV*-ben beszéli el, hogyan fenyegette meg szobalányuk szeretője egy borotvakéssel: ki fogja vágni a nyelvét, ha elárulja a kapcsolatukat bárkinek is. A szépírói önleletrajz még azt is hozzáteszi, hogy egyáltalán ez volt a legelső élménye, amire vissza tud emlékezni. *Beszéd és árulás összefüggése* talán egyszerűsége miatt már egy dióhéjnyi ars poetica. A fenyegetettség érzése ugyanis sohasem hagyta el többé Canetti-t. Lidércnyomásos álmaiban és fantáziáiban a nyelvkiemzés analógiájaként véres nyelvű éhes farkasok lépnek föl. Jól magyarázza ezt már az a tény is, hogy mint bolgárok között nevelkedett spanyol származású zsidónak, gyermekkorától kezdve bábeli nyelvzavarban kellett élnie: spanyol anyanyelvét hamarost kiszorította az angol, amelyen olvasni kezdett, majd csaknem felnőtt fejjel tanult meg németül, melyet írói anyanyelvének választott. A *MARRAKES HANGJAI*-ban pedig egy olyan férfiról olvas-

hatunk, aki a nyelvek bábeli nyelvzavarában „*a föld összes nyelvét elfelejtette, míg végül semelyik országban nem értette, mit is mondanak*”.

A nyelv veszélyeztetettségének ezzel az alapérzésével függhet össze az is, hogy Canetti mindig úgy szól a nyelvi jelenségek szférájáról, mintha sohasem feledkeznek meg arról, hogy az emberi halandósághoz tartozik. Éppen ezért mindig a testhez, a hús-vér halandó léthez kötve írja le. Ebben is egy sajátos archaikus tapasztalatot elevenít föl. A görög költők, kiváltképp Homéros, a beszédet is *halandók és halhatatlanok* egymásra vonatkoztatott ellentétében értelmezték: megkülönböztették egymástól e két beszédmódot. E szerint a *brutos* nyelve abban különböznék az istenekétől, hogy például ez utóbbiak nem ejtethetnének ki ajkukon egy olyan szót, mint *hama*, azaz „vér”, ez ellentmondana az ő lényegüknek, *ambrotói* voltaknek; ők csak *ikhört*, azaz valamilyen szubtilis, bizonytalan eredetű nedvet emlegethetnek, ha egyszer kénytelenek egy olyan brutális valóságról beszélni, mint amilyen a testi létezés. Az ő nyelvük eredendően nem tűri a nyersen tesit, a hús-vér valót, az emberi nyelvet viszont éppen ez tünteti ki.

Az emberi nyelv hús-vér voltáról Canetti is sokat elmélkedik. Egyik szellemes följegyzésében az evés és fölemésztés halandóságának metaforikájával jellemzi a nevekét:

„Vannak hatalommal bíró nevek, míg mások halálnak. A néven mérhető a túlélés ereje. Mai napig ez az egyetlen formája a túlélésnek. Amde hogyan él túl a név?”

A nevek sajátos farkasétvágya: a név kannibáli.

Aldozatait különböző módon készíti el. Vannak olyan nevek, amelyek csak viselőjük halála után válnak ragadozókká, korábban nincs étvágyuk. Vannak nevek, melyek arra készítik viselőjüket, hogy mindent felzabáljanak, ami csak az útjukba kerül életük során; ezek feneketlen bendőjű nevek. Vannak olyanok is, amelyek időnként böjtölnek. És olyanok, amelyek áttelelnek. Vannak nevek, amelyek sokáig rejtve élnek, hogy azután rettenő étvágyal törjenek elő – nagyon veszélyes nevek.

Vannak nevek, amelyek egyenletesen növekedő mértékben táplálkoznak, szolid nevek, hatalmas nevek. Ésszerű higiéniajuk nem ígér nekik hosszú élettartamot.

Vannak nevek, amelyek csak társaikból táplál-

hozna, és mások, amelyek csak idegenben gyarapodnak.

Sokan idegenben rágesálnak, de azután a sajátjuk között laknak jól.

Nevek, amelyek éppen azért élnek, mert megakarnak halni. Nevek, melyek meghalnak, mert élni akarnak.

Ártatlan nevek, amelyek élnek, mert hogy minden utópláléktól megtartóztatják magukat.

Canetti e humoros-poétikus szavai olyan tapasztalatról beszélnek, amelyet egyébként mi is kénytelen-kelletlen ismerünk. Megállapítják, hogy a beszéd sem vonhatja ki magát a hatalom legtágabb értelemben vett struktúrái és mechanizmusai alól, sőt maga is bizonyos értelemben hatalmi potenciállal rendelkezik, amennyiben egyedüli létmennyese a fennmaradásnak, a túlélésnek. Innen, emez összefüggésből ered az „étvágya” és az önmegetartóztató, böjtölő természete is.

Mind ezt persze a metafora teljes érvényességi körében kell értenünk. Éppúgy szól ez a dolgokat megragadó megnevezésről és megismerésről, mint a művészet ugyancsak gyakorta kannibaliztikus vagy parazita halhatatlanságigényéről. Az aere perennius kívánsága gyakorta ugyancsak veszélyes, túlzott étvágyú túlélni akarásnak bizonyulhat, mint éppen a (horatiusi) születésekor is vagy éppen sággal a hideri monumentális épsztészetben, amelynek Canetti ugyancsak szentelt egy tanulmányt. Talán már teljesen elfeledtünk név és dolog ama szeretetlenni viszonyának lehetőségéről, amiről egykor Humboldt gondolkodott. Világosan látta, mennyire uralja egész kultúránkat a megevés és fölemésztés lényezere, a bekebelezés alapmetaforikája. Különösen élesen mutatta ezt számára A SZELLEM FENOMENOLÓGIÁJA, amelyben Hegel bősegesen él ezzel a képiséggel, az észlelés elemzésétől kezdve egészen az abszolút szellem önmagáról való bizonyosságáig, amikor is az mintegy áthatja a történelmet és megemészt. Ezzel az alapmetaforikával harcba szállva kezdte el Humboldt kritizálni a „bekebelezés” és megemésztés minden formáját, legyen ez például népek bekebelezése elnyomással vagy a kiirtással – mint például a korabeli spanyol gyarmatosító poliükában –, vagy legyen ez grammatikai formája a bekebelezésnek, mint például a mexikói nyelvben, ahol egyetlen szó-mondat képződik, a

Dektáló eljárással ellentétben, mely olyan magasabb szinten házasítja össze – Humboldt felfogása szerint – a szavakat, hogy azok megörzik eközben az individualitásukat, Humboldt előszeretettel fogalmazott mindig újra és újra a „kölcönös szerelem”, a „nász”, a „nemzés” és „fogadás” metaforáival, ha dolog és jel nyelvfilozófiai viszonyáról vagy ha a szó legtágabb filozófiai értelmében szubjektum és objektum kapcsolatáról beszélt, illetve az emberi együttélés minden szintjén, az egyéniül a nagyobb közösségek és népek nagy egészéig. O is felmerete tehát, akárcsak később Canetti, hogy ugyanaz a hatalmi törekvés munkál a nyelvben – a megnevezéstől kezdve a szintaxisig –, a tudományban és a filozófiában, mint amelyet nyersen élünk meg a politikai szociális együttlét megannyi bekebelező formájában. Mindeközben azonban nem reménykedett egy orphikus-vegetáriánus lemondás sikerességében.

Minderre persze jogosan lehetne rácsafolni azzal, hogy a „szerelem” nyelve éppúgy lejáratra magát a legutóbbi történelemben, mint a „fölszabálás”. E két, eredendően rokon metaforika mindig is érintkezett egymással, keveredett, perversálódott és kihasználta. Csak hogy minket most nem ez izgat: sem holmi elsőség, sem pedig a szó szerinti értelmezések valóságbirodalma. Kérdésünk tisztán poétológiai, mely – mint rögtön a kezdet kezdetén leszögeztük – megültja a betű szerinti értelmezést. Világosabban fogalmazva arról kell tehát most eltöprengtünk, hogy vajon, ha egyszer nyilvánvalóvá vált Canetti számára a nevek farkasétvágya, bünös, hatalmi törekvése, elegendő-e ezután egyszerűen „böjtre” fogni őket? Vagy nem lenne mégis célszerűbb „összeházastlani” őket, ha már egyszer úgyis elvesztették az „ártatlanságukat”? Másként szólva: nem jelent-e – tisztán poétikailag – hiányt Canetti művészetében a szeretet nyelvének radikális hiánya? A fölszabálás és fölemésztés metaforájának radikális felelevenítése valóban képessé teszi az alkotót arra, hogy a félelem és szorongás minden árnyalatának fölidézésével tegye nyilvánvalóvá emberi egzisztenciánk minden korábbinál fenyegetőbb veszélyeztetettségét. Canetti ezt jöszerevével azzal éri el, hogy gondolkodásában mintegy csorbát szenved a metafora metafora volta, s a tydeusi

tetthez hasonlóan egy új barbarizmus jelévé válik.

A TÖMEG ÉS HATALOM korunk leviatánjának diagnózisa. Mégis újra kérdezzük, hogy a nevek ártatlanságának elvesztésével, dolog és szó eredendő szeretetlenségi viszonyának elsedésével vajon nem tűnik-e el a „szépirodalom” lehetősége is? Az a homéroszi szót szó-lás, amelyik több ezer év távolából is mindig újra megalapozza az elbeszélést? Vajon nem szükségyszerű következménye-e a TÖMEG ÉS HATALOM-nak az erről való orphikus-vegetáriánus lemondás? Maradnak tehát a naplók, az önéletrajzi feljegyzések – egy túlélés dokumentumai. Vajon nem önmagára gondolva mondta-e Canetti Kaskáról, hogy oly közel került egyes hőseihez, például A PER Josef K.-jához, hogy a sorsuk is közössé vált? Mindkettőnek viselnie kellett egy abszurd, sorszerű ítéletet, hiszen mindkettőt hatalmába kerítette a szorongás és a közönyösség emberfölötti mértéke. Talán Canettivel is valami hasonló történt: fölemésztette saját gondolatkonstrukciója. Ahogyan a buddhista Bhri-gut idézte: milyen étet az ember életében eszik, ugyanaz fogja egyszer őt magát is föl-emészteni.

Kocziszy Éva

A MŰVÉSZET BÖLCSELETÉTŐL AZ ÉLET ESZTÉTIKÁJÁIG – S VISSZA

Georg Simmel: *Valence, Firenze, Róma*
Művészetelméleti trászok
Válogatta és fordította Berényi Gábor
Atlantisz–Medvetánc (Világúvás), 1990.
164 oldal, 112 Ft

Georg Simmel: *A kacérság lélektana*
Válogatta és fordította Berényi Gábor
Atlantisz–Medvetánc (Veszedelemes viszonyok),
1990. 131 oldal, 130 Ft

Ha a szépség és a szellemes intellektus politikamentes párhívei a kezükbe veszik Simmel két könyvét, lelkükben rögtön rokon-

szenv szövődik. Örömük kezdetben a szerző nevével garantált és küllemében is érvényesülő könyvészetű értékek, a magyar nyelvre nagy szakmai és műgonddal átültetett művészet- és életfilozófiai tradíciónak szól. Olvasás közben és annak végeztével már a gondolati áramlás vibrációinak és a szellemi (ön)élvezet reflexiójának is – mintegy megerősítve az okkal fölcsigázott várakozásokat.

Georg Simmel (1858–1918) ismeretelméletének alapelvei a neokantianizmushoz kötik, világszemléletének iniciatívái az úgynevezett „életfilozófiához”. A MODERN KULTÚRA KONFLIKTUSA-ról tartott előadásában föl-vázolta, hogy a kultúra minden nagy korszakának megmutathatók a központi filozófiai fogalmak. A görög klasszikában a *lét(ezés)*, a keresztény középkorban az *Isten*, a reneszánsz óta a *természet*, a XIX. században a *társadalom* és végül a XX. század fordulóján az *élet* ez a centrális princípium. Ámde Simmel úgy „neokantianus” (pályakezdése idején) és úgy „életfilozófus” (munkássága javakorában), hogy rendszerszemléletét mindkettőnek elutasítja. Olyannyira, hogy éppenséggel ez lesz az egyik *differentia specifica*, amely őt unikálissá és „szigetszerűvé” teszi. Cohen és Windelband éppúgy rendszeralkotó, rendszerre törekvő filozófus, mint az ósáta Kant; Dilthey, Bergson és Croce úgyszintén, miként a kiindulópontot jelentő Schopenhaueri mű. Simmel tehát szintézist képvisel, és ugyanakkor a német egzisztencializmus egyik forrását. Csakhogy Heidegger azért tudja majd radikálisan megújítva folytatni a Nietzsche–Bergson–Simmel vonalat, mert csupán „felérésben” láplálkodik ebből: filozófiájának másik fő motíválója Husserl.

Simmel ugyanakkor a *filozófiai esszé* szépségesen nehéz műfaji hagyományaihoz is kapcsolódik. Az életfilozófián belül erre olyan példák ismeretesek, mint Nietzsche (Simmel előtt), a nagy spanyolok: Unamuno (részint Simmel kortársaként) és Ortega y Gasset (Simmel követően). Az *esszé*, amely közismerten kísérletet jelent, a *filasz* szellemi kalandjának adekvát műfaja. A rendszeralkotó óvatos – az esszéista merész: legalábbis kíváncsiságában. A kaland itt váltakozó súlypontú kultúra- és életélmény. A médium kereséseként ugyan a külvilágban is, de sokkalta inkább a belső végtelenségben. (Innen az érzékenység

– a joggal emlegetett „szenzibilitás” – az önismeret és a befogadás kifürkészhetetlen és kimeríthetetlen problémái iránt.) Elnézést a prófán metaforáért, de ez a kaland ilyenformán valamiféle szellemi száunára emlékeztet. A szellemi kaland a par excellence rejtélyeset, a talányosat, a kétértelműt keresi. (Már az sem mindig egyértelmű, hogy a kaland ke-restetik-e az esszéírás kedvéért, vagy az esszé íródik-e a kaland okán...) A századfordulón valóságos szellemi mozgalom jegescedik ki az „élmény” és a „megélni” szavak jegyében. Nietzsche, Bergson, a Stefan George-kör fémjelzik ezt a szellemtörténeti jelenséget; és – Hans-Georg Gadamer szavaival – „nem utolsósorban az a szeszmagrűszerű érzékenység, mellyel Georg Simmel filozofálása reagált ezekre a folyamatokra”. Simmel nemcsak értelmezi (miként elődje, Dilthey), hanem éli is az élményt és a kalandot. Mindenekelőtt legvegyüszűbb formájában: a kultúra és a művészet történetének birodalmában. S ha ez így túl általánosan hangzik, akkor világhírű képtárakban, olasz műemlékvárosokban, feroszként világhíró nagy kortársak műhelyében. (A Rodinhez zarándokolók sora nem merül ki Verhaeren-nel, Rilkével, Zweiggel és Bergsonnal: Simmel 1905-ben két ízben is meglátogatta. Találkozott Ibsennel is; a fiatal Lukács ebben is követi példáját.) Az élményeket nyújtó kalandok Simmel életében nem epizódok, hiszen – bár megszakítják a dolgok és egy rendszerfelépítés menetét – belső kapcsolatban állnak egymással. Nem kizárólag egyik kalandja médiumára, hanem önnönmagára is érvényes ez a mondat: „*Velencenek a kaland két-értelmű szépsége jutott, a kalandé, amely miní a le-szakított virág a tengeren, gyökértelenül úszik az életben.*” (Velence híres építményei egymáshoz idomulnak, de sem a vízhez, sem az úgynevezett terra ferma-hoz nem tartoznak.) Innen van, hogy a rendszeralkotó filozófusokkal szemben Simmel „*minden mellékmondata új fényt vet a dologra, s az asszociációk egész sorát kelbi, de az egész mégsem domborodik ki teljesen, a részekből nem alakul ki rendszer, minden rász-melés csak kaland marad a gondolkodás nagy vándorútján, s elhagyottan magában áll.*” (Mannheim Károly: GEORG SIMMEL MINT FILOZÓFUS, 1918.)

A simmeli esszé a megismerés sajátos dokumentuma. Egyfelől a világ gondolati bir-

tokbavétele, másfelől egy megismerő szubjektum öntudatosodása is. Egy város, egy portré vagy egy táj mind-mind médium az ismeretelmélet sokoldalú teoretikusa számára. Rómárólól medítálván döbben rá arra, hogy „*a megismerésnek az a lényeges, hogy az érzékek lövedékes és elszigetelt érzékleteiből értelmesen összefüggő világképet formáljon.*” Az arc esztétikai jelentőségét is csak úgy tudja megragadni, hogy az általánosítás legmagasabb szintjéről indít: „*A szellem igazi teljesítményének azt tarthatjuk, hogy a világ sokféle elemét önmagában egységgé formálja...*” Es végül a látat is az ismeretelméleti aktus emeli a természeti jelenségek szintje fölé. A természet és a társadalom, az ember által csak kevésbé alakított és a civilizált világ milliárdnyi jelensége mind szétfolyik, extenzív szétterjed – s mindebbe az esztétikai tudat, a képzett szem visz összefogottságot (ami egyben megkülönbözteti őt a természetimádótól, a tudóstól, a gazdálkodótól és a stratéjától). Az ember, lelkének eredendő kettősségét kivétű a világba, ott – koronként változó hangsúllyal és jelleggel – objektíválja; s amikor „*a meghasadt világba úmél beleillesztjük saját létünket*”, akkor mindezt tudatosítjuk és interpretáljuk (MICHELANGELO). Ebben az értelemben van elvi jelentősége Simmel eredeti és érzékeny látásmódjának, amely sok újat kutat fel, és sokféle régít helyez új megvilágításba. Simmelnél kiderül, hogy a dolgoknak Próteusz-arca van; s nemcsak az összefüggések determinálják a dolgokat, hanem azok is teremtenek viszonylatokat. Ugyanebben az értelemben értendő és értékelendő Simmel többeknél emlegetett szellemessége is. Ez ugyanis „*egy még fellátatlan filozófiai tényállás villámgyors megragadását és frappáns, pregnáns megfogalmazását jelentí; a mindennapi élet legapróbb, legjelenszerűtlenebb jelenségeinek olyannyira sub specie philosophic vald szemléletét, hogy azok áttetszővé válnak, és áttetszőségük mögött láthatóvá lesz a filozófiai jelentés valamelyik örök formaösszefüggése.*” (Lukács György: GEORG SIMMEL.) A világkép meghatározza a módszert, a módszer meg a stílust – csakhogy az igazi stílus belső forma, az ember lényegéből fakadó. Így a stíluselvek a világkép részei, s a folyamat végére „csak” a stílus külső jegyei maradnak. Ezen az alapon kell közelítenünk Simmel „szellemességéhez” is.

A simmeli megismerés alapvetően a történeti megismerés dmszava alá tartozik; amely a jelenhez csak a múlt biztonságát nyújtó közvetítésével, a múlthoz pedig a jelenvaló élményvilágának szűrőjén keresztül jut el. Nem véletlenül írja A TÖRTÉNETFILOZÓFIA PROBLÉMÁI-ban, hogy a történeti megismerés „nem pusztán reprodukció, hanem szellemi aktivitás, amely anyagából... olyasvalamit csinál, ami magában még nem az”. Mint ahogyan művészetfilozófiai alapelv számára az is, hogy „a jelen csak a múltból értjük meg, a múltat viszont csak a tapasztalt jelenből értelmezhetjük” (REMBRANDT). Ez így és önmagában akár a hegelimarkxi tradíciók folytatásának is beillene. Csakhogy a kulcskérdés a „tapasztalt jelen” konkrét mibenlétének értelmezése. Simmel a zenében (Debussy és Mahler népzaserűségének kora ez) mint par excellence mozgalmos művészetben és a test mozgalmasságát előtérbe állító rodini plasztikában találja meg az esztétikai paradigmát. Úgy, hogy ez a „mozgalmasság” egyrészt a lelkünkben van (különösen a zenére igaz ez) másrészt a lélek kivetülése (felvetését már a MICHELANGELO-esszében láthatjuk, adekvát inkarnációja a szobrászat tehát). A lélek maga a mozgalmasság, mert „seppfolyás elemében eltűnik minden szubsztancia, s amelynek formái csak mozgásformák” (RODIN). A modernség lényege ekképpen a pszichologizmus, „a világnak belső reakcióink szerint való álléle és felfogása”. A világ, 2222 a tapasztalt jelen, átfordul, és azonos lesz a belső világgal. A jelen elvesztü határozott térbeliségét, a múlt pedig a maga sajátos időbeliségét; s egyformán a lélek szabadon mozgó élményanyagává válnak. Simmel Rómát (indirekte még inkább önmagát mint művészetfilozófust) jellemezvén írja, hogy „jelené válik a múlt; de fordítva is, a jelen válik olyan álomszerűvé, szubjektív és felettü s nyugalmassá, mintha múlt volna”. A klasszikus romantika bírálatot vált ki ellenseleiből, mert elvezet a jelenből, melankolikussá és rezignálttá tesz (holott inkább csak művészi és filozófiai formát ad neki); de történeti – bár viszonylagos – érdeme, hogy mégiscsak ébren tartja a jelen és a múlt közötti feszültséget. Simmel, a posztromantikuss szecesszió gyermeke, úgy haladja meg a romanükát, hogy még ezt a maradék és igen korlátozott radikalizmusát is desztüllálja belöle. Felfogását jól érzékeltö

párhuzama szerint „a múlt éppügy sajátunk, mint a természet, amely szintén mindig jelenvaló” (FIRENZE). Simmel múltba fordul szellemi világa ezoterikus és álomszerű csodaország. Simmel – az apja szamarát keresö bibliai Saulhoz hasonlatosan – elment megkeresni a múltat, s megtalálta (helyette? mellette?) a jelent. „A jelenben él teljesen – írja róla Mannheim –, s annak minden mély áramlata rokon vele a művészetben, irodalomban, esztétikában, politikában a jelen forrongásait együtt éli, s azon keresztül válik értelmessé számára a múlt, s nem kell erőlködni, hogy a korát megértse, mint a többi német filozófusnak.”

A múlt áttünése a jelenbe és értelmezésének sokféle variációja csak úgy lehetséges, hogy mint egykori Egész széttöredezik, kontinuitásának eredeti (ve eltűnik. Minden esztétikai (vagy esztétikailag is szemléhető) objektum, jelenség önmagában megálló individualitássá válik. Ortégának az a nézete, hogy „a műalkotás valóságoktól körünyaldosott, képzeletbeli sziget”, valójában Simmelnél jelenik meg először. A simmeli „szigetserűség” (Inselhaftigkeit) kiemelkedés egy szorosan determinált fejlődésvonalból, de – egyszersmind – ez a kiemelkedés egy magasabb szinten összekapcsolódás is: a magaskultúra meghatározó értékeinek (gondoljunk a többször emlegetett Michelangelo–Rembrandt–Rodin láncolatra) konünuitása. A simmeli tradíciókép: hegycsúcsok panorámája – völgyek, söt dombok nélkül. (Simmel részéről provokatív színezetű, de következetes gesztus volt, amikor állítólag nem volt hajlandó megtekinteni egy Sebastiano del Piombo-festményt.) Az életfilozófius számára csak a kivételes művészi nagyság a paradigma, mert ök azok, akik „mindenkü saját lényegének irányában emelnek túl önmagán” (RÓMA). (Nietzsche sem írt Bizetről, csak Wagneréről; Ortega Velázquezzról és Goyáról értekezett, s nem Murillóról; Sartre Tintorettről, Jaspers Van Goghról stb.) Minél következetesebben szüküti le Simmel vizsgálódását az individualitásokra, annál inkább egy individualitáshoz: önmagához jut el. Egy emberhez, aki talán művész szerzett volna lenni öntudatlanul (gondoljunk párhuzamként tanítványának, Lukácsnak irodalmi kísérleteire!); ám a művészetfilozófia esszéistája lett belöle elsősorban. Éppen ez különbözteti meg radikálisan a történetstől, aki vissza-

megy, visszaköltözik a múltba, míg Simmel a régmúlt korok individualitásait – művészeket vagy műemlékek városait – idézi meg magához. A művészettörténész esetében, aki lényegét tekintve a múlt kritikusa, szükségszerű, hogy szisztematikusan és objektíven analitikusan gondolkodjon. A történész a nézőtáren ül, az esszéista viszont szólnak, aki végül soron önmagát teszi meg (ügyesen maszkírozva és nagy beleéléssel) írásának hősevé. Ez azonban csak még jobban kiemeli, hogy Simmel a történelemben a kultúra „*teremtő géniusza*” iránt érez mély lelki vonzódást. (E tekintetben Voltaire, Carlyle, Emerson, Taine, Nietzsche örökségének folytatója; s egyben szemleli előzménye a Tolnay Károly nevével fellelhető művészet-történet-írásnak.) Egyértelműen kiviláglik, hogy Simmel számára hőseiben nem a „találjal” való kapcsolatok, hanem a korrespondenciák a lényegesek és a vizsgálatra érdemesek. Ezek a titkos, de kiismerhető kapcsolatok korokat, kultúrákat, nemzeteket és tevékenységi szférákat ívelnek át. Michelangelo, Rembrandt és Rodin egy nagy világkultúra-történeti háromszöget és egyben három viszonylatot is jelentenek. Ha például a portréművészet és az emberkép összefüggéseit szeretnénk megérteni – miként Tolnay törekszik majd erre később Leonardo és Rembrandt összevetésével (MEGJEJYZÉSÉR A MONA LISÁHOZ, 1952) –, akkor valóban ilyen volumenű komparatizsukai mintavételek adhatnak csak igazi útbaigazítást. Ez nem jelent okvetlenül egy végtelenné egyszerűsített „történelmet”. Feltétlenül van abban némi szerepe a kornak, ha Simmelnél Rembrandt és Spinoza együtt és egyszerre reprezentálja a XVII. századi Hollandját. Feltétlenül fordulópontot jelent a romantika Simmelnél is, ha Michelangelónál és Goethénél az elemek még egyensúlyban vannak; Rodinnél és Stefan Georgénál viszont már nem. Rembrandt és Rodin emberábrázolása között azért fedezhet fel fontos különbségeket, mert Spinoza és Nietzsche etikája, Leibniz és Bergson metafizikája sem egymás töretlen folytatása.

Simmel esztétikája még töredékesebb, mozaikszerűbb, mint művészetfilozófiája. A teoreikust visszaköszönően foglalkoztató központi kérdés *művészet és valóság viszonya*. Simmel nem tagadja, hogy van egymáshoz

közük: őt az izgatja, hogy melyik az eszköz s melyik a cél ebben a viszonylatban. A művészet a magasabb rendű entitás, következőképpen a világnak kell az ő részévé válnia. A valóság a művészet anyaga ugyan, de a lényeges nem ez, hanem a valóság rejtett működési elve és lemeztelenített szerkezete – így van ez legalábbis a kormeghatározó zeniknél. A természet egyszer már megteremtette önmagát (még hozzá a maga nemében tökéletesre és másolást nem igénylően megismételhetetlenre): ebben van páratlan fenségessége. A művészet tehát semmiképpen sem azért van, ebből nem eredhet maradandósága, hogy – s ennyiben rendkívül jogos a művészetet platonói kritikája mint minden antinaturalizmus őselve – benne a világ mint visszfényben, ismét vizionlása önmagát. A naturalizmus ilyenformán a természet és a művészet közös és végtelenül monoton, szellemtelen karikatúrája Zeuxis óta. A zseniális művészek a természetből csak a teremtést és a teremtődést utánozzák. Kortörténetileg rendkívül érdekes, ahogyan Simmel a naturalizmus – s vele az akadémizmus, a l'art pour l'art és az impresszionizmus (Simmel nem a konkrét impresszionista művészet, hanem általában az impresszionista életérzés filozófiája!) – kritikáját prezentálja. Ebben az összefüggésben méltó a figyelemre a művészet igazságáról ismétlődően előforduló vélekedése is. A fő kritérium az, hogy a műalkotás összhangban álljon saját eszméjével. A mérce tehát megint a belső – ez az öntörvényűség elve –, míg a naturalizmus valami külsőhöz: a művészethez és a valóság lényegéhez képest egyaránt másodrendű felszínhez, a csalóka és illanékony lényegtelenhez kötődik. A természetnek tájjá, a tájnak kertté vagy tájképpé kell válnia, hogy esztétikai lehetősége megvalósuljon. Nem a művészet van a természet, hanem a táj az esztétikai kultúra révén. (Kisértélesen emlékeztet ez Oscar Wilde híres paradoxonára: Turner teremtette a londoni ködöt, s nem megfordítva.) Az ismeretelmélet és az esztétika konszenzusa – Simmel nyomvonalán továbbhaladva – ez lehetne: *a táj a természet és a művészet közös teremtménye*. A táj tehát – az emberhez hasonlóan – olyan dualitás, amely (a befogadással együtt) egy anyagi és egy szellemi mozzanatból áll.

Mindezek után már nem meglepő, hogy

Simmel figyelmet szentel olyan – a művészetfilozófia szemszögéből bagatellnek mondható – kérdéseknek, mint a képkeret vagy a fogantyú. Mindkettő igazi esztétikai határprobléma a szó szoros értelmében. Ahogyan a képkeret elválasztja egymástól a valóságot és a művészetet (szerzőnk kissé talán meghökkenítő asszociációja szerint például a Fiesole mögötti kopár hegyek a Firenze környéki, kerlsruheri táj kvázi-képkeretétől szolgálnak), úgy van jelen a fogantyú egyszerre a valóságban és a művészi forma vonalában. S mivel a szobornak nincs „képkerete” (hacsak a piedesztált nem tekintjük annak, de ezt éppen Rodin iktatja ki tudatosan!), alkotójának vigyázni kell arra, hogy művével szemben az esztétikai befogadó ne engedhessen meg magának „tapintatlanságokat”: vagyis – Simmel szavával élve – a szobor ne *kacérkodjon* nézőjével. Amit szabad egy nőnek (feltéve, ha szép), nem szabad egy szobornak (különösen akkor nem, ha szép!). A férfi ugyanúgy szerelmes a nőbe (s nem egy nőbe, mert az definiálhatatlan), mint a művész az életbe (s nem egy életbe, mert az ugyanúgy érdeklenné válik az életfilozófia szerint, mint egy nő). A szerelem és a művészet összetartoznak, mert amennyiben igazak, mindketten mentesek a teleológiától. Továbbmenve: ahogyan a szerelem fölötté áll a nemzési ösztönnek erkölcsileg – ugyanígy fölötté áll az igazi művészet a vulgáris naturalizmusnak esztétikailag. Nincs tévedés tehát: A KACÉRSÁG LÉLEKTANA esszéit ugyanaz a gondolkodó írta, mint aki a VELENCE, FIRENZE, RÓMA című gyűjteményes kötet darabjait. A kacérság elméletét a nők éppúgy nem tudják, mint a valóság és a művészek saját alkotásaik esztétikáját – de teszik. A nő a szemlélet szintjén mozog, s ebben ugyancsak a műalkotással rokon. A párhuzamok megfigyelése mellett finom distinkciók is tehetők. A műalkotás a valóság látszatával játszik – a kacér nő a valósággal, bár mindkettőnél más az igazi arc, és más a látszat. A prostituált például nem kacér: a kacér nő az önmegformált nő. A sorsközösség is összekapcsolja a művészetet és a nőket, mert a férfitársadalom (és kultúránk, amely lényegében férfikultúra) egyikből is, másikból is csak vajmi keveset ért. Holott a nők „olyasmint nyúlnak, amire a férfiak nem képesek” (NŐI KULTÚRA, 1902); hasonlóan a műalkotások-

hoz, amelyeket szintén nem pótol semmiféle más jellegű szellemi termék. A férfi férfiertéket és nőiességet is kíván a nőtől, s ezt csak zseniális nők teljesíthetik (a zsenialitás itt nem a szellem, hanem a nőiség lángeszűsége is) – hasonlóan a zseniális műalkotásokhoz, amelyek egyszerre felelnek meg az eszmeiség és az érzékiség közös követelményének (A RELATÍV ÉS AZ ABSZOLÚT A NEMEK PROBLÉMÁJÁBAN, 1911).

Georg Simmel a századelő Magyarorszá- gában, a progresszív értelmiség világában – mindenekelőtt a *Vasárnapi Körben* – úgyszólván „magyar” filozófusnak, jó és személyes ismerősnek számított. Látogatói voltak berlini „privátszemináriumának” (miként Lukács György és Balázs Béla), recenziálták frissen és eredeti kiadásban megjelent munkáit (mint pl. Fogarasi Béla). Amikor a német császársággal együtt ő is exilt, Mannheim Károly a *Huszdik Századba*, Lukács a *Pester Lloyd* hasábjain írt róla szép és elemző igényű nekrológot. Lakomázniak szellemének fejedelmi asztalánál, és ifjú titánok módjára voltak elégedettek vele. A tőle kapott tudással csak a hiányérzetük volt azonos léptékű.

Lukács egyik híres cikkének címevel élve, Simmel (valamint a német simmeliánusok) és a „Vasárnaposok” „útjai akkor váltak el”, amikor kinyilvánítják elégedettségüket az impresszionista képzőművészettel, a szimbolista irodalommal és általában az „esztétikai kultúrával” szemben. Lukács nevezetes analógiája szerint ugyanis Simmel a *filozófia Monet-ja volt*. S mivel ő szeretett volna a *filozófia Cézanne-ja lenni*, a történelemfilozófia értelemmentességével túl kellett lépnie Simmel-Monet bölcséleti impresszióin és töredékein. Ahogyan a festészetben nem elég már Monet vagy Ferenczy Károly: helyettük Cézanne és Kernstok Károly kell; ahogyan a szobrászatban kevés a Simmel, de még Ady számára emberként is „Szobor” Auguste Rodin: inkább Maillol már a csúcs; ahogyan Stefan Georgét, Rilket a tizedes években feledtetni kezdi már Ady és Dosztojevskij; Richard Strauss, Debussy és Csajkovszkij muzsikáját pedig zárójelbe teszi Bartók, Schönberg és Sztaravinszkij zenéje – úgy kerül Simmel (s persze vele együtt Dilthey, Croce és Bergson is) a filozófiatörténeti emlékezet süllyesztőjébe. Ennek a komplex szlésváltásnak – az em-

HÁNYFÉLE NAGYSÁG VAN?

Ístetteken kívül – részese még korábról Popper Leó, folyamatosan Fülep Lajos és tragikusan megszaktva Zalai Béla publicisztikája és teoretikus munkássága. Lukács, Mannheim és Balázs (mellesleg Paul Ernst is) egyaránt észreveszik és értékelik szzenzibilitását és impresszibilitását; ám hiányolják belőle a hitet, a súlyt, a rendszert, a centrumot, a szilárd szerkezetet. Értékeit tehát elismerik, de keveslik és átmenetnek tartják két, rendszereket preferáló filozófiai korszak között.

Simmel honi reneszánsza jóval a rendszerváltás évei előtt elkezdődött. 1973-ban jelentette meg a Gondolat a „Társadalomtudományi Könyvtár” sorozatban VALOGATOTT TÁRSADALOMELMÉLETI TANULMÁNYAI-t, 1986-ban pedig a Corvina REMBRANDT című „művészetfilozófiai kísérletét”. (Mindkettőt annak a Berényi Gábornak értő fordításában, aki a szóban forgó köteteknek is magyartője.) Talán megkockáztathatjuk, hogy amíg Simmel század eleji magyar – ámde európai nővéjül – recepciója és kritikái meghaladása egy új filozófiai rendszerezés lendítő hitéből és reális óhajából fakadt; addig korunkbeli újrafelfedezései (immár harmadik hullámban) a rendszerezés – nem okvetlenül elkecsereedett vagy végképp reménytelen – deziluziójához illeszkednek. *A hitet veszített, ideketlen, skolasztiikus-dogmatikus rendszerezéseknél minden vonatkozásban szerencsésebbek a hittel összeszedgetett részletek.* Ez úgy értendő, hogy Simmel mai reneszánsza éppúgy két rendszerező igényű korszak között áll, mint eredeti fellépése. Ezt a hullámzást ugyanúgy a filozófiai fejlődés inherens sajátosságaként kell és ildomos „megélnünk”, amiként Babits Mihály írta a racionalizmus és irracionálisizmus termékeny bifurkációját és összekapcsolódását. Caupán a humanizmus és antihumanizmus között nincs ilyen kibékülés. De ez nem baj, mert Simmel humanista filozófus. Mert nem lehet nem humanista az a művészetbölcsélet és az életnek, a természetnek az az esztétikai szemlélete, amely ennyi szépségvalóságot lát meg az emberből, az ember teremtő szemével és ugyanennyi élménylehetőséget az embernek: az úgynevezett gondolkodó és befogadó szubjektumnak.

Éles Csaba

Alfred Einstein: A zenei nagyság

Fordította Kerényi Gábor

Európa, Mértleg sorozat, 1990. 241 oldal, 60 Ft

Sem az opus, sem az oeuvre elemi adatainak közlésével nem járult hozzá a (kiadói? fordítói?) utószó századunk egyik legjelentősebb zene-történésze (nem pedig „zeneesztétája”) honi ismeretlenségének eloszlatásához. Ha történetesen Einstein maga nem nevezte volna meg a könyv második kiadásában, a keletkezés pontos évszámáról (1940) nem értesülünk. Az életmű legfőbb csomópontjainak (Gluck-, Mozart-, Schubert-monográfiák, AZ OLASZ MADRIGÁL, A ZENE TÖRTÉNETE) felsorolásával eredeti arányait nyerhette volna vissza oeuvre és opus: egyfelől feltárultak volna ennek az életműnek roppant körvonalai és univerzális kitekintése, másfelől ebben a roppant életműben a maga árnyékosabb helyére kerülhetett volna a jelen kötet is, oda, ahová szerzője is szánhatta: monstre munkái közé megpihenésnek és a bennük felhalmozott tudás seletti elmélkedésnek. Ugyanakkor éppen a helyes arányok csatolhatnák vissza a holtágot a fő mederbe annak sugallásával, hogy talán, óntudatlanul, A ZENEI NAGYSÁG felé indult Einstein a már monstre monográfiák lépcsőin is.

A szerzőről való tájékoztatásnak mint afféle szorgalmi feladatnak hiánya persze nem főbenjáró bűn. A szöveg maga azonban hemzseg a hibáktól! Feltűnően sok a szedési hiba, melyek közül itt csak az értelemzavaróakat említem: Schobert helyett Schubert (188. oldal), Gábor helyett Gábor (146), Albinoni helyett Albioni (112), Couperin helyett kétszer is Couprin (124). Goethe legfeljebb a túlvilágon találkozhatott Castival, az ünnepelt librettistával 1878-ban (115), továbbá Telemann nem negyven, caupán négy évvel volt idősebb Bachnál (113). Ez utóbbi már aligha sajátóhiba, sokkal inkább fordítói figyelmenlenség, akárcsak a „*Clarinetta*” zongoratrió (187), vagy az, hogy nem létező Mozart-szimfóniákról olvashatni („*a-moll, c-moll*”, 106). Hogyan tévesztette meg a fordító karmestert – gondolom, ez a tévedés oka –, hogy a német kiadásban a két dūr mű hangneme a mai szo-

kással ellentétben nem nagy-, hanem kisbetűvel szerepel (úgy, mint a mai írásmód szerinti moll hangnemek)? Mivel elképzelhetetlennek tartom, hogy zenei végzettségű ember ne ismerné Telemann születési évét vagy a klarinét magyar nevét, vagy, hogy még az azonosítás szintjén se ismerné Mozart két híres szimfóniáját, már-már az is megfordul fejében, hogy a fordításban más is közreműködött. E meglehet, képtelen (bár a karmestert mentő) gyanúmat erősítik olyan további durva fordítási hibák, mint a „Stelle” szó „állítás”-nak (nem pedig „hely”-nek), valamint a „lehren” („tanítani”) szó „lernen”-ként („tanulni”) való félreolvasása (161). Ez utóbbiból nemcsak az a képtelenség sül ki, hogy a nagyoknál „ritkán jelennek meg... kellő tehetség a tanuláshoz”, hanem érthetelenné válik az egész fejezet is, hiszen a következőkben végig az immár helyesen írt tanításról esik szó. Nem vitás: a kiadónak rutinosabb vagy legalább pedánsabb karmestert kellett volna a fordításra kiszemelnie.

A könyvvel azonban nem ez a baj.

Sőt látszólag nincs is vele semmi baj. Az immár emigrációban készült könyv franciás csfősséggel és az írni tudás angolos artisztikumával szórakoztatja művelt polgári olvasóit. Einstein egyike az utolsóknak azok közül, akik számára közérthetőség és szaktudás nem kibékíthetetlen fogalmak. Még létezik az az egyetemes nézőpont, ahonnan a sokféle szakterület egybelátása egyetemes kérdéseket enged feltenni – ahogyan az említett monográfiák is éppen annyira életrajzok, mint oeuvre-analízisek, éppoly mértékben filológiai, mint amennyire lélektani tanulmányok. A különbség annyi, hogy az esszékötet éppen a hatalmas adathegyet feldolgozó portrék vaskos vállán jut a magasba, hogy a „megszendvedett” munkák eredményeivel a más irányú közelítés szabadsága révén kedvére játszhasson. E magaslati nézőpont legfeltűnőbb következménye a történeti idő ama homogenizálása, mellyel Einstein közös nevezőre hozza a különböző korok vagy szerzők technikáit vagy tulajdonságait, éppen úgy, ahogy korának zenei interpretációja is a zenével tette. Ám az időfeletlenség e pozíciója maga éppen annyira kivédhetetlenül időhöz kötött, mint a zenei előadás, amint az az úgy-

szólván pampflejtű, Wagnert tárgyaló szakasz mutatja.

A baj azonban nem itt keresendő.

A kijelentésekkel olykor egyet lehet érteni, néha vitatkoznánk. Üdvözlendő például (főleg a magyar zenetudomány egyoldalú közegében) Lisztnek mint komponistának helyre tévése, Liszté, aki „grand seigneur volt, aki csak felvázolta a zenét” ... „de ez húsz másik alakban vagy változatban is történhetett volna”; igaz, hogy J. S. Bach „nemcsak örökös, hanem forradalmár is”; örvendetes a sznobizmus hiánya Offenbach megítélésekor, akárcsak Mozart eredendő drámai dualizmusának hangsúlyozása. Einstein biztos szemű ítéletei 1940-ben nem mind számtottak közhelynek, mint ma.

Meglepve olvasom viszont: „azért létezik francia zene, mert él Lully és Rameau és Couperin és Berlioz és Debussy. Nem azért létezik olasz zene, mert voltak és vannak nápolyi utcai énekesek és velencei gondolatok, hanem, mert él Monteverdi, Carissimi, Pergolesi és Domenico Scarlatti”. Einstein itt fölöslegesen tiltakozik a zene nemzeti szemlélete ellen az individuum védelmében (ami egyébként, mivel a keletkezés dátumát immár ismerjük, teljesen indokolt): az idő előrehaladtával egyre inkább állításnak ellenkezője látszik bizonyosodni. Az évszázadok kimunkálta zenei köznyelvek teszik lehetővé a nagyság számára, hogy maradjon energiája a végső kérdések kimondására, és a nagy alkotók sokkal inkább beteljesítik e nemzeti köznyelveket, mintsem szembefordulnának velük. És végül is el kell számolni azzal a tagadhatatlan közösséggel, ami mondjuk Rameau és Debussy között évszázadokon átívelve fennáll. Ha Einstein nagyobb fontosságot tulajdonított volna a zenetörténet személytelenül a mélyben húzódó anyagának, nem várna valamiféle újabb európai tradíció megszilárdulására – nem várna, mert tudná: a tradíció kora egyszeri, megismételhetetlen időszak volt, és, akár a kultúra fogalma, maga sem előre adott, hanem a konstelláció értelmezi újra és újra. Végül is kell lennie összefüggésnek a tradíció elhalása-átértelmeződése és aközött, hogy „Beethoven és Schubert halála után a XIX. század összes zenészenek nagysága kétségbe vonható”, akik közül hárman „nagyok voltak, de nem elég nagyok”.

A kérdés csupán az: vajon mivel mérhető a nagyság e devalvációja, továbbá: mekkora az, aki már „elég nagy”?

És itt már kezdődnek a bajok.

Einstein könyvében számos megfigyelést olvashatni a nagyságról. Egyet kell érteni például az empirikus és az intelligibilis tudat megkülönböztetésével, mert lehetővé teszi, hogy művész és ember kulcsát ne egy helyen keressük. Világosabb megfogalmazásban biztosan helyeselném azt is, hogy „*talán meg tudjuk különböztetni, mikor születik egy mű belső hajléterők sokaságának halására, és mikor abból a szükségyszerűségből, hogy egy sarthaból kiforgatott belső világ a helyére zökkenjen*” – helyeselnék, mert a megjegyzés a nagyság forrásainak pluralizmusára utal, végső fokon arra, hogy a nagyság nem valami, hanem valamiknek a viszonya. Ám amikor, felcsigázva a találó megfigyeléseken, a bővebb kifejtésre várunk, mindannyiszor csalódnunk kell. A problémafelvetés igen gyakran talál a dolgok közepébe – a következtetések levonását azonban az elegánsan csevegő hang és a kötetlen forma rendre megakadályozza: a kérdések súlyát a műfaj itt elbagatellizálja. Sok mindent halunk a nagyságról, körüljárjuk a nagyságot annak külső-belső feltételei mentén, megpillantjuk tehetőségnek és nagyságnak különbségét. De Einstein mindeközben, olvasójával cinkosan összekacsintva, a nagyságot mint alapjában véve mégiscsak közismert és egyértelmű jelenséget kezeli. A könyv vége táján felbukkan a közhelyé vált sűrítésmélelet, ami valószínűleg etimológiának („*Dichtung*”) sem helytálló, a nagyság egzisztenciális gyökerét pedig mindenképp érintetlen hagyja: nem felel arra, hogy ha sűrít a zseni, mely ösztön készíteti sűrítésre? De ha el is fogadnánk, hogy a nagyságot a sűrítés avatja nagygyá – vajon szerves rendbe illeszkedik-e ez a kijelentés a könyvnek a nagyságról tett többi kijelentése között? A kötetlen hangvétel és a laza forma hanyag eleganciája leveszi a felelősséget az író válláról, hogy tárgyát a maga konkrétságában definiálja – a nagyság kérdése az Einstein-életmű perifériáján merül fel, a „reális” tárgyak szinte tetszőleges dekorációjaként, mint olyasmi, aminek felvetésével éppenséggel el lehet játszani, de amit azért formailag mégiscsak meg kell különböztetni

a „voltaképpen” tárgyaktól; és amely kérdés mindezt a szó eredeti értelmében anekdotikus marad.

Ebben áll a könyv fő baja.

A nagyság nem felsőfokú jelző. A nagyság nem jelző, nem járulékos, nem dekoráció, nem tulajdonság, nem olyasmi, ami utólag nyom pecsétet az alkotásra, hanem épp, ami megelőzi. A nagyság nem a műalkotás, hanem az emberi létezés kérdése. A nagyság a végső kérdések napirenden tartása és az anyagi világ illúziószerűségéről való állandó tudás, vagyis szakmai kérdésekhez semmi köze; a műalkotás problémájával való összemosása egyszerű optikai csalódás következménye. Nagynak lenni nem egyéb, mint a végső határig elmenni, hátul hagyva elvet és tudást, hitet és ismeretet – mindazt, ami csupán közvetíteni és humanizálni akarja az emberi sort. A műalkotás kétségkívül ebből az eszkatologikus autódéból nyeri energiáját születéséhez és hatásához, ám ennek az energiának felvevője csupán, nem pedig forrása. A nagyság mindezekért a szellem világának része, a szellem pedig a konkrétumot és a közvetlen realitást képviseli az empirikus világ szavakon és fogalmakon nyugvó zavaros racionalizmusával szemben. Esszét írni lehet a marhatenyésztés gazdaságosságáról, az ögörög igetövek eredetéről vagy a másodfokú egyenletek szépségeiről. Ezek laza körvonallú, homályos, mi több: költői tárgyak. Ám olyan tárgyat, mint a nagyság, amelynek konkrétságát csontjainkban és zsigereinkben érezzük mindnyájan, akik akár egyszer is megtapasztaltuk, csakis a metaforikus nyelvhasználatról megtisztult, a legszigorúbb axiómák talaján álló stílus tehetne hitelessé. Olyan hangütés, mely arra felel: milyen szellemi valóság moccan meg e szóra: nagyság? Igazolható-e a nagyság a mű egyik vagy másik vonásával-tulajdonságával? Ha pedig csak a művel mint egészszel sikerül a bizonyítás – érdemes-e még a mű felől közelíteni felé? Hol van a szellemi realitása ennek a szónak: oeuvre? Vajon az oeuvre születik-e az opusok sorából, vagy éppen fordítva? – A mű, pusztán azzal, hogy elkészült, az alkotó számára befejezte küldetését, a befogadó szempontjából épp most kezd. Nem kellene-e a műalkotás ontológiai és történeti aspektusát egy-

mástól bátran szétválasztani és a közös magyarázatról végre lemondani? Végül van-e létjogosultsága egy olyan könyvnek, amely a zenei nagysághoz nem a nagyság, hanem a zene felől közelít – járhatunk-e jó nyomon, ha többször, „szakmai” nagyságot különböztetünk meg? Van-e többféle nagyság?

Körülbelül ezek azok a kérdések, amelyek mentén egy könyvnek haladnia kellene, ha a nagyság szót viseli. Ómoldalán, és ha a szó valósága elől nem a magától értetődés álszent érvéhez menekül. A utolsó kérdés az, nem kellene-e e kérdések megválaszolásához már magához is nagyság, ez azonban önmagára reflektálni szerencsére képtelen. De még mindig jobb helyesen feltejt kérdéseket válasz nélkül hagyni, mint helyesen válaszolni meg a rossz kérdéseket.

Dolinszky Miklós

VÁLSÁGOK ÉS KOALÍCIÓK

Mancur Olson: Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1987. 401 oldal, 97 Ft

A nyolcvanas-kilencvenes évek nyugati társadalomtudománya ismét nagy érdeklődéssel fordul az olyan elemzések felé, amelyek a modern gazdaságok felemelkedésének és hanyatlásának okait kutatják. Itt nem konjunkturális jelenségekről van szó, hanem például arról, hogy milyen rendszerbeli, strukturális, netán társadalompszichológiai tényezők lehetnek annak, ha egy civilizáció, egy birodalom vagy egy nagyhatalom rövid idő alatt elveszti nemzetközi súlyának és befolyásának jelentős részét.

A téma körvonalait olyan történetfilozófusok alakították ki, mint Oswald Spengler és Arnold Toynbee, bár ők a gazdasági kérdésekre még viszonylag kisebb figyelmet fordítottak. A huszadik század vége felé viszont egyre inkább kiderült, hogy a nemzetgazdasági teljesítmény kiemelkedő szerepet játszik a világpolitikai befolyás alakulásában. 1989 előtt

talán az összefüggés cáfolataként lehetett említeni a Szovjetuniót. 1991-ben azonban már a szovjet eset is azt bizonyítja, hogy stabil és növekedésképes gazdaság nélkül nem lehet tartós a világhatalmi szerep.

A nemzetgazdasági teljesítmény tényezői között Michael Porter szerint kulcsszerepe van a külkereskedelmi versenyképességnek. Egy másik híres teoretikus, Mancur Olson viszont a társadalmi szerkezet és az országon belüli társadalmi-gazdasági erőviszonyok alakulásában látja azokat a fő tényezőket, amelyek miatt látszólag hasonló adottságok mellett is meglehetősen különböző gazdasági fejlettségre jutottak olyan országok, mint például az Egyesült Királyság és Franciaország, Svédország és Norvégia vagy Spanyolország és Görögország.

A kollektív cselekvés logikája

Olson könyve Magyarországon 1987-ben jelent meg. Akkor már sejteni lehetett, hogy a hatalom szerkezete felbomlóban van. Az akkortájt folyó politikai tárgyú viták egyik gyakran visszatérő kérdése az volt, hogy a hatalomban lévők koalíciói vajon mennyire lehetnek még hosszú életűek, illetve hogy mely politikai lobbyk látják majd érdekükben állónak azt, hogy kisebb-nagyobb mértékben elszakadjanak a fennálló párhatalomtól. A vztlépcsővita kapcsán először vált teljesen világossá, hogy széles érdekcsoportok növelhetik meg jövedelmüket azáltal, ha különféle címenként szövetségeket tudnak kötni a hatalmon belüli lobbykkal. A vztlépcső megépítésében érdekelt csoportok a gazdaságpolitikusokkal szemben például azzal érveltek, hogy az új erőmű az ország energiamérlegét javítja majd, a közlekedési lobbyval szemben azzal, hogy Budapest fölött új átkelési lehetőség nyílik a Dunán, sőt még környezetvédelmi szempontokra is hivatkoztak azzal, hogy a vztlépcső létrehozásával újabb atomerőművi beruházások válnak elkerülhetővé.

Mancur Olson könyve azért lett a nyolcvanas évek végi Magyarország egyik társadalomtudományi bestsellerje, mert külföldi – zömmel angolszász – példákön bizonyította be a lobbyk és érdekközlációk által vezérelt társadalom gazdasági-politikai rendszertől független számos vonását. Olson példái nem a Kelet-Európa-kutatás szokásos eszköztárát

szemléltették, ahol gyakran nehezen különíthetők el az öröklött elmaradottságból és magából a rendszerből eredő zavarok. Az amerikai gazdaságszociológusnál sokkal inkább arról van szó, hogy a koalícióktól átszótt társadalomban általános törvényszerűségek (is) érvényesülnek. Azt már csak a hazai viszonyok újszerű magyarázatát igénylő olvasó tehetné hozzá, hogy a koalíciók elburjánzása a politikai hatalom erős centralizációja mellett és viszonylag fejletlen társadalmi és gazdasági feltételek közepette különösen káros hatásokkal járhat.

Olson több alaptételből épít fel könyvét. Az elsőről a nagyhatalmak sorsával kapcsolatban már volt szó, bár a szerző értelmezése meglehetősen újszerű. Olson nem egyetlen civilizáció vagy kultúrkör fejlődését kíséri figyelemmel – „*új világokat*” a huszadik század végén, a „*globális falu*” korában nemigen lehetne kiragadni –, hanem azt hangsúlyozza, hogy egy-egy civilizáción belül is létezhetnek egymás mellett olyan társadalmak, illetve államok, amelyek történelmi léptékekkel mérve hanyatlást, illetve felemelkedést mutatnak. Egymással való versengésük közben kell megküzdniük olyan globális problémákkal, mint a stagfláció vagy a környezetszennyezés. Válaszaik minősége természetesen függ attól, hogy társadalmi, illetve gazdasági szempontból milyen irányban mozognak vagy fejlődnek.

Egy másik alaptétel tulajdonképpen szociológiai közhely, amely azonban Olsonnál új megvilágításba kerül. A közhelyet az a (nem a könyvből való) példa szemléltetheti, amely szerint egy falu határában adott a legelőterület, viszont a falu gyarapodásával párhuzamosan egyre kisebb darab föld jut a község határában lévő legelőterületből egy-egy tehénre, amiért a dolgok előrehaladtával előbb-utóbb eljön a pillanat, amikor egyes gazdák érveket keresnek ahhoz, hogy a legelőterület adott kritérium szerinti egyenlően felosztását szorgalmazzák. A többség közös érdeke a korábbi állapot – az egyenlő elosztás – kompromisszumok árán való fenntartása marad, a kisebbség viszont új helyzetet kíván kialakítani. A kormányzat (azaz a falu polgármestere) ilyenkor nem tehet mást, mint hogy olyan intézkedéseket igyekszik fogantatni, amelyek meggátolják, hogy a kisebbségi csoport

befolyása tovább nőjön, és egyúttal elősegítik, hogy a stabilitásban érdekelt többség együtt maradjon.

Hasonló problémákkal minden kormánynak meg kell küzdenie, különösen akkor, ha a gazdaság növekedése nem kielégítő, azaz nem bővült megfelelően a „zöldterület”. Az alapelvet azért kell különösen kiemelni, mert Olson egyes kommentátorai – jogosulatlanul – azt tartották a könyv (sőt a ritka következetességgel építkező egész olsoni életmű) egyik fő fogyatékoságának, hogy – a szerző érvei szerint – a koalíciók elburjánzásának a gazdasági növekedés lefékeződése a következménye. Márpedig a könyv a fordított irányú összefüggést ugyancsak hangsúlyozza.

A harmadik alaptétel a szociálpszichológiában egyszerű formájában „potyautas-problémaként” ismeretes. A probléma eredeti változatában kisebb csoportokra vonatkozik, amelyek közös áldozatot hoznak valamilyen célért. A cél elérése a csoport minden tagjának érdeke, de a haszonból az is részesül, aki nem vállalta magára az áldozat megfelelő részét. A „potyautas” példája a csoport többi tagja számára is vonzó lehet. A „potyautasok” számának növekedése azonban a csoport megmaradó tagjainak áldozatvállalását mind nagyobbá és egyre értelmetlenebbé teszi. A példa akkor igazán érdekes és elgondolkodtató, ha azt is feltételezzük, hogy a csoportból és a közös hasznokból nem lehet kizárni senkit (természetesen a „potyautas” sem), valamint azt, hogy a „potyautas”-viselkedésért nem szabható ki büntetés. A problémára tehát csak a csoport közösségi felelősségtudata hozhat megoldást.

Olsonnál – a probléma makroszintű átfogalmazásában – a társadalom különféle csoportjai azok, amelyek hozzájárulásuknál nagyobb mértékben próbálnak meg a közös javakból részesedni. Ezen a „koalíciós harcúter” akkor támad zavar, amikor kiderül, hogy a „potyautasként” viselkedni kívánó csoportok egyes tagjai is a rájuk eső terhek vállalása nélkül kívánnak részesedni a csoport által kivívott eredményből. A csoport stabilitása akkor borul fel, amikor a csoport túl nagygyá válik, és egyes tagjainak az érdekei már a „különutas” magatartást sugallják.

Lobbyk és koalíciók

Az Egyesült Államokban a lobbyszás elfogadott és legális dolog, és Olson ezzel kapcsolatban frappáns módon általánosítja a „potyautas-problémát”. Könyvében két példát is hoz: *„Állátanostva, minden lobbyszervezet, amelynek általános változást sikerül előidéznie a jogszabályokban vagy a szabályozásban, közös vagy kollektív jószágot nyújt ezáltal azoknak, akik hasznot húznak a szóban forgó változásból. Továbbá, minden társulás – vagyis minden kartell –, amely piaci vagy ipari akciók révén magasabb árat vagy bért kíván elérni, miközben a kínálat mennyiségét korlátozza, emeli az árat minden egyes eladó számára, s ezáltal kollektív jószágot teremt valamennyi eladónak.”* (46. o.)

Az elemzés logikai kiindulópontja tehát Olson könyvében az, hogy a koalíciókból (is) felépülő társadalom mozgását jelentős mértékben a koalíciók változásai alakítják. Ez a hipotézis azonban jócskán túlmegy a uszta társadalom- vagy gazdaságfilozófián, és olyan társadalomképet vázol fel, amelyben uralkodó szerepük van a társadalom fejlődése, „öregedési folyamata” során elszaporodott elosztási koalícióknak.

Fontos felhívni a figyelmet a koalíciók „elosztás-központúságára”. Az Olson-féle értelmezésben ez nem csak a megtermelt javak elosztására vonatkozik, hanem a piacra jutási lehetőségek, politikai befolyást erősítő pozíciók sít. elosztására is. Így a társadalom fejlődése során egyre nagyobb tér jut az elosztási koalícióknak, amelyek egyébként formálisan vagy informálisan egyaránt megszerveződhetnek. Mai magyar példával élve, elosztási koalíciónak tekinthetünk egy olyan pártot, amely nagyrészt a reprivatizáció, illetve a kárpótálás jelszavával érte el választási sikereit, de elosztási koalíció az egymással egyébként versengő biztosítótársaságok alkalmi szövetsége is, amelyet a kötelező gépjárműbiztosítási díj bevezetése érdekében kötöttek.

Az elosztási koalíciók elszaporodása azonban Olson szerint törvénytörő módon csökkenti az átlagos hatékonyságot és a társadalom összjövedelmét. A koalíciók működése és befolyásuk erősödése nyomán gyengül a társadalom technikai és lélektani alkalmazkodóképessége, védtelenebbé válik a káros külső és belső hatásokkal szemben. Ennek elkerüléséhez átmenetileg szükségessé válik, hogy a kormányzat erősebben lépjen fel a koalíciók-

kal szemben. Azon túl, hogy a hatalom erősebb központosítása sokféle veszéllyel jár, a túl hosszú ideig tartó kormányzati beavatkozás nem is igen hatásos. Mielőtt ugyanis a koalíciók alkalmazkodnak az „erősebb kéz” politikájához, sőt esetleg beépülnek a kormányzatba is, ismerős helyzet alakul ki, és az a látszat keletkezik, hogy ismét a kormányzati szerepet kell erősíteni. Azaz önmagát gerjesztő, ciklikus folyamat jöhet létre, amely kedvezőtlen esetben diktatórikus hatalom kialakulását is eredményezheti. Az a veszély azonban semmiképpen sem kerülhető el, hogy a társadalom és a gazdaság túlbürokratizálttá váljék, és az érdekegyeztetési problémák megoldása a kormányzat kapacitásának egyre nagyobb részét kösse le.

Olson tehát olyan képet fest a modern társadalmak fejlődéséről *állátában*, amely szerint az elosztási koalíciók folyamatos megszerveződése, illetve bővülése a fejlődés velejárója; a koalíciók akkor válnak fékező hatásúvá, ha a nemzeti jövedelemből való részesedésük gyorsabban bővül, mint ahogy a gazdaság növekszik. Ez előbb-utóbb minden gazdaságban bekövetkezik, és akkor természetesen a koalíciók „felrobbantása” lenne a legcélszerűbb megoldás. Arra a kérdésre azonban Olson sem ad választ, hogy feloszlatusuk miképpen mehet végbe demokratikus úton. Sőt annak a felderítését is az olvasóra bízza, hogy mennyi idő alatt válhat koalíciókkal „túlteltté” egy társadalom.

A könyv azért számos fogódzóval szolgál, mégpedig bőséges nemzetközi példatára révén. A példák vagy azt mutatják, hogy miért érvényes az adott esetre az Olson-elmélet, vagy pedig azt fejtő ki a szerző, hogy milyen sajátos nemzeti körülmények miatt van szükség külön magyarázatra. Ezek az érdeklésztő, nemritkán látványos fejtegetések felüldülést jelentenek akkor, amikor a pozitívista közéletismód uralomra jutása a modern társadalomtudományban, „a szárazság divatját” is magával hozta. A példák látványossága azonban veszélyt is rejt, hiszen esetleg a magyar olvasót arra csábíthatja, hogy képzeletben maga is Olson mezét öltse fel, és a hazai esetre megpróbáljon hasonlóan „blikkfangos” fejtegetést ligondolni. Akkor pedig nagyon könnyen abba a hibába eshet, hogy az elmúlt negyven, úz, öt vagy egy év bajaiért a különféle politikai mozgalmakat vagy csoportokat

egyformán felelőssé teszi, egyszerűen koalícióknak tekintve őket. Innen már csak egy lépés a politikai ellenfél „maffiaként” való megbélyegzése. Pedig Olsontól lebilincselő verbális logikája és nagy történelmi tapasztalati anyaga mellett azt is érdemes megtanulni, hogy nem pécéz ki – s főleg napi politikai okok miatt nem – egyetlen koalíciót sem. Igazi tudóshoz méltóan, a jelenség őt mozgatórugóival együtt érdekli, de az már nem, hogy elemzéséből mi következik itt vagy ott a napi politika számára.

Talán nemcsak a közgazdászok számára ismert Jánossy Ferenc neve. A gazdasági fejlődés trendvonalairól a hatvanas években írott nagy hatású könyvében Jánossy az újjáépítési igények által keltett, a szokásosnál sokkal nagyobb mértékű beruházási kereslettel magyarázta azt, hogy a második világháború után éppen két vesztes ország, az NSZK és Japán mutatott különösen gyors gazdasági növekedést. Noha Jánossy tételének különösen a háború utáni egy-két évtizedre vonatkozó gyakorlati érvényét nemigen lehet vitatni, igen figyelemreméltó tény, hogy a nyugat-német és még inkább a japán növekedési teljesítmény jóval a helyreállítási korszak után is meghaladta a fejlett ipari országok átlagát. Másrészt Délkelet-Ázsiában több kisebb ország is sikeresen követte a japán példát, de már húsz-harminc évvel a háború után. Ezekre az esetekre már új magyarázat szükséges.

Olson mind a német, mind a japán példát az általa kidolgozott elmélet révén könnyen értelmezhetőnek találja. A két ország bizonyos hasonló fejlődési sajátosságai e tekintetben segítségére vannak. E sajátosságok közül nemcsak az fontos, hogy mindkét országban több éven át a fegyverkezésnek alárendelt, erősen központosított gazdaságpolitika előzte meg a hadba lépést, hanem az is, hogy a nagy ipari-pénzügyi csoportoknak (kartellek és konszernek, illetve zaibatsuk) hagyományosan jelentős szerepük volt a tőke képződésében, a fő gazdaságfejlesztési irányok kijelölésében. E csoportok vagy maguk is elosztási koalícióknak tekinthetők, vagy pedig olyan „ernyőknek”, amelyek alatt sikeresen fejlődhetek a kisebb, speciális célokat kitűző koalíciók. Például olyanok, amelyek infrastrukturális fejlesztésekben való részvételért vagy a délkelet-európai országokkal kialakított,

német szempontból igen kedvező kereskedelmi szerződések hasznáért versenyeztek. A háborús vereség azonban mindkét országban szétlőzte szinte az összes fontos elosztási koalíciót, amelyek nagy része a politikai alap hiánya miatt már nem is szerveződhetett újjá. Az új koalíciók létrejöttéhez egyrészt hosszú idő kellett, másrészt szerveződésük egyik hagyományosan fontos területén, a hadiiparban a háború után nagyon hosszú ideig igen erős korlátok voltak érvényben.

Olson külön nem ír a japán példát sikeresen követő délkelet-ázsiai országokról (Hongkong, Tajvan, Szingapúr, Dél-Korea), de elmélete valószínűleg ezekre a gazdaságokra is könnyen alkalmazható. Dél-Korea kivételével ugyan egyikük sem keveredett háborúba 1945 után, de Hongkong és Tajvan lényegében tartós hadiállapotban élt a vélt vagy valós kínai fenyegetés miatt, Szingapúrban pedig Li Kuan-ju elnök a hatvanas évek elejétől az egész politikai rendszert alárendelte a gyors gazdasági fejlődésnek, úgy, hogy a különérdekek érvényesítésére csak nagyon kis tér maradt.

Németországgal szemben Franciaország győztesként került ki a háborúból, és ez a körülmény látszólag a régi elosztási koalíciók túlélésének, illetve még gyorsabb burjánzásának kedvezhetett. Az olsoni elméletben fontos tényező azonban a koalíciók mérete. Minél kisebb egy elosztási koalíció, annál csekélyebb részt követelhet magának az elosztható javakból vagy a hatalomból, ugyanakkor annál valószínűbb, hogy tagjai nem keresnek „különtas” megoldásokat. Tehát a kisebb koalíciók nem táplálhatnak ugyan túlzott ambíciókat, viszont igen stabilak lehetnek. Ez volt jellemző Franciaországra, ahol a társadalom a háború után politikailag, ideológiailag, sőt még regionálisan is megosztottabbá vált (a IV. Köztársaság idején, 1958-ig a kormányzás is csak újjá- meg újjáalakuló alkalmi koalíciókkal volt lehetséges), és mindmáig ehhez hasonló az olasz eset. Ezekben az országokban az államhatalomnak nem kevés erős, hanem több gyengébb koalícióval kell megküzdenie, s ha jól alakítja ki kapcsolatait, számos koalíciót ki is játszhat egymás ellen.

Sötét jövő?

A brit gazdaság fejlődési zavarai látszólag csak a thatcherizmus első éveiben enyhültek,

de a háború óta valójában mostanáig nem múltak el. Ezekre a zavarokra az olsoni gondolatrendszerben kézenfekvő a magyarázat. Igaz, érdekes lehetne befogoldkodni azon, hogy a szakaszvezeték befolyásának a nyolcvanas évtized közepén bekövetkezett megtörése valóban a legerősebb elosztási koalíciókkal való leszámolásnak tekinthető-e, hiszen a brit gazdasági teljesítmény azóta sem javult látványosan. Tény viszont, hogy a brit belpolitikai erővonalak csaknem az évszázad eleje óta gyakorlatilag változatlanok, Olson gondolatmenete szerint tehát a társadalomra és a gazdaságra elhúzódó stagnálás várna. Akárcsak Svédországban, ahol a belpolitikai stabilitást több mint másfél évszázadon át segítette elő az is, hogy az országot elkerülték a háborúk. Mégis, a skandináv ország a háború utáni időszakban látványos fejlődést produkált, és csak a hetvenes évek eleje óta nyújt – különösen önmagához képest – kissé lehangoló teljesítményt.

Olson szerint a skandináv országokban éppen ellenkező a helyzet, mint Franciaországban. Észak-Európában az elosztási koalíciók, illetve a különérdeket védő szervezetek éppenséggel sokkal nagyobbak az optimális méretnél, szinte átfogják az egész társadalmat. Ezzel állhat összefüggésben a sokat bírált túladóztatás is, hiszen a szigorú adórendszeren keresztül az állam tulajdonképpen „abszolút elosztási koalícióként” működik.

A skandináv országokra alkalmazott olsoni elmélettel szemben mindamellelt van néhány kérdőjel. A szerző ugyanis nem hoz más nemzetközi példát arra, hogy az egész társadalmat átfogó nagyszervezetek valóban tekinthetők-e elosztási koalícióknak is. Arra sem ad magyarázatot, hogy egy nagyszervezet mennyiben jelenthet táptalajt az olyan kisebb – például regionálisan szerveződő – elosztási koalíciók számára, amelyek mikroméreteketben – például egy városi önkormányzatban – a nagyszervezet céljaira hivatkozva próbálják meg növelni jövedelmi részesedésüket.

Az olsoni elmélet általános érvénye valójában számos nemzetközi példa alapján megkérdőjelezhető, ami azonban semmiképpen sem jelenti azt, hogy az elméletet teljességgel el kellene vetni. Inkább azt kell megfontolni,

hogy mennyiben segítheti a gyakran bizony egy helyben toporgó társadalomtudományi-gazdaságpolitikai gondolkodást különösen ott, ahol sürgős válságkezelési feladatok adódnak.

Az Olson-féle gondolkodásmód minde nélkülött akkor hasznos, amikor a gazdaságpolitika feladatait egyszerű alternatívákban próbálják megfogalmazni, és – mondjuk – szembeállítják egymással a kínai ösztönzésére, illetve a kereslet szabályozására törekvő vagy a liberális és az etatista gazdaságpolitikákat. Az előnyök és a hátrányok egymással összehasonlítva látszólag nyilvánvalók, de az olsoni gondolatrendszer elsajátítása segíthet abban, hogy az alternatívákat az elosztási koalíciók működési feltételeinek figyelembevételével elemezzék, illetve kombinálják. Ha ugyanis bármilyen szellemű gazdaságpolitika eléri az önmaga elé célul kitűzött fejlődést, mégis önmaga kerékközüjévé válhat, ha közben nagy befolyású elosztási koalíciók elburjánzását segíti elő.

Az olsoni társadalom- és gazdaságkép aligha szolgálja bármilyen politikai csoport vagy „koalíció” érdekeit, hiszen önmagában nem kapitalizmus-, szocializmus-, piac- vagy kormányzatellenes, hanem csupán a fejlődését gátló koalíciók megfékezéséért emel szót. Ez a számos gazdasági és politikai tapasztalattal egybecsengő tudományos következtetés azonban nem alapozhat meg önálló társadalom- vagy gazdaságpolitikát, inkább csak kiegészíthet egyébként életképes irányzatokat. Önmagában tehát válságkezelésre sem alkalmas. Olson olvasóját óvni kell attól is, hogy a könyv áttanulmányozása után ezt a társadalomképet a maga számára vízióvá alakítsa át. Nem lehet ugyanis feltételezni azt, hogy nagyobb külső vagy belső sokk híján a koalícióktól átszőtt társadalom végül egymás elleni „maffiák” küzdőterévé válik, s a „maffiák” annyira elhatalmasodnak, hogy csak egy újabb „maffiától” lehet majd azt várni, hogy legalább az előzőektől tisztítsa meg a terepet. Még Kelet-Európában sem, amelynek legújabb kori, de akár elmúlt néhány havi története is számos látványos, ám az Olson-féle mű alapos ismeretében sokszor valószínűleg megalapozatlan következtetésre adhat alkalmat.

Török Ádám

SZALAI ERZSÉBET: GAZDASÁG ÉS HATALOM

Aula Kiadó, 1990. 196 oldal, 120 Ft

Alig egy éve Szalai Erzsébet jelentős szakmai visszhangot kiváltó könyvében publikálta évtizednyi leíró és elméleti kutatásainak eredményeit. Amíg a GAZDASÁGI MECHANIZMUS, REFORMTÖREKVÉSEK ÉS NAGYVÁLLALATI ÉRDEKEK (KJK, 1989) a szerző részletes és alapos empirikus kutatásainak és az erre épülő elemző-elméleti megállapításainak magas színvonalú összegezése, új könyvéből a szenvedélyes vitakozót, az elmélkedő-vizionáló és politizáló „másik” Szalait ismerheti meg az olvasó. A GAZDASÁG ÉS HATALOM két eltérő műfajú részből áll. Az első a szerzőnek a nyolcvanas évtizedben írt fontosabb tanulmányait, a második pedig a legális sajtóban és a szemizdatban közölt esszéit tartalmazza.

A GAZDASÁG ÉS HATALOM-ban Szalai Erzsébet számos korábbi eszmefuttatását is fellelhetjük, ám a könyv olvasása mégsem haszontalan. A folyóirat- és újságcikkek feszes szerkezetében még markánsabban rajzolódik meg ki Szalai gazdaság- és világfelfogásának főbb elemei. Ebben a világban – ne feledjük, a Kádár-korszak utolsó évtizedében járunk – folyik ugyan termelés és csere, vannak piaci tranzakciók, ám a pozíciójavítás vagy éppen gyengülés fő terepe a magyar gazdaságot és társadalmat átszövő informális, nem piaci alkumechanizmus. Ennek alapja a „*túlcentralizált, monopolizált nagyvállalati szerkezet*”. A legfontosabb alkuk a nagyvállalatok és a gazdaságirányítás központjai között zajlanak. Mint ha egy grandiózus stratégiai játék résztvevői lennének, ahol – akár a csatában – időről időre a nagyvállalatok „ellentámadásba mennek”, hogy a számukra előnytelen szabályozók módosítására késztessek a befolyásuk alatt álló ágazati és funkcionális irányító és pártsszerveket és bankokat: „*a gazdaság kulcspozícióit birtokló nagyvállalatok a gazdaság szerves, nélkülözhetetlen elemei, melyek pozíciójuk alapján a központi intézmények csatornáin keresztül jövedelmet szivattyúznak át önmaguk számára a gazdaság többi területéről*”. Így ellensúlyozzák a központnak a külgazdasági egyensúly és a gazdasági hatékonyság javítására

tett felemás és bátortalan megszorító és/vagy reformkísérleteit.

Ebben a társadalomban a munkavállalók, a fogyasztók – egyáltalán a gazdaság szereplői – többnyire egyénileg, a szerző szavaival élve „*az atomizált érdektörvényesítés*” keretében próbálnak javítani a helyzetükön. Ennek „*legfőbb célja és eszköze az egyének számára a különböző szintű hierarchiákba vagy azok csatornáiba, a gazdálkodó egységek számára a központi hierarchia csatornáiba való fellébas beépülés, mely egyszerre kecsesget kivételes elbánnással és a korlátozott autonómia fenntartásának lehetőségével*”. Megfelelő szervezetek hiányában az érdekek nem artikulálódnak. Inkább beszélhetünk érdekbeszámítóról, mint beszámítóról.

Máig is sajnálom, hogy – talán szellemi resteségből, talán beszorított fél-, háromnegyed-ellenzéki pozícióinkra tekintettel – miért nem írtam meg a pártállam éveiben, hogy nem értek egyet Szalai Erzsébettel. Mert nekem nem ilyennek tűnt a világ, vagy legyünk szerényebbek, a magyar gazdaság. Hogy én úgy láttam: még a totális parancsgazdaságban is a központhoz való viszonytal egyenrangú fontosságú a koordináció és a csere, hogy a munkavállalók talán „*fél lábbal beépültek*” a szervezetbe, de közben – mivel a munkafolyamat együttműködésre készíteti őket – intenzív véleménycserét is folytattak, és ezért képesek voltak általánosítani tapasztalataikat. Ez persze – és itt Szalainak igaza van – még nem volt autonómia, de ahhoz sokszor elégnek bizonyult, hogy ellensúlyozza a pártközponttal vagy éppen a művezetővel folytatott alkuban elszendvedett hátrányokat. Szalai képeit használva én úgy láttam, támadás és ellentámadás közben vagy helyett – mint Haxektól és Hellertől tudjuk – sok minden más is folyik a csatateren és a hátszágban.

Az olvasó joggal kérdezi, mennyiben időszerűbb vitánk egy, a mamutok legelési szokásairól folytatott szellemi párbajnál. Legalább két okból: egyrészt közelebb visz bennünket annak megértéséhez, miért került súlyos válságba az úgynevezett szocialista rendszer, másrészt talán segít kideríteni, mi is történt valójában az elmúlt két évben Európa keleti felén.

Aligha vitatható, hogy a nagyvállalatok valóban képesek voltak a maguk javára átcsoportosítani az egyre csökkenő szabad erőfor-

rást. Másként: a gazdaság összeomlásában fontos szerepet játszott az a hatalmi szerkezet, amiben a tőke szinte szabályszerűen a versenyképtelen, rossz hatékonyságú területekre áramlott. Szalai nagy érdeme, hogy ezt az összefüggést leírta, és egészen a legutóbbi időki nyomon követte. Tanulmányaiban bemutatja, hogy a kijárási hagyományos útjainak a megszűnésekor a nagyvállalati vezetők a befolyásolás új formáit keresik: erősödik a nagyvállalatok és a bankszféra kapcsolata. „Az államapparátus és a bankszféra közötti köldökzsinór még mindig túlságosan erős, az egyik nagy kereskedelmi bank például rendszeresen – minisztertanácsi engedéllyel – felmentést kap a bankfelügyeleti szabályok betartása alól. Ezek a motívumok és a hitelmechanizmus tovább erősítik a bankszféra és a nagyvállalati szféra tulajdonosi összefonódását, mely veszélyezteti a hitelezés alapvető funkcióját, áttekinthetetlen hatalmi viszonyokhoz vezet, és fenntartja a Kádár-korszakra jellemző újraelosztási gyakorlatot.” Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy „a nagyvállalati szféra súlya – mely leginkább a tulajdonosi jogostványokból való részességgel mérhető – az elmúlt másfél évtizedben legalábbis nem csökkent, sőt a kialakuló hatalmi vákuumban inkább növekedett”. Innen már csak egy lépés a következtetés: „a társadalom mélyrétegeit, mikrostrukturáit érintő valódi rendszerváltozásmak még csak az elején vagyunk. A Kádár-korszak lényege, az informális különalkuk rendszere továbbra is működik, ma is ez a társadalom önszabályozó mechanizmusának legalapvetőbb eleme. Sőt mivel az emberek nagy része igen bizonytalanul érzi a helyzetét – úgy véli, most fog eldőlni, hogy az új körülmények között ki tud megkapaszkodni és ki nem –, az informális csatornák igénybevételeire való készlettség még erősödik is”. Mindezek alapján Szalai elismeri ugyan, hogy megváltozott a politikai rendszer, de az intézmények cseréje helyett az elitek cserélődésében véli felfedezni a rendszerváltozás legfontosabb mozzanatát.

A Szalai Erzsébet által feltárt és hangsúlyozott folyamatok nélkül aligha érthetjük meg a pártállam összeomlásának folyamatát és az azóta eltelt időszak folyamatait. Mégis – és itt emlékeztetek kettőnk vilásképeinek eltérésére – úgy érzem, arányt elvesztés, egyes elemek túlhangsúlyozása jellemzi Szalai elemzését. Már abban sem vagyok biztos, hogy mindig léteznek lényegi vagy alapviszonyok, amiből

az összes többi következik. Másként: a Kádár-rendszer összeomlását a nagyvállalatok jövedelemátcsoportosító hatásai mellett okozhatta a szovjet blokk teljesítményeinek romlása, a fegyverkezési verseny és ezzel a hidegháború elvesztése, okozhatták katasztrofális környezeti és demográfiai folyamatok, vagy mindez együtt. Ha nincs alapvető és végső magyarázat, akkor az eddig szinte teljességgel elmaradt rendszerváltás helyett inkább egyenesen, felemás rendszerváltásról kell beszélnünk, ahol egyes helyeken – politikai intézményrendszer, külgazdasági kapcsolatok – radikális fordulatról, máshol (bankrendszer) tétova, kezdeti lépésekről beszélhetünk csupán. Ha nemcsak az emberek atomizáltságát, de egymásrautaltságát is tekintetbe vesszük, akkor nem állunk értetlenül a szerveződő politikai, kulturális szervezetek, a magánvállalkozások számának gyors növekedése előtt sem.

Halálosan unalmas lenne a társadalomtudomány, ha csak a jól kimért és minden oldalról biztosított, ám kellően szürke vélemények kapnának benne nyilvánosságot. Szalai – ezt biztosan tudom – esküdtt ellenségé ennek a langyos tudományosságnak. Tudatosan provokálja az ellenkezést, segít újragondolni régen lezártnak vélt tételeket. Remélem, ismertetésem eléggé provokatívrá sikeredett ahhoz, hogy most ő is újragondolja állításait.

Laki Mihály

A HOLMI POSTÁJÁBÓL

Tisztelt Szerkesztőség!

Ha érdemesnek találnák a figyelemre, elmondanám, hogyan jöttem át Magyarországra 1989. december 25-én, karácsony első napján, a férjemmel és a két fiammal, a „zöld határon”.

Ugyanazon a napon végezték ki Nicolae és Elena Ceaușescu, Románia hírhedt, zarnoki uralkodópárját. Mi úgy készülődtünk a „nagy kalandra”, hogy nem sejtettük a hirtelen kirobbanó változásokat. Illetve, furcsa

mendemondák formájában hallottunk valamit...

Szóljon hozzá, ki mit akar, bármi különös, beigazolódott a jóslat.

De előbb hadd tegyek egy kitérőt, a fölösnek stílt részeket, kérem, töröljék belátásuk szerint.

Nagyvárad mellett, Székelyhídon élünk, férjem egy sertéshizlaldát vezetett. Úgy egymásfél hónappal a véres események előtt vendégeink voltak. Hivatalosan a sertéstelep ellenőrzésére jöttek ki a palotai központból, az állami gazdaság igazgatója, főmérnöke és két vezető az illetékes bukaresti minisztériumból. Az ilyen látogatások nem csak a férjem idegességét fokozták, hanem ilyenkor megapadt a kamránk tartalma, s megcsapant az állatállományunk is. A „vendégstáb” most is, ahogy körülnézett a telepen, rögtön: irány a pincénk. Ott már készen várta őket a bográcsos, a fácán-, vadkacsa- és vadnyúltelek sora. És persze a kisüsti meg az erős házi borok rogyásig.

Ez mindig így ment. Volt, hogy disznóölés után futottak be az elvtársak, és másnap már nem tudtam a hidegmájásból uzsonnára tenni a két fiamnak az iskolatáskába. Nem szeretném tudni, mennyi bort, pálinkát, baromfit, kolbászt hordtak el a hosszú évek során. Viszont a férjemet tizenkét évig hagyták vezetni az állami gazdaság sertéshizlaldáját magyar állattenyésztési mérnök léte. Ehhez persze még kiugró teljesítményeket is fel kellett mutatnia, a román telepvezetőkhez képest.

De most, karácsony előtt a férjem megtudta, hogy ezt a magyar határhoz közel fekvő farmot (és egy másikat, amely szintén „magyar vezetés” alatt áll) fel akarják számolni. Minket pedig egy kis, sáros faluba akarnak áthelyezni, egy gyengénél is gyengébb hizlaldához, egy újabb lerobbant szolgálati lakásba, hozzuk azt is helyre, kezdjük megint előlről. Ez volt az a lökés, ami átűlött bennünket Magyarországra.

Mert a szökést terveztük már egy ideje. De mindig félttem, hogy a férjem nem lesz képes feladni a munkáját, annak látható eredményeit – és szinte mindenünket, a bizonytalan jövőért. Még akkor sem, ha a maradás a fiaink jövőjét teszi kockára. Hiszen ha 1989 őszén összesen már csak két magyar nyelvű

osztályt indítottak be abban az Orsolya apácázárdában, aminek most Ady Endre Líceum a neve Nagyváradon, akkor nincs mit remélni. De ha változna is a helyzet, és visszaadnának néhány magyar osztályt, iskolát, mire az én fiaim odaérnek, tanulhatnak-e tovább magyarul? Mert ha nem, lényegesen kisebb esélyük lesz a boldogulásra, mint a román gyerekeknek. A férjem is, én is azt mondtuk, a fiainknak magyar osztályba kell járniuk, amíg csak lesz Erdélyben ilyen. Aki másképp gondolkozik, az nemcsak a magyar irodalom és költészet megismerésétől, de még egy egyszerű szerelmes levél helyes megírásától is megfosztja azt, akinek pedig a legtöbbet szeretné nyújtani.

Hanem visszakanyarodom arra a bizonyos jóslatra. Mert ezek a bizonyos utolsó hivatalos vendégeink a pincézés után még feljöttek a lakásunkra is, egy búcsúpohárra és egy kávéra. Akkor már voltak olyan oldott állapotban, hogy elkezdtek politizálni.

Egyszer csak a palotai igazgató egy furcsa kijelentést tett. Azt mondta, le meri fogadni, hogy nagyon rövid időn belül kormányváltás lesz nálunk is.

Különös dolgot fejtett ki. A tizenkét éves kislánya beteges volt, hátramaradt a fejlődésben, mert a szervezete nem tudta megfelelően hasznosítani a táplálékot. Az apa végül egy barátja rábeszélésére elment a kislánnyal egy öreg román kuruzslóhoz. Azóta a kislány teljesen rendbe jött.

A régimódi orvoslás kipróbálására ezt az igazgatót úgy vette rá a barátja, hogy elmesélte neki a saját esetüket. Ő az édesapját vitte el a kapott címre. A kuruzsló leültette őket, végignézett az édesapján, és minden kérdészködés nélkül elmondta a betegség mibenlétét, csak éppen a már ismert rákos áttételeknél többet említett. De még erről az igazgatóról is tudta, hogy ő viszont egészséges, s hogy nem is volt baja, csak egy sérvoperáció. S ez is igaz volt, pedig a páciens senki nem kérte, hogy vessen le a nadrágját.

Most már beszélgetni kezdtek. Állítólag kiderült, hogy az öregember évek óta prognosztizálta Ceaușescut, „a román nép leghöbbszenetett fiát”, de a nyáron volt emiatt utoljára a fővárosban, és megmondta, hogy többé nem fog menni, mert „nem lesz rá szükség”. Aztán még azt is megjósolta, hogy

1989 decemberének harmadik dekádjában az országban vér fog folyni, és mélyreható változások lesznek.

Ugye emlékszünk, hogy mikor indult el a lavina Temesváron? A jóslat kommentálását másokra bízom. Különben is, amikor beteljesedni kezdett, ez eszembe sem jutott, olyan feazült légkörben éltünk.

Napról napra halasztódott a szökésünk. Édesapám már szinte naponta vonatozott Váradra, hogy eladogassa a dolgainkat, már féltünk, hogy a milicistáknak az állomáson fel fog tűnni a két bőrönddel közlekedő rendszeres utas. Karácsony előtt felhívtam egy volt kollégánóm, s virágyelven hívta fel a figyelmemet, hogy vigyázzak, mert a fiam elmesélte az osztálytársának, hogy megtalálta a karácsonyi ajándékot, máskor tegyem el jobb helyre. Bizony idegesek lettünk, ki szerez tudomást a tervezett szökésünkről. A szobák már ki voltak ürítve, oda senkít nem mertünk beengedni, s féltünk, hogy olyan ismerős talál jönni, aki mégis benyit. Ha kitudódik a szándékunk, azonnali házkutatás, letartóztatás, verés következne.

Bizony, feldúlt fenyő villogott ki az ebédlőnk ablakán karácsony estéjén, vendég is járt nálunk, látta a terített asztalt, a fenyőgallyal és szalmavirágdíszsel, meg az ajándékokat a fa alatt. És másnap délelőtt elindultunk...

Mint hogy már negyedszer mondták le nekünk az ígért segítséget, hogy átsempésznék bennünket a határon (pedig az utolsó illető már százezret kért), nagyon elkeseredtem. Mindenki félt, akkorra megerősítették a határt. Már ki volt hirdelve a demokrácia, elfogták az „uralkodópárt”, de az emberek azt suttogták, hogy a katonaság attól fél, hogy bejönnek a magyarok. Tehát szökni, ha lehet, még veszélyesebb volt, mint rendesen. Márpedig, demokrácia ide vagy oda, a férjemnek nagyon elege lett. Folyt a telep kiürítése.

A férjem napokig járta a határt, míg kipuhatolta, hol tudnánk átjönni a legkevesebb kockázattal. Nem annyira az elfogástól félt, mint attól, hogy lelőhetik mellőlünk valamelyik gyereket.

Karácsony első napján indultunk, délelőtt úz órakor, traktossal. A férjem azzal hozta el a telepről, hogy a szüleihez megyünk vele ebédre, a szomszéd faluba. Kivette a hátsó

ülést, berakta a hat degeszre tömött táskát, rá egy takarót. Ő vezette a traktort, én hátul ültem a két gyerekkel a táskakülésen. Mezei utakon értünk a következő faluba, Érsemlyénbe. Két kiskatonát előztünk meg, ismerték a férjemet, kezüket emelve köszöntötték. Befordultunk a helyi kollektíva (tsz) udvarára. A férjem kiszállt, körülnézett, majd beszédbe elegyedett két helybelivel, utóbb maga se tudta, miről volt szó, összehordott hetet-havat, azt mondja. Visszaült, és azt mondta, most már indulunk, öt perc a határ, s ha addig megálltanának, azt mondjuk, Semlyénben voltunk látogatóban. Olyan nyugodt hangon magyarázta, hogy nem kell félni, hogy megjedtem. Ilyen szépen, csillapítótán sohasem hallottam beszélni, közben láttam, hogy ömlik róla a víz, mialatt közeledünk a kakasülőhöz, vagyis a katonai kilátó felé.

Puskalövésnyinél közelebb voltunk már, amikor hirtelen ráfordult a határsávra, és négyes sebességre váltott. Fröcskölt a sár az ablakokra a szántásról, ahogy megugrott a traktor, és épp csak el tudtunk kerülni egy gumilyukasztó „vasboronát”. Már a zöldellő árpátólán vágatott át velünk a traktor, úgy dobálva bennünket, hogy a fejünket vertük a fülke mennyezetébe.

Lassult az iram, és megálltunk a vetés közepén. A férjem hátrafordult, és azt mondta, most már magyar földön vagyunk, s már puszkagolyó sem érhet. A torkunk kiszáradt, alig tudtunk beszélni az izgalomtól. „Apukám, minden járműre megadnám neked a jogosítványt, úgy vezettél!” – szólalt meg a kisebbik fiam. A gyerekek átölelték apjukat, és csókolták, ahol érték. Addig meg sem munkantak, egész úton. Én meg végig imádkoztam magamban Istenhez, hogy segítsen át bennünket baj nélkül.

Magyar idő szerint tizenkét óra öt perc volt. Kifogtuk azt a harminc percet, míg üres a kilátó, mert váltanak. A férjemnek másfél hetébe került, míg a határt járva kipuhatolta ezt.

Elindultunk toronyiránt, találtunk egy szekérutat, ami egy álmosdi utcácskába torkollott. Meglátunk egy öreg rénit, a férjem kinyitotta a traktor ajtaját, köszönt, és megkérdezte, hol vagyunk. A néni csak nézett, hogy a Holdról pottyantunk-e ide. Aztán egy

kocsi elkísért bennünket a bagaméri határórlaktanyába, onnan visszavitték a traktort a határra, ahová a traktorista jött érte, s magával vitte. Ő értesítette a szüleinket is, hogy nincs baj, átértünk. Tényleg szerencsésen.

Másnap jelentkeztünk a hajdúszoboszlói menekülttáborban. Ott egy ismerős férfi elmondta, hogy ők karácsony éjszaka tizenegyen indultak neki, két géppuskasorozatot

adtak le rájuk, hárman értek át, a többiekkel nem tudják, mi lett. Most értem meg a férjemet, aki szerint éjszaka próbálkozni kész öngyilkosság.

Hogy ezután mi lett, s hogy boldogultunk itt azóta, az sem érdektelen – negyvenévesen újratekdeni az életet – majd elmondom más-kor.

Tisztelettel Veres Zita

A *Holmi* szerkesztői szeretettel várják a lap eddigi és leendő munkatársait – a kéziratokat, terveket, ötleteket, a támogatást vagy a bírálatot – minden hónap első csütörtökjén 16-tól 18 óráig az Írók Boltjának teázójában (Bp. VI., Andrassy út 45.).

A folyóirat a Művelődési és Közoktatási Minisztérium,
az MTA–Soros-alapítvány
és a Central & East European Publishing Project (Oxford)
támogatásával jelenik meg

NEMES NAGY ÁGNES, A HEGYI KÖLTŐNŐ

1922–1991

Energikusan elhárítaná, hogy a gyász személyességével szóljon az ember a halál, a szenvedés, a hiány és a veszteség személyéhez kötődő fájdalomról. Mert Nemes Nagy Ágnes a személyest visszafogó, komprimált *érettség* embere, asszonya volt a magyar irodalomban.

SZÁRAZVILLÁM. NAPFORDULÓ. KÖZÖTT. EKHNÁTON-CIKLUS. A LOVAK ÉS AZ ANGYALOK. METSZETEK. 64 HATTYÚ. A HEGYI KÖLTŐ. LÁTKÉP GESZTENYEFÁVAL. A FÖLD EMLÉKEI. A VERS MÉRTANA. Arany és Babits, Rilke és József Attila. – Teljes életmű ez, nem terjedelmében, hanem kimagasló intenzitásában, nagyszabású tömörségében. A mű sűrített, tömör alakzata nem független az alkat mifelénk szokatlan érettségétől. Pedig nagyon is ellentétes szférák, erők és ellenerők ötvöződnek itt egybe. Elementáris, szenvedélyes csodálkozás és aggályosan pontos, végigvitt tanulás ütközik és találkozik benne, az anyag, a konkrétum iránti hűség és a szinte természettudományos hűvösség feszülten szembesül az éles, metafizikai érdekltség világváival. Költészetének és esszéisztikájának szervesen egyöntetű mivolta talán a megérés, a folytonos tisztázás és a bátor, csendközeli önismeret folyamatának és kötelességének köszönhető. Egész hangvételt, azt az összetéveszthetetlen intonációt valami *darabosan égi*, valami *érzékletes túliság* járta át: a fenti, a hegyi létezés súlyos anyagszerúségének paradoxona. Babits lírájának, magatartásának hegyi jellegéről írva csaknem önmagáról is portrét rajzolt önkéntelenül: „*Bizonyos költőalkatok olyan hevesen sodródnak fölfelé, mintha ellenirányú tömegvonzás kapná fel őket, mintha egy folyó, valahol a föld egy nincs-kontinensén, talán a Herkules oszlopain túl, hirtelen kiemelkedne medréből, és úgy, ahogy van, cseppfolyós állapotban, felfelé kezdene folyni a levegőbe. Mióta tudjuk, hogy a tömegvonzás viszonylat, égi-test-közi egyensúly, ezt a nem szűnő, meg-megisméllődő árapály jelenséget a szellem országában is törvényszerűnek tarthatjuk. Ez az el-, ki-, fölfelé szakadás – hogy úgy mondjam – csillagászati és emberi egyensúlyunk egyik jele, biztosítéka. Éppúgy eltagadhatatlan, mint röghözkötöttségünk...*”

Nemes Nagy Ágnes életművének, hangjának különös érettsége nemcsak az írói alkatot, nemcsak a magasrendű szakértelmet, hanem az egész szellemi magatartást jellemzi. Ez az a bizonyos, sokszor, sokfelől – olykor közeliektől is meglepetésszerűen – kikezdett *függetlenség*. Nem a „sehova sem tartozás” sebzett és rejtett gögje volt ez, hanem éretten végiggondolt *risztázása* annak, hogy a szakértelmen alapuló szinte kegyelmi csúcsteljesítmények, valódi bravúrok a radikális másképpen látással is összefüggenek, s hogy meg kell keresni a szellemi önállóságnak az útjait, amelyek senki, senkik által nem kisajátíthatók. Azok az olykor irracionális, méltatlan indulatok, amelyek körülötte kavarogtak, mintha elemi érdekből arra törek volna, hogy bebizonyítsák: nincs ott út, s hogy ez az, ami nem lehetséges. Közvetve azonban éppen arra mutattak, hogy van és lehetséges ilyen út. A félreértés, miszerint apolitikus lett volna, éppen azt világította meg, mennyire politikus is, de mennyire *másképpen* az. „A legnagyobb, legélesebb eltérés a szokásostól nem az, amikor környezetünkkel ellentétes véleményt állítunk, hanem amikor másról állítunk valamit. Amikor nem szegődünk az adott alternatívák egyik oldalára sem, hanem más problémásort ragadunk meg a világból, amikor képesek vagyunk túllépni az adott magatartások választékán egy másik szemlélet látóhatára felé.” Talán ez az „egészen más” volt a kihívó és szembesítő a világ és akár saját maga számára is, ami lényének oly szerves részévé tette legendás haragját, már-már archaikus, de sohasem formátlan dühét. Szenvedélyesen érdekelte, hogy miként élhet meg erő hatalom nélkül ezen a földön, és világosan érzékelte, hogy ez a mindenkori politika problémája is, beleértve a szakmait. Mégis, mindezen túl – úgy érzem –, a meg-megújuló érettség, a felelet nélküli, mégis vakító kérdések, a világos sejtelem költészete az övé, amely éppen az önmagunkkal, a személlyel szembeni puritanizmusból nyeri sűrűségét és erejét: csodálkozás és tanulás véget nem érő hűségét. Amit s ahogyan a FÁK-ban mondott: „Tanulni kell. A téli fákat. / Ahogyan talpig zúzmarások. / Mozdíthatatlan függönyök. // Meg kell tanulni azt a sávot, / hol a kristály már füstölög, / és ködbe úszik át a fa, / akár a test emlékezetbe. // És a folyót a fák mögött, / vadhacsa néma szárnyait, / s a vakfehér, két éjszakát, / amelyben csuklyás tárgyak állnak, / meg kell tanulni itt a fák / kimondhatatlan tetteit.”

Balassa Péter